

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

БАТРАКІНА ЄЛИЗАВЕТА ЄВГЕНІЇВНА

УДК 1:[316.321.7:316.286]:130.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ
ДЕМОКРАТІЇ
В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ»**

Спеціальність 09.00.03 – «Соціальна філософія та філософія історії»
(Філософські науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Є.Є. Батракіна

Науковий керівник Бусова Ніна Андріївна, доктор філософських наук, доцент

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Батракіна Є. Є. Легітимаційний потенціал деліберативної демократії в полікультурному суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – «Соціальна філософія та філософія історії» (Філософські науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

В дисертації вперше у вітчизняній соціальній філософії проведене комплексне дослідження легітимаційного потенціалу деліберативної моделі демократії в полікультурному суспільстві. На засаді виділених Вебером типів легітимного панування виявлені тенденції трансформації принципів легітимації соціально-політичного порядку в історичному контексті, що проходила декілька етапів: дорефлексивний (міфологічний), релігійний, раціональний. В результаті заміщення метафізичних засад легітимаційних механізмів процедурними принципами, формальними умовами легітимації стали раціональні процедури досягнення згоди, нормативна значущість вкорінюється в інтерсуб'єктивній згоді з приводу цієї значущості. Нормативне ядро демократії було сформоване на підставі зв'язку формально-раціональної легітимації як процедури з ідеєю громадянського самозаконотворення.

Інтенсифікація ціннісного плюралізму, нові форми політики ідентичності, активізація соціальних рухів за розширення прав і культурну самобутність сприяли зростанню протиріч між універсальними принципами ліберальної демократії і партикулярним саморозумінням різних соціальних груп, що знову актуалізувало проблему легітимності і пошук адекватних принципів регуляції громадянської взаємодії в полікультурних суспільствах. На засаді антиесенціалістського підходу показано, що критика нової

легітимаційної стратегії в полікультурному суспільстві, мультикультуралізму, викликана не тільки контрпродуктивними наслідками в ході його реалізації як державної політики, а й недоліками нормативної теорії, що виявляються у методологічній платформі мультикультуралізму – трактуванні культури як однорідної цілості і стабільної невід'ємної властивості етнічної спільноти. «Мозаїчний» мультикультуралізм ігнорує складність суспільних взаємодій і посилює відмінності, встановлюючи жорсткі зовнішні культурні кордони, що призводить до висновку про схожість індивідуальної суб'єктності у всіх представників культурної спільноти, і згодом до посилення суспільної сегментації, спільнотної замкнутості, нав'язування групової однорідності.

Обґрунтовано, що культура представляє собою не герменевтично запечатану даність, але неоднозначну внутрішньорозщеплену складну комплексну систему, що складається з взаємопереплетених мінливих практик. Методологічною платформою, яка передбачає взаємодію культур є нормативна модель деліберативної демократії, в рамках якої легітимаційна процедура вкорінюється в неформальній публічній сфері і зберігається прихильність ідеалу громадянського самозакондавства. Актуальність деліберативної демократії в умовах багат шарового плюралізму обумовлюється її теоретичним фундаментом, який становить не етична субстанція певної спільноти, але дискурсивні правила, що спираються на нормативний зміст, запозичений з мовної комунікації, базис орієнтованої на взаєморозуміння дії.

На основі аналізу деліберативної теорії демократії виділені і охарактеризовані три функції деліберативного процесу, які відіграють ключову роль для легітимності демократичного регулювання: когнітивна, інклюзивна і етична. Розкрито трансісторичну природу публічної сфери, як неформальної мережі інформаційного обміну, що опосередкована комунікативною дією, пов'язана з універсальною здатністю до комунікації та відповідає будь-якій кількості ситуацій, які репрезентують подібну

констеляцію. Стверджується, що критичний потенціал організаційного субстрату публічної сфери, громадянського суспільства, як частини життєвого світу, де координація взаємодії відбувається з орієнтацією на взаєморозуміння, існує лише за умови його відділення від держави і економіки.

Показано, що деліберативна теорія демократії пройшла кілька етапів дослідження: нормативний, емпіричний, системний. Обґрунтовано, що в рамках третього етапу дослідження деліберативної демократії відбулося розширення концепції. Системний підхід дозволяє проаналізувати в контексті цілісної системи ефективність мікрорівневих дискурсивних процесів і недискурсивних практик, як важливих конститутивних компонентів деліберативного процесу, що можуть мати позитивний вплив для деліберативних властивостей системи в цілому.

Встановлено, що внаслідок пріоритету раціональної форми комунікації може бути порушена інклюзивна функція деліберативного процесу, тому деліберативна модель демократії повинна бути доповнена естетико-афективними формами артикуляції за умови збереження її основних принципів. Системний підхід до дослідження деліберативної демократії дозволяє розглядати нераціональні методи комунікації як складові деліберативного процесу, що можуть оцінюватися за допомогою стандартних деліберативних принципів.

Припущення щодо культурної специфічності концептуалізації навколишньої дійсності у різних спільнот лягає в основу ідей про несумірність концептуальних каркасів. Положення щодо несумірності концептуальних схем є парадоксом концептуального релятивізму, оскільки відмінності в концептуальних каркасах мають сенс тільки за умови наявності єдиної координуючої схеми, що неможливо з точки зору самого концептуального релятивізму. Обґрунтовано, що досягнення інших культур здійснюється як на основі перекладу нових понять в уже наявні категорії, так і шляхом «фаміліризації», тобто розширення концептуального горизонту в

ході запозичення термінів інших культурних груп. Показано, що незважаючи на безпідставність положення про несумірність концептуальних схем, когнітивна функція деліберативного процесу може порушуватися внаслідок глибоких відмінностей в когнітивній базі учасників обговорення. Ефективність комунікації в складних випадках міжкультурної взаємодії залежить від підтримки етичної та інклюзивної функцій деліберативного процесу, який розуміється як кооперативна спільна активність, що включає різні види обґрунтувань.

Виявлено, що процеси соціальної стереотипізації і еволюційні аспекти соціального пізнання можуть викликати приховані форми дискурсивних нерівностей. Когнітивні викривлення і афективні реакції зумовлюють невірну інтерпретацію вхідної інформації і провокують неформальне виключення груп, що займають непривілейоване положення, порушуючи когнітивну, інклюзивну і етичну функції деліберативного процесу. Показано, що соціальна стереотипізація сильніше в умовах лімітованої прямої взаємодії і дефіциту знань інших спільнот. Політична стратегія, яка заохочує громадську сегрегацію, як мультикультуралізм, сприяє зростанню викривлених уявлень груп один про одного і ускладнює включення спільнот в демократичний процес. Найбільш ефективний механізм дестереотипізації тісно пов'язаний з основними принципами деліберативної демократії і передбачає міжгрупову взаємодію за умови спільних цілей, рівностатусності та інституційної підтримки. Активізація внутрішньогрупової норми, що предписує емпатію щодо членів інших груп, згладжує нерівність, викликану груповим фаворитизмом, тому особливу роль грають дискурси в публічній сфері та інституційний контекст, що сприяє соціальній рівності і розвитку правильних нормативних стандартів.

Обґрунтовано, що Інтернет може частково виконувати функції публічної сфери і збільшувати масштаби вже існуючих громадянських сил і соціальних рухів, спрощуючи координацію і мобілізацію. Віртуальні платформи комунікативної взаємодії задовольняють вимогам відкритості та рівності, що

відкриває шляхи для більш повної реалізації когнітивної, інклюзивної та етичної функціональності деліберативного процесу. Дослідження процесів деліберації в віртуальному просторі показали, що разом із зростанням інклюзивності та ускладненням різноманіття дискурсів з'являється політичне розфокусування і поляризація дебатів, а також ізоляція груп за інтересами. Досягнення ідеальної мовної ситуації в Інтернет-комунікації не менш проблематичне, ніж в процесі безпосередньої комунікативної взаємодії, проте Інтернет відіграє важливу роль у формуванні порядку денного і розвитку критичного потенціалу громадськості. В той же час, віртуальний простір надає нові шляхи для маніпуляцій громадською думкою, стає новим полем протистояння. Деліберативна функціональність в умовах нових загроз інструменталізації віртуальної комунікації залежить від правильної модерації комунікативних платформ.

Ключові слова: деліберативна демократія, легітимність, полікультурне суспільство, комунікація, мультикультуралізм, культура, нормативний ідеал, дискурсивна етика, публічна сфера, громадянське суспільство, соціальна категоризація, Інтернет-комунікації.

ABSTRACT

Batrakina E.E. The legitimation potential of deliberative democracy in polycultural society. – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philosophy: Speciality 09.00.03 Social Philosophy and Philosophy of History (Philosophy). – V. N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

For the first time in the Ukrainian social philosophy this dissertation represents a comprehensive study of the legitimation potential of the deliberative model of democracy in a polycultural society. Based on Weber's types of legitimate domination, the tendencies of transforming the principles of

legitimization of the socio-political order in a historical context have been revealed. Whereas the legitimization passed through several stages: from the mythological pictures of the world to the religious substantiation of social institutions, and then to the rational form of legitimization. As a result of substitution of the metaphysical bases of legitimization mechanisms by procedural principles, the formal conditions for legitimization have become the rational procedures for reaching agreement; the normative validity has been rooted in the inter-subjective agreement about such validity. The normative core of democracy is formed on the basis of the connection of the rational legitimization as a procedure with the idea of the civil self-regulation.

The increasing value pluralism, new forms of identity politics, activation of social movements for the human rights and cultural identity contributed to the growth of contradictions between the universal principles of liberal democracy and the partial self-understanding of various social groups, which again actualized the problem of legitimacy and the search for adequate principles for regulating civil interaction in polycultural societies. On the basis of the anti-essentialist approach, it is shown that the criticism of the new legitimization strategy in a polycultural society, multiculturalism, is caused not only by counterproductive consequences in the course of its implementation as a state policy, but also by the defectiveness of the methodological platform of multiculturalism that is the interpretation of culture as a homogeneous integrity and stable inherent property of the ethnic community. «Mosaic» multiculturalism removes and ignores the complexity of social interactions and tightens the differences by setting strict external cultural boundaries, which leads to the conclusion that all the representatives of the cultural community are identical in individual subjectivity, and subsequently to the strengthening of social segmentation, community isolation and imposition of group homogeneity.

It is substantiated that culture is not a hermeneutically sealed entity, but an intra-split complex system consisting of mutually interwoven volatile practices. The methodological platform that opens the ways for the interaction of cultures is

the normative model of the deliberative democracy, within which the legitimization procedure takes root in the informal public sphere, thereby preserving the commitment to the ideal of civil self-regulation. The relevance of a deliberative democracy in conditions of multilayer pluralism is conditioned by its normative foundation, which is not the ethical substance of a certain community or abstract requirements, but the sphere of discursive rules based on normative content borrowed from language communication, basis of action oriented toward mutual understanding. On the basis of the analysis of the deliberative democratic theory, three functions of the deliberative process have been singled out: cognitive, inclusive and ethical function. They play a key role in the legitimization of democratic regulation.

The trans-historical nature of the public sphere as an informal network of information exchange mediated by communicative action and associated with the universal ability to communicate, and therefore corresponding to any number of situations that represent such constellation, has been disclosed. It is stated that the critical potential of the organizational substratum of the public sphere, civil society, as part of the life world, where coordination of interactions occurs with an orientation toward mutual understanding, exists only if it is separated from the state and the economy.

It has been shown that the deliberative theory of democracy has passed through several stages of study: normative, empirical and systemic. It has been substantiated that, within the framework of the third stage of the study of the deliberative democracy, the concept has expanded. The systemic approach allows us to analyze, in the context of a integral system, the effectiveness of micro-level discursive processes and non-discursive practices as important constitutive components of the deliberative process that can be assessed using standard deliberative principles. It has been established that due to the priority of the rational form of communication, the inclusive function of the deliberative process can be violated and therefore, the deliberative model of democracy is to be supplemented by aesthetic-affective forms of articulation, provided that its basic

principles are preserved. It is substantiated that the comprehension of other cultures is carried out both on the basis of the transferring of new concepts into already existing categories, and by «familiarization», that is, the extension of the conceptual horizon in the course of borrowing terms used in the languages of other cultural groups. The cultural specificity of the conceptualization of the surrounding reality in different communities makes the basis for ideas about the incommensurability of conceptual frameworks. The provision of incommensurability of conceptual schemes is a paradox of conceptual relativism, since the differences in conceptual frameworks are meaningful only if there is a single coordinating scheme, which is impossible from the standpoint of conceptual relativism itself. It has been shown that, in spite of the groundlessness of the provision on the incommensurability of conceptual schemes, the cognitive function of the deliberative process can be violated due to profound differences in the cognitive base of the discussion participants. The effectiveness of communication in difficult cases of intercultural interaction depends on the maintenance of the ethical function and the inclusive functions of the deliberative process, which is understood as cooperative activity that includes various types of justification. It has been revealed that the processes of social stereotyping and the evolutionary aspects of social cognition can cause hidden forms of discursive inequalities. Cognitive distortions and affective reactions cause an incorrect interpretation of information and provoke an informal exclusion, disrupting the cognitive, inclusive and ethical functions of the deliberation process. It is shown that social stereotyping is stronger in conditions of limited direct interaction and lack of knowledge about the categorized group. A political strategy that encourages social segregation, like multiculturalism, contributes to the growth of distorted perceptions of communities about each other and makes it difficult for groups to be included in the democratic process. The most effective mechanism for de-stereotyping is closely linked to the basic principles of a deliberative democracy and assumes intergroup interaction under the condition of common goals, equal status and institutional support. The intensification of the intra-group rule that prescribes empathy for members of other

groups, alleviates the inequality caused by group favoritism, so a particular role is played by discourses in the public sphere and the institutional context that promotes social equality and the development of the right regulatory standards.

It has been substantiated that the Internet can partially fulfill the functions of the public sphere and increase the scale of existing civilian force and social movements, facilitating coordination and mobilization. Virtual platforms for communicative interaction satisfy the requirements of openness and equality, which opens the way for more complete implementation of the cognitive, inclusive and ethical functionality of the deliberative process. Studies of the processes of deliberation in virtual space have shown that together with the growth of inclusiveness and the complication of the variety of discourses, political defocusing and polarization of the debates, as well as isolation of interest groups, appear. Achieving the ideal speech situation in Internet communication is not less problematic than in the process of direct communicative interaction, however, the Internet plays an important role in the ability to actively form the agenda, gives the opportunities for criticism and control the state to the public. But at the same time the virtual space provides new ways for manipulating public opinion, becomes a new field of confrontation. Deliberative functionality in the face of new threats of virtual communication instrumentalisation depends on the correct moderation of communicative platforms.

Keywords: deliberative democracy, legitimacy, polycultural society, communication, multiculturalism, culture, normative ideal, discursive ethics, public sphere, civil society, social categorization, Internet communications.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

1. Батракина Е. Несоизмеримость моральных и когнитивных основ сообществ как вызов делиберативной концепции легитимности / Е. Батракина // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. –Серія: Філософія. Філософські перипетії. – 2012. – № 1039. – С. 83–88.
2. Проценко Н. Делиберативная демократия и проблемы либеральной политики / Н. Проценко, Е. Батракина // Світогляд-Філософія-Релігія. – 2013. – № 4. – С.73–83.
3. Батракина Е. Роль дискурсов в разрешении социально-политических проблем / Е. Батракина // Світогляд-Філософія-Релігія.– 2014. – № 6. – С. 5–14.
4. Батракіна Є. Концептуальні суперечності в теорії агоністичної демократії Ш. Муфф / Є. Батракіна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2016. – № 113 (10). – С. 176– 179.
5. Батракіна Є. Криза «мозаїчного» мультикультуралізму та деліберативна модель демократії / Є. Батракіна // Грані. – 2016. – №3 (131). – С.43–48.
6. Батракіна Є. Парадокс несумірності концептуальних каркасів / Є. Батракіна // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – № 14. – С. 10–13.
7. Батракіна Є. Соціальна стереотіпізація як причина дискурсивних нерівностей / Є. Батракіна // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2017. – № 11. – С. 7–13.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях інших держав:

8. Batrakina E. Conceptualization of the public sphere: H. Arendt, R. Koselleck, J. Habermas / E. Batrakina // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2016. – № 9-10. – P. 49-53.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Батракіна Є. Розбіжність інтерпретативних засад спільнот як перешкода для раціонального дискурсу / Є. Батракіна // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11-12 вересня 2015 р., м. Одеса. – Одеса, 2015. – С. 45–57.

10. Батракіна Є. Публічна сфера та альтернативні дискурси контрпублік / Є. Батракіна // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 вересня 2015 р., м. Львів. – Львів, 2015. – С. 9–11.

11. Батракіна Є. Політика мультикультуралізму в умовах зростаючого етнічного різноманіття / Є. Батракіна // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 16-17 вересня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 138–140.

12. Батракіна Є. Ідеї лібералізму та республіканізму в концепції деліберативної демократії Ю. Габермаса / Є. Батракіна // Дні науки філософського факультету: матеріали міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2016 р., м. Київ. – Київ, 2016. – С. 13–15.

13. Батракіна Є. Значення процесу стереотипізації в міжгрупових відносинах / Є. Батракіна // Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовтня 2015 р., м. Одеса. – Одеса, 2015. – С. 48–50.

14. Батракіна Є. Концептуальні суперечності в теорії Ш. Муффа / Є. Батракіна // Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури

міждисциплінарного перетину: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 11-12 листопада 2016 р., м. Одеса. – Одеса, 2016. – С. 100–104.

15. Батракіна Є. Інтернет та структурно-функціональні трансформації публічної сфери / Є. Батракіна // Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 грудня 2017 р., м. Київ. – Київ, 2017. – С. 15–19.

16. Батракіна Є. Феномен громадянської непокори / Є. Батракіна // Наукові засади об'єктивності і суб'єктності громадянського суспільства: матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 квітня 2017 р., м. Київ. – Київ, 2017. – С. 85–87.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЕГІТИМАЦІЙНИХ ЗАСАД ДЕМОКРАТІЇ	25
1.1. Експлікація основних легітимаційних принципів в історико- філософському контексті.....	25
1.2. Соціокультурні перетворення в глобалізованому суспільстві.....	37
1.3. Критика політико-філософської парадигми мультикультуралізму	44
1.4. Теоретико-методологічні основи комунікативного підходу в дослідженні демократії	58
1.4.1. Виклики мережевого суспільства і концептуальний зсув в аналізі демократичних процесів	58
1.4.2. Основні принципи дискурсивно-етичної легітимації норм	61
Висновки до першого розділу	75
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ МОДЕЛІ ДЕМОКРАТІЇ	79
2.1. Структурні компоненти дискурсивної етики.....	79
2.2. Нормативний ідеал деліберативної демократії.....	88
2.3. Концептуалізація публічної сфери: Г. Арендт, Р. Козеллек, Ю. Габермас.....	98
2.4. Громадянське суспільство як «організаційний субстрат» публічної сфери.....	109
2.5. Системний поворот у дослідженні деліберативної демократії.....	117
Висновки до другого розділу.....	121

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	125
3.1. Критика деліберативної моделі демократії.....	125
3.1.1. Нормативна критика теорії деліберативної демократії.....	125
3.1.2. Агоністичний плюралізм Ш. Муффа і його суперечності.....	133
3.2. Проблема несумірності когнітивних основ культурних спільнот.....	141
3.3. Емпіричні дослідження деліберативних практик.....	152
3.4. Соціальна стереотипізація як причина дискурсивних нерівностей.....	162
3.5. Інтернет-комунікації та структурно-функціональні трансформації публічної сфери.....	175
Висновки до третього розділу.....	182
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТОК Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	217

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Інтенсифікація глобалізаційних процесів і зростання суспільного плюралізму загострює проблему пошуку універсальних механізмів для регулювання складнощів, що виникають в процесі міжкультурної взаємодії. За таких обставин неефективні способи реалізації демократичного регулювання можуть призводити до кризи легітимності демократичного порядку і політичних рішень. Ключовим завданням сучасної філософської рефлексії стає переосмислення універсальних процедур обґрунтування і визначення нормативної бази демократичних процесів.

У сучасному демократичному суспільстві лише інтерсуб'єктивне визнання норм і порядків забезпечує їм суспільну значимість, тому в умовах радикальної невизначеності і ціннісного плюралізму змінюється характер розробки політики, відбувається розвиток дискурсивних форм прийняття рішень. Деліберативна модель демократії, розроблена в рамках комунікативної філософії, на сьогоднішній день є найбільш обґрунтованою нормативною відповіддю на суперечності, що виникають в полікультурному демократичному суспільстві внаслідок соціальних і політичних трансформацій. Деліберативна демократія, що відноситься до посткласичних теорій демократії, виходить з того, що метаінстанцією легітимації влади і політичних рішень є публічний дискурс громадськості. У деліберативному процесі акцент робиться не на процедурі виявлення загальної волі, тобто не на вибори, а на попередній процес формування думки в широкій мережі публічних дискурсів із політично релевантних питань. Основним критерієм легітимності є ідея народного самовизначення, відповідності встановленого політичного порядку і прийнятих рішень волі вільних і рівних громадян, що спільно створюють правила життя. Принципи деліберації розраховані не на певний етос, але виступають в якості універсального ключового інструменту громадянської участі. Така модель актуальна в полікультурному суспільстві,

оскільки дозволяє поєднати культурні особливості і нормативні основи демократичного регулювання.

Незважаючи на свої переваги, нормативна модель деліберативної демократії зіткнулася з багатосторонньою критикою. Існує ряд неопрацьованих питань, пов'язаних із складнощами функціонування деліберативної моделі в реальних умовах сучасного соціуму. У контексті проблем полікультурного суспільства найбільш актуальними є наступні: можливі дискурсивні нерівності внаслідок пріоритету раціональної форми аргументації, особливості комунікативної взаємодії спільнот із фундаментальними відмінностями в категоріальних системах, вплив на публічний дискурс процесу соціальної стереотипізації та особливостей соціального пізнання, роль Інтернет-комунікацій в громадських деліберативних процесах. Для дослідження легітимаційних можливостей деліберативної демократії дані питання потребують всебічного дослідження.

Літературу, яка становить базу дисертаційного дослідження, можна умовно розділити за кількома векторами. Проблема легітимації розглядається в роботах таких авторів, як П. Бергер, Д. Бітам, М. Вебер, Т. Гоббс, Е. Дауенс, Е. Дюркгайм, І. Кант, Дж. Локк, Т. Лукман, Н. Луман, А. Макінтайр, Т. Парсонс, Дж. Ролз, Ж.-Ж. Руссо, М. Сендел, Ч. Тейлор, М. Г. Тур, К. Шмітт, Й. Шумпетер.

Соціокультурні трансформації в період глобалізації досліджуються в працях З. Баумана, У. Бека, П. Бергера, Ж. Бодрійяра, Х. Вагенара, М. Вевьйорки, М. Кастельса, А. Назарчука, М. Хаджера.

Нормативне обґрунтування мультикультуралізму як соціального, політичного і культурного феномену представлено в роботах М. Бачварової, Д. Івісона, Ф. Ловетта, М. Мур. Розгорнуте обґрунтування мультикультуралізму в рамках комунітаризму подано в роботах Ч. Тейлора, в рамках лібералізму – У. Кімліки. Недоліки мультикультуралізму були проаналізовані Е. Балібаром, Б. Беррі, Ч. Кукатасом, Н. Нарайан, С. Окін, П. А. Тагієффом, Н. Фрейзер, А. Гоннетом. Із критикою методологічного

фундаменту мультикультуралізму виступили К.А. Аппія, С. Бенхабіб, Б. Парех, Дж. Уолдрон, А. Філіпс. Помилки етнічного редукціонізму досліджуються в роботах Дж. Бауманна, Р. Брубейкера, Дж. Коуан.

Вперше деліберативна демократія як нормативний ідеал була концептуалізована в роботах Ю. Габермаса. В рамках комунікативної філософії Ю. Габермаса спільно з К.-О. Апелем були розроблені основні принципи дискурсивної етики, які покладені в основу деліберативної моделі. Подальше детальне обґрунтування в якості нормативного ідеалу деліберативна демократія отримала в роботах С. Бенхабіб, Дж. Бохмана, Е. Гутман, Дж. Драйзека, К. Ліста, Дж. Коена, К. Лафонт, Д. Томпсона, Дж. Фішкіна, Дж. Флінна, Я. О. Флінна, С. Чамберса. Аналіз деліберативних процесів на мікрорівні в рамках емпіричного повороту був проведений в роботах Д. Карпіні, Т. Камеди, К. Ландферт, М. Небло, Дж. Рейковскі, Дж. Стайнера, Дж. Форестера, М.Хаджеса, К.Холзінгер, Е. Еріксона. Системний поворот у дослідженні деліберативної демократії ознаменував зміщення з емпіричних спостережень у бік вивчення деліберативного потенціалу системи в цілому, що знайшло вираження в роботах М. Варрена, Р. Гудіна, Дж. Драйзека, С. Крістіано, Дж. Мансбрідж, Дж. Паркінсона, Дж. Томпсона, А. Фанг. Серед вітчизняних дослідників значний внесок у дослідження деліберативної моделі демократії зробили Н. А. Бусова, А. М. Єрмоленко, Р. В. Зимовець.

Різні підходи до розуміння публічності та її генези представлені в роботах Г. Арндт, Р. Козеллека та Ю. Габермаса, а також у дослідженнях К. Келхуна, Дж. Клейнстубера, Дж. Вайнтрауба, Г. Кочана, Н. Фрейзер. Дослідження концепту громадянського суспільства як організаційного ядра публічної сфери зумовило звернення до робіт Дж. Александера, Е. Арато, Г. В. Ф. Гегеля, А. Грамші, Дж. Кіна, Дж. Коен, Т. Парсонса.

Нормативна критика деліберативної теорії демократії представлена в роботах Ш. Муфф, Л. Сандерс, Н. Фрейзер, А. Янг. Критиці агоністичного

плюралізму присвячені роботи Г. Васильєва, Є. Ірман, Е. Кнопса, Дж. Краудера, С. П. Поцелуєва, А. Файвса.

Проблеми концептуальної схеми і перекладу розглядаються в роботах Р. Бернстайна, Д. Девідсона, В. Куайна, Т. Куна, К. Поппера, Е. Сепіра, Б. Уорфа, П. Фейєрабенда.

Аналіз публікацій дозволяє зробити висновок, що хоча окремі складові теми знайшли своє висвітлення в літературі, але спеціального комплексного дослідження легітимаційного потенціалу моделі деліберативної демократії в багатокультурних суспільствах не проводилося. Вирішення цього завдання включає аналіз складнощів імплементації нормативного ідеалу деліберативної демократії в практиках реальної дискурсивної взаємодії, що вимагало звернення до досить широкого кола робіт з соціальної психології. Проблеми стереотипів присвячені роботи В. С. Агеєва, С. Асгарі, Д. Гріффі, Н. Дасгупти, М. Джикік, Дж. Лакоффа, Е. Лангер, У. Ліппмана, Н. Таш, Л. Тропп, К. Лібкайнд, А. Макалістера, Г. Олпорт, Д. Операріо, Т. Петтігрю, С. Райта, С. Стаплетон, С. Фіске, Д. Чу. Дослідження еволюційних аспектів соціального пізнання представлено в роботах С. Фіске, Дж. Кадді, П. Гліка.

Дослідженню особливостей віртуальної комунікації присвячені праці Б. Барбера, Л. Далберга, М. Ковіка, М. Постера, Т. Расмуссена, А. Раучфлайша, Х. Рейнголда, К. Санстейна, Ш. Сіндорф, Дж. Хансон і А. Хогеі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в рамках комплексної наукової теми «Філософія і багатоманіття соціокультурних світів» (державний реєстраційний номер 0114U005439).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз легітимаційних можливостей деліберативної теорії демократії в

умовах полікультурного суспільства, складнощів її імплементації та шляхів їх подолання.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких дослідницьких завдань:

- виявити тенденції трансформації принципів легітимації соціально-політичного порядку в історичному контексті;
- розкрити обмеженість політико-філософської парадигми мультикультуралізму і показати помилковість концептуалізації культури в рамках мультикультуралістських нормативних теорій;
- виділити основні структурні компоненти дискурсивної етики для прояснення особливостей деліберативної моделі демократії і розкрити специфіку деліберативної демократії як нормативного ідеалу;
- обґрунтувати трансісторичний характер публічної сфери і прояснити роль громадянського суспільства в якості її «організаційного субстрату»;
- систематизувати критику нормативного ідеалу деліберативної демократії і висвітлити концептуальні протиріччя в постмодерністській альтернативі деліберативної демократії, агоністичному плюралізму;
- проаналізувати обґрунтованість тези про несумірність когнітивних основ культурних спільнот;
- виявити особливості впливу соціальної категоризації на дискурсивну взаємодію, а також визначити можливі способи редукції її негативних аспектів;
- дослідити можливості Інтернет-комунікацій для розвитку деліберативної демократії.

Об'єктом дослідження є демократичне регулювання в умовах полікультурного суспільства.

Предмет дослідження – легітимаційні можливості деліберативної моделі демократії.

Методи дослідження. Міждисциплінарний характер дослідження обумовлений необхідністю всебічного обґрунтування нових демократичних

механізмів, що відповідають глобальним соціополітичним трансформаціям. Основне методологічне навантаження несе комунікативний підхід Ю. Габермаса.

Порівняльно-історичний метод дозволив дослідити легітимаційні моделі в контексті суспільної раціоналізації. На підставі проблемного методу були виявлені основні негативні аспекти легітимаційної стратегії мультикультуралізму. Діалектичний метод надав можливість обґрунтування дискурсивної моделі легітимації, як найбільш відповідної демократичної моделі для полікультурного суспільства. За допомогою герменевтичного методу був проведений аналіз і конкретизація деліберативної моделі демократії. Для аналізу перетворення методологічної бази дослідження деліберативної демократії був використаний системний метод. Вирішенню дослідницьких завдань також сприяли загальнонаукові методи аналізу та синтезу.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що представлена робота є першим в українській соціально-філософській думці комплексним дослідженням легітимаційного потенціалу деліберативної моделі демократії в полікультурному суспільстві, можливих перешкод на шляху її імплементації та способів їх подолання.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються в наступних положеннях:

уперше:

- виділені і охарактеризовані три функції деліберативного процесу, які відіграють ключову роль для легітимності демократичного регулювання: когнітивна, інклюзивна, етична функції;

- на основі аналізу проблем імплементації деліберативної демократії було встановлено: а) внаслідок пріоритету раціональної форми комунікації може порушуватися інклюзивна функція деліберативного процесу, тому деліберативна модель демократії повинна бути доповнена естетико-афективними формами артикуляції за умови збереження основних принципів

деліберації; б) когнітивна функція деліберативного процесу може порушуватися, внаслідок глибоких відмінностей в когнітивних засадах учасників обговорення; ефективність комунікації в складних випадках міжкультурної взаємодії залежить від підтримки етичної та інклюзивної функцій деліберативного процесу, який розуміється як кооперативна спільна активність, що включає різні види обґрунтувань; в) процеси соціальної стереотипізації і еволюційні аспекти соціального пізнання можуть викликати приховані форми дискурсивних нерівностей; найбільш ефективний механізм дестереотипізації тісно пов'язаний із основними принципами деліберативної демократії і передбачає міжгрупову взаємодію за умови спільних цілей, рівностатусності та інституціональної підтримки; г) Інтернет може частково виконувати функції публічної сфери і збільшувати масштаби вже існуючих громадянських сил і соціальних рухів, спрощуючи координацію і мобілізацію; деліберативна функціональність в умовах нових загроз інструменталізації віртуальної комунікації залежить від правильної модерації комунікативних платформ.

поглиблено розуміння:

- історичних етапів трансформації методологічних принципів легітимації соціально-політичного порядку: дорефлексивного, релігійного, раціонального;

- еволюції теорії деліберативної демократії: охарактеризовані такі етапи, як нормативний, емпіричний, системний;

- трансісторичності публічної сфери, як неформальної мережі інформаційного обміну, опосередкованого комунікативною дією.

отримало подальший розвиток:

- критика політико-філософської парадигми мультикультуралізму: культурного есенціалізму, етнічного редукціонізму, групізму;

- критика концепції агоністичного плюралізму: виявлене неправильне розуміння природи конфлікту, розкриті протиріччя в обґрунтуванні трансформації антагонізму в агонізм;

– критика тези про несумірність концептуальних каркасів у контексті проблем взаємоперекладу культурних смислів.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання теоретичних положень і висновків дисертації для аналізу і вдосконалення легітимаційних механізмів в українському суспільстві, а також для досліджень процесів демократизації. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні дисциплін «Філософія», «Соціальна філософія», «Політична філософія», «Політологія», культурологічних курсів, а також при розробці навчальної та методичної літератури.

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційне дослідження є результатом самостійної дослідницької роботи автора. Концепція, зміст, висновки дисертації і тексти публікацій розроблено і викладено автором самостійно. У дисертації використані підготовлені автором матеріали статей і тез виступів. У статті, написаній у співавторстві з М. Проценко, особистий внесок дисертанта полягає в аналізі деліберативної моделі демократії.

Апробації результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на науковому семінарі кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та доповідалися автором на всеукраїнських і міжнародних конференціях, зокрема: III Міжнародній науковій конференції «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (м. Суми, 2012 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (м. Суми, 2013 р.); V Міжнародній науковій конференції «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (м. Суми, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції

«Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем» (м. Одеса, 2015 р.); XVI Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р.); Науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2016» (м. Київ, 2016 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (м. Одеса, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства в динамічному та глобалізованому світі» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Наукові засади об'єктивності і суб'єктності громадянського суспільства» (м. Київ, 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 16 наукових публікаціях, з яких 7 статей опубліковано в українських спеціалізованих виданнях з філософських наук, 1 стаття в іноземному науковому періодичному виданні, 8 публікацій апробаційного характеру.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (які включають 14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (232 найменування, із них 133 англійською мовою) та 1 додатка. Загальний обсяг роботи – 219 сторінок (10,4 д.а.), з яких 181 сторінка основного тексту (8,7 д.а.).

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЕГІТИМАЦІЙНИХ ЗАСАД ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Експлікація основних легітимацийних принципів в історико- філософському контексті

Одним із найважливіших аспектів осмислення функціонування суспільства є аналіз феномену легітимациї, основ легітимацийних процедур і їх комунікативної складової. За Д. Бітамом необхідно виділити кілька аспектів у дослідженні поняття легітимності: юридична (оцінка здійснюється на підставі відповідності легітимацийних процедур встановленим правовим засадам); соціологічна і політологічна (дослідження емпіричних наслідків легітимациї для владних відносин, умов громадського порядку і визнання влади в цілому); філософська (аналіз легітимності заснований на уявленнях про те, що може бути морально виправданим і справедливим) [111, р. 4-6]. З огляду на складність сучасного суспільства, дослідження даного феномену все більше зміщується у сферу соціально-філософського інтересу.

Поняття легітимності, перш за все, відноситься до політичного порядку, але не обмежується політичним режимом, а являє собою феномен, що опосередковує соціальний порядок у цілому. Як зауважує Т. Парсонс, таке виправдання необхідно для нормального функціонування суспільства як цілісної системи. Значимість інституційного порядку залежить від співвіднесеності з культурною системою, а політична легітимация представляється у вигляді «авторитетної інтерпретації» нормативних приписів [76, с. 29-32].

У рамках своєї соціально-феноменологічної концепції П. Бергер і Т. Лукман також розширюють розуміння проблем легітимациї, виводячи їх за межі політичного осмислення. У такому широкому теоретичному контексті легітимация зв'язується з концепцією соціалізації, інституціоналізації та

інтеграції і має онтологічні підстави. Легітимація представляється як виправдання інституційного порядку, що надає «нормативний характер його практичним імперативам» [23, с.153].

Дискурс легітимації у політичній філософії не має багатовікової історії систематичних досліджень. Поступовий розвиток демократичних режимів слугував основним поштовхом для проблематизації визнання і виправдання владних інстанцій, політичної системи і прийнятих рішень. Поняття легітимності отримало окреме від легальності значення не відразу. Термін «легітимність», «легітимний» походить від латинського *lex* або *legis* – закон, правило, принцип [40, с. 584]. Терміни легітимність і легальність часто використовувалися в римському праві і не розмежовувалися аж до початку європейських революцій. Пізніше легальність стала відсилати до фактичної юридичної законності і означати формальну відповідність законодавству, а легітимність – антропологічні аспекти схвалення і визнання існуючої системи.

Поняття легітимності міцно увійшло в політико-філософський дискурс завдяки М. Веберу, який запозичив його у теоретика права Г. Слінека. М. Вебером був здійснений перший глибокий аналіз природи легітимності політичного панування, а також виділені його ідеальні типи. Подальше дослідження легітимаційних процедур проводилося на підставі закладеної Вебером методології, в нових варіаціях додавалися лише змістовні відтінки смислу.

Концепт «легітимного порядку» і «легітимності» носить дескриптивний характер і використовується як інструмент аналізу таких характеристик панування, як визнання або виправдання. Легітимність визначається як визнання авторитету влади. Основою самого панування, а, отже, і кожного підпорядкування є віра у «престиж» пануючого або пануючих [30]. Легітимність співвідноситься з наявністю внутрішніх гарантій, а не простою покорою.

Вебер виділяє три чистих типи легітимного панування: традиційне панування (підпорядкування пану) – спирається на усталене дотримання значущих традицій у силу їх «шанування за звичкою»; харизматичне панування (підпорядкування харизматичному вождю) – засноване на вірі у надзвичайні особистісні характеристики лідера; легальне панування (підпорядкування «законно встановленому об'єктивному безособовому порядку») – засноване на вірі у необхідність легального встановлення раціонально створених правил.

Грунтуючись на типології Вебера, можна простежити трансформацію основних принципів легітимації соціально-політичного порядку. Протягом історії вона відбувалася у декілька етапів: дорефлексивний і релігійний (відповідають традиційному типу панування) і раціональний (відповідає легальному типу).

У додержавному суспільстві говорити про легітимаційні механізми можна досить умовно, оскільки міфи виконують конституючу, а не легітимізуючу функцію. Міф являє собою форму, за допомогою якої стає можливою своєрідна систематизація фактів і їх взаємозв'язків. В основі міфу покладена інтерпретація ритуальних дій. Установлені типи дії у сегментарно-диференційованих суспільствах із механічною солідарністю передавалися із покоління у покоління, виконуючи інтеграційну функцію і спрощуючи пошуки моделей поведінки. Знеособлені сили легітимації суспільного устрою були розчинені в природі, а виправдання домагань влади відбувалося на підставі громадських переконань у священності правителя. За Е. Дюркгаймом, саме сакральне і пов'язані з ним ритуали допомогли сформувати першу нормативну систему, виражену в символічній формі [44, с. 40-41]. Правила і заборони ґрунтувалися на страху могутності сакрального, граничної інстанції обґрунтування соціальних порядків. Сакральне, що забезпечувало перший нормативний консенсус, мало також і моральний авторитет. Підпорядкування відбувалося не на основі примусу, а шанування, що обумовлювало добровільне самообмеження.

Пізніше, після руйнування синкретичного світу міфології, із розвитком релігійного світогляду, з'явилася необхідність у легітимації політичного устрою. Виправдання громадського порядку в традиційному суспільстві відбувалося за допомогою чіткого розмежування правильних і неправильних норм і ролей, і підкріплювалося переконанням у безальтернативності існуючої системи. Суспільна віра в божественне походження соціальної ієрархії зробила церкву основним джерелом легітимації соціальних норм, інститутів і політичного порядку, а Святе Письмо – єдиним нормативним ресурсом. Кожен незмінно повинен дотримуватися заповіді Божої, на думку Августина Блаженного, заповіді покірності [1, с. 29]. Відповідно до цього, будь-яка влада може вважатися божественною даністю, у тому числі деспотична або несправедлива.

На відміну від міфологічного дорефлексивного типу легітимації, релігійний вже володів певними рефлексивними аспектами: легітимаційними механізмами виступали наративи або кінцеві обґрунтування соціальних норм у вигляді божественних заповідей. Відповідно до теорії раціоналізації Вебера, релігійний раціоналізм проявився в осмисленні першоджерела соціальних порядків, з'явилася конкретна ідея світоустрою. На відміну від міфологічної стадії, коли орієнтиром ритуальних дій служило земне благо, а неприємності та позбавлення сприймалися як наслідок особистої провини, релігії спасіння, розвиток яких починається із зростанням суспільного невдоволення соціальною несправедливістю, викликаною новим типом організації, класовим суспільством, запропонували задовільне пояснення соціальної нерівності. Релігія не тільки виправдовувала існування суспільної несправедливості, вона також надавала певне керівництво щодо поведінки для здобуття особистого порятунку.

Пізніше «горда рефлексивна культура Просвітництва «посварилася з релігією і поставила її поруч з собою або себе поруч з нею» [95, с. 20]. У результаті перманентного зіткнення порядків реального світу і вимог релігійної етики, відбулося вивільнення окремих сфер, які діяли відповідно

до своєї внутрішньої закономірності: релігії, економіки, політики, науки, моралі та мистецтва. У сфері релігійної етики все більше зусиль докладалося до систематизації та раціоналізації світу в релігійному сенсі. Містичне пізнання божественного світу поступово витіснилося раціональним пізнанням, сприйняття навколишньої дійсності як божественного провидіння змінилося її сприйняттям у якості заснованого на причинності механізму. Внаслідок секуляризації суспільства і диференціації ціннісних сфер зовнішнє метафізичне джерело легітимації було знищене, що призвело до руйнування нормативного консенсусу щодо зобов'язуючої сили норм. Як зазначає М. Г. Тур, «у філософії Нового часу відбувається складна еволюція уявлень про субстанцію, щоб зрештою прийти у філософії просвітництва до визнання розуму як єдиного джерела знання та соціально-політичної практики, а отже, і легітимації суспільних інститутів на раціональних засадах» [84, с. 45]. Граничне обґрунтування механізмів легітимації політичного порядку і норм проблематизується, відбувається розвиток рефлексивних форм легітимаційних стратегій, а також раціонального конструювання принципів їх обґрунтування.

Зростання ціннісного плюралізму і проблематичність нормативної значущості через відсутність метафізичних засад створили необхідність у формальних процедурах. Раціональне виправдання легітимності соціально-політичного порядку було представлено у теоріях на захист нового типу нормативного консенсусу щодо громадянського устрою, легітимаційною основою стали теорії природного права. Нормативність відтепер ґрунтувалася на хиткій підставі невідчужуваності природних прав. Обґрунтування нового принципу регуляції взаємодії на підставі справедливості виразилося у теорії суспільного договору, яка була артикульована вже не на релігійній, а на правовій мові. Ця ідея стає основним фундаментом раціональної легітимації.

Г. Гроцій першим із інтелектуалів Нового часу використовував концепцію природного права і суспільного договору в якості основних

аспектів теорії суспільства. Якщо у Гроція легітимацийною основою держави стало забезпечення громадянського спокою, то у Т. Гоббса ця ідея трансформувалася в ідею необхідності відчуження прав на користь держави. Природним станом людства, на думку Гоббса, є війна всіх проти всіх, тому задля фізичного виживання і безпеки необхідний суспільний договір, який представляє собою реальну єдність: «як коли б кожна людина сказала іншій: я вповноважую цю особу чи це зібрання людей і передаю йому право управляти собою за умови, що ти таким же чином передаси йому своє право і схвалиш усі його дії» [37, с. 187]. Такий договір має утилітаристську спрямованість, соціальні відносини розглядаються в якості обмінних, які здійснюються з метою максимізації власної вигоди. Гоббс є прихильником абсолютизму. Згода з абсолютною владою правителя, в якому «полягає сутність держави», є раціональним рішенням, своєрідною протидією поверненню в природний стан, тому тиранія для Гоббса є логічною аберацією.

Якщо у Гоббса державна влада перебуває над законом і правами індивідів, а ідеальною формою суспільного устрою є абсолютна монархія, то для Дж. Локка такий тип влади не сумісний з громадянським суспільством. Дж. Локк обґрунтовує індивідуальні права людини як обмеження абсолютної влади, основною функцією якої є їх захист. Об'єднуючі зв'язки громадянського суспільства сприяють тому, «щоб зручно, благополучно і мирно спільно жити, спокійно користуючись своєю власністю і знаходячись в більшій безпеці, ніж будь-хто, хто не є членом суспільства» [62, с. 317]. Згодом саме це закладе основу для лібералізму.

Ж.-Ж. Руссо, на відміну від Гоббса, визначає народ як суверена, який володіє невідчужуваним суверенітетом, який не може передаватися політичній владі. Він розглядає свободу у якості основного атрибуту людської самості. Рабством, як вважає Руссо, є слідування за своїми пристрастями, а виразом справжньої свободи – покірність законам, які встановлені самим собою. Центральне місце у своїй теорії Руссо відводить

праву громадян спільно розробляти закони, яким вони будуть підкорятися. У зв'язку з цим вводиться поняття «загальної волі», під якою розуміється суспільна єдність волевиявлення: замість окремих осіб, акт асоціації створює «умовне колективне Ціле, що складається з стількох членів, скільки голосів налічують загальні збори. Це Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє загальне я, своє життя і волю» [81]. Погляди, що не збіглися з загальною волею, повинні бути модифіковані відповідно до неї, оскільки, якщо думка відрізняється від більшості, це означає, «що я помилявся і що те, що я вважав загальною волею, нею не було» [81]. Хоча деякі положення теорії Руссо відобразилися у французькій «Декларації прав людини і громадянина» (1789), такий концепт загальної волі не одноразово звинувачувався в тоталітаризмі схожому з абсолютною владою гоббсівського суверена. Примусове перетворення кожного члена суспільства «в неподільну частину цілого» веде до тиранії більшості над меншістю.

На відміну від Руссо, І. Кант віддає пріоритет особистості, при цьому зберігаючи його ідею самозаконodawства: «...об'єднаний народ не тільки *представляє* суверена, але він сам *є* суверен; адже саме у нього (у народу) в руках із самого початку знаходиться верховна влада...» [48, с. 268]. Коли приймаються рішення щодо інших, то з ними можуть вчинити не по праву, тому законодавча влада може належати тільки об'єднаній волі народу. Але це не означає поглинання особистої волі загальною, як у Руссо. Особиста воля не зобов'язана підкорятися ніякій меті, кожна воля «...обмежена умовою узгодженості її з автономією розумної істоти, а саме не підкорятися ніякій меті, яка була б неможлива за законом, який би міг виникнути з волі самого суб'єкта, що піддається дії...» [49, с. 478].

Суспільний договір і правовий порядок спирається не на інструментальний розум та індивідуальні інтереси роз'єднаних індивідів, як у Гоббса, але на моральні вимоги практичного розуму. Загальна воля у Канта трансформується в розум доброї волі, опосередкований принципом універсалізації справедливості, тобто категоричним імперативом. Суспільний

договір у трактуванні Канта є критерієм значимості і виправданості законів: кожен закон повинен бути таким, щоб всі могли з ним погодитися. Максима приватної волі може бути реалізована, якщо гідна для того, щоб стати загальним законом і сумісна зі свободою інших. Цей уявний експеримент, виступаючи в якості процедури перевірки обґрунтованості норм вводить новий дієвий стандарт легітимності і значущості норм. Таким чином, головною заслугою Канта є об'єднання суверенної волі і практичного розуму.

Теорія суспільного договору стала новим «символічним універсумом». Якщо пошуки Гоббса і Локка були сконцентровані навколо апріорного легітимізуючого фактору, який можна було б покласти в основу громадянської згоди, то завдяки Руссо і Канту легітимність стала асоціюватися з волею народу, а формальні принципи розуму стали виступати в якості основних способів обґрунтування норм.

Контрактуалістичний концепт легітимності еволюціонував, отримавши своє вираження в двох парадигмах в рамках проекту Просвітництва, заснованих на інструментальному розумі гоббсівсько-веберівського типу і на практичному розумі Канта. Розуміння процесів формально-раціональної легітимації розділилося на підставі включення/виключення нормативного виміру обґрунтувань соціально-політичного порядку і знайшло своє вираження в економічних моделях легітимації і протилежних їм нормативних концепціях.

Ще в обґрунтуванні Гоббса, як зауважує К. Шмітт, релігія зміщується в приватну сферу, «внутрішня віра» залишається поза будь-яким примусом» і «...в політичну систему вводиться застереження щодо внутрішньої, приватної свободи совісті і думки» [98, с. 193]. Згодом поділ між публічним і приватним призводить до витіснення ціннісного суб'єктивізму в приватну сферу. У ХХ ст. під впливом інтенсифікації процесів модернізації відбувається поширення технократичної легітимності, якій притаманне «ідеологічне «перекручення»: доводити, тим більше в монопольних умовах, що справжня влада – це влада знань, тоді як всі інші її аспекти щонайменше

небезпечні, неефективні або примарні» [97]. Інституціоналізація наукового прогресу призводить до трансформації суспільних інститутів і розуміння механізмів їх легітимації, технократична концепція стає основою функціонування соціально-політичного устрою, а ефективність – фундаментом для легітимації. Абсолютизація цілераціональної дії і систематичне використання наукових методів при дослідженні соціальної реальності призвели до поширення нових концепцій демократії. Нові емпіричні моделі не зв'язувалися з процедурами узгодження і дискурсивного волеутворення і тим самим кидали своєрідний виклик нормативним вимогам процедурної легітимації. У середині XX століття стратегії демократичної легітимації повністю позбулися свого нормативного виміру і стали переповнюватися рисами економізму та елітизму, що походили від Вебера. Демократія у такому трактуванні втратила свій початковий сенс і позбулася свого ядра, а ідеї самовизначення, загальної інклюзивності, рівності та імплементації волевиявлення в політичній системі стали виноситися за межі допустимих демократичних принципів.

Виникнення антинормативних моделей демократії пов'язується з роботою Й. Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» 1942 р. Представлена ним теорія демократії згодом стала іменуватися «агрегативною». Іншою роботою, що справила великий вплив на розвиток теорій демократії, також стала робота Е. Дауенса «Економічна теорія демократії» 1957 р. Емпіричний статус таких моделей обумовлює їх домагання точності і відповідності тогочасним умовам: двигуном економіки є прибуток, а політичної системи – влада.

Як зауважує С. Хантінгтон, демократичні дискусії завершилися перемогою Шумпетера до 70-х років XX століття. У роботі «Капіталізм, соціалізм і демократія» Шумпетер робить спробу обґрунтування реалістичної моделі демократії, яка ґрунтується не на ціннісних судженнях і нормативних ідеалах, але на емпіричних фактах. Шумпетеріанський підхід перегукується з елітарною теорією Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельса. Завданням Шумпетера

є не тільки критика формальної демократії, але «викриття» міфів про загальну волю, для чого він свідомо відходить від класичної моделі демократії і основних принципів нормативної процедурної легітимації. На його думку, існує лише «підроблена воля»: «при аналізі політичних процесів ми більшою мірою зіштовхуємося не зі справжньою, а зі сфабрикованою волею» [99]. В області політики людина – «член недієздатного комітету», тому поняття загальної волі може стати перешкодою на шляху формування ефективного уряду і виявитися небезпечним у період напруги, оскільки маси здатні тільки на паніку. Демократія зводиться до демократичного методу, що представляє собою «такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди набувають влади приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [99]. Суспільство розуміється як сукупність окремих індивідів, раціональних істот, рухомих власною користю, участь яких у політичному житті обмежується виборною процедурою через рівні проміжки часу.

Е. Дауенс у роботі «Економічна теорія демократії» також ототожнює політику з ринком. Суспільство в «емпіричній політичній теорії» представляється у якості сукупності атомарних пасивних елементів, рухомих приватними інтересами і прагненням до максимізації власної користі. На чолі системи мотивації знаходяться не ідеали, а реальні інтереси. На думку Дауенса, він залишає місце для альтруїзму в своїй моделі, але все ж зазначає, що навіть «безкорислива благодійність часто є відмінним джерелом власної вигоди» [135, р. 37].

Таким чином, в антинормативних моделях демократії процедурна легітимація позбавлена своїх головних підстав. Ефективність виступає в якості критерію легітимності, а політика нагадує механізм, що включає в себе виборну процедуру і подальше самоусунення виборця. Нехтування зв'язком легітимаційних механізмів із суспільними інтересами також яскраво виразилося у деяких позитивістських концепціях легітимації, зокрема, у системній теорії Н.Лумана. Концепція самолегітимації в теорії Лумана стала

яскравим прикладом втрати контролю людиною над відомими власними імперативами автономними сферами діяльності.

У процесі модернізації, як вважає Н. Луман, функцію легітимації перебирає на себе відмежоване від моралі право. Основою легального типу панування стає інструментальна раціональність, що забезпечує самолегітимацію політичної системи. У теорії Лумана антропоцентристська засада легітимності відсутня, місце суб'єкта займає система, позбавлена центру та не здатна до самоусвідомлення, але здатна до продукування смислів. Система є самореферентною, тобто «елементи, з яких вона складається, вона самоконструює як функціональні єдності» [63, с. 65]. Суспільство для Лумана є конгломератом замкнутих автономних підсистем – політика, наука, релігія, мораль та ін. Кожна система використовує свій код для обробки інформації, що надходить з навколишнього середовища. Політична система представляється як самореферентна, самолегітимуюча та як та, що не потребує морально-етичної легітимації, оскільки є закритою та має код, що відрізняється від коду інших систем. Вона заснована на смислових кодах влада-відсутність влади, тому доповнення морально-етичними категоріями не має сенсу.

Сучасне розуміння легітимності, як вважає Луман, пов'язане виключно з розвитком права, обов'язковістю правових норм і принципів, на яких вони засновані. Легітимація рішень у політичній системі відбувається не за допомогою моральних норм або цінностей або шляхом досягнення консенсусу, а стає можливою завдяки правовим процедурам, які є достатніми легітимізуючими передумовами і автоматично створюють обставини, завдяки яким ухвалені рішення стають обов'язковими і роблять владу легітимною. Легітимація обмежується легальністю: конкретна норма є легітимною, якщо створена легально, тобто, опосередкована правовим процесом прийняття рішень. В основі визнання лежить процес навчання в соціальній системі: прийняте рішення виступає як передумова поведінки, відбувається перетворення очікувань і переконань. Рішення підсистеми

суспільства, політичної системи, орієнтують процес навчання і тим самим суспільні очікування, монтуючи їх у структуру інших підсистем без особливих функціональних порушень. Цей процес реструктуризації очікувань соціальної системи не залежить від схвалення і байдужий до тих, чий очікування повинні бути переформатовані, що робить соціальний порядок незалежним від індивідуальної мотивації. Таким чином, процедури забезпечують визнання рішень незалежно від відповідності їх суспільним інтересам і система самолегітимізується. Незважаючи на визнання реалістичності шумпетеріанської моделі демократії, Луман все ж наголошує на необхідності дотримання обережності, зважаючи на можливість надмірного проникнення політичної системи в суспільство. У даному випадку законодавчі акти, як продукти політичної системи, можуть виступати в якості захисного механізму.

Уже із середини 70-х р.р. XX століття стало ясно, що негативні наслідки інструментальної раціональності не можна контролювати за допомогою ціннісно-нейтральної моделі. Розвиток нормативної політичної теорії став наслідком хвилі сумнівів в обґрунтованості інструменталістського розуміння демократії. У рамках нормативних концепцій здійснювався пошук об'єктивних критеріїв правильності та справедливості, відповідно до яких соціальні інститути або влада могли б вважатися легітимними. Повернення нормативної складової пов'язано, перш за все, із виходом роботи Дж. Ролза «Теорія справедливості» у 1971 р., яка представляє собою сучасну версію контрактуалізму, модифікацію теорії суспільного договору. Справедливість розглядається як «перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина – перша чеснота систем думки», а тому завданням політичної філософії стає експлікація основних принципів справедливого суспільного устрою [79, с. 19]. Саме до цього прагне Ролз, вибудовуючи своє обґрунтування на фундаменті гіпотетичної уявної конструкції. Хоча теорія Ролза не завоювала загального визнання у своїй області, все ж, за свідченням У. Кімліки, у даній площині «всі наступні теоретики визначають свою позицію, зіставляючи її з

точкою зору Ролза» [52, с. 81]. Робота ініціювала активні дебати навколо основних ліберальних принципів, але в той же час обґрунтованість усіх стратегій, що ґрунтуються на універсальності і всезагальності, опинилася під питанням у зв'язку із новими суспільними перетвореннями.

1.2. Соціокультурні перетворення в глобалізованому суспільстві

Перехід від традиційної культури до персоналістського типу, починаючи з епохи Відродження, супроводжувався економічними і політичними трансформаціями. Поступово замкнута структурна ієрархія замістилася більш складними конфігураціями системних компонентів. Якщо раніше відкриття нових культур супроводжувалося їх характеристикою як «несьвропейських», то з часом суспільство стає «різоматичним» та характеризується запереченням можливості знаходження єдиної точки відліку в оцінці різних життєвих форм.

Негативні відгуки щодо універсалізму можна знайти вже в концепції емотивізму Д. Юма і критиці християнської моралі Ф. Ніцше. У ХХ ст. універсалізм став асоціюватися з тоталітарною «гамівною сорочкою», звинувачуватися в репресивності і ототожнюватися з примусом. Зростаючий ціннісний плюралізм і фрагментарність супроводжуються прихильністю релятивізму і відмовою від побудови «тотальних теорій», критикою «потреби західних теорій у достовірності та абсолюті», «недовірою до метанаративів», відмовою від гранднаративів і зміною уявлень про світ в цілому [120, р. 12; 211, р. 275]. У філософському напрямі постмодернізму універсалізм західного Просвітництва постав як «голос «мертвих, старих, білих чоловіків», які пригнічують права етнічних, релігійних та сексуальних меншин, підносячи в абсолют свою партійну «метарозповідь» [22, с. 21]. Усе це поставило під сумнів можливість знаходження універсальних понять справедливості, моралі і раціональності, а також досягнення консенсусу, який, за словами Ж. Ф. Ліотара, «став застарілою цінністю» [60, с. 157].

У громадянській сфері протиріччя між універсалістськими принципами французької революції і культурною, расовою, гендерною, етнічною, сексуальною та іншими приналежностями посилювалися завдяки новим формам політики ідентичності. Разом з рухами за розширення прав різних соціальних груп також активізувалися соціальні рухи за культурну самобутність. Подібна доля спіткала країни зрілих ліберальних демократій у кінці 1970-х років минулого століття.

Претензії на визнання права на «особливість» послужили стимулом для формування нових суспільних уявлень про справедливість. Незважаючи на те, що легітимності такі рухи набули завдяки поширенню ліберальних демократичних режимів, постало питання про справедливість нейтральності ліберальної держави щодо громадського плюралізму. На перший план вийшла проблема імплементації в полікультурному суспільстві основоположних ліберальних демократичних принципів, сформульованих у концептуальних моделях від Дж. Локка до Дж. Ролза.

Лібералізм, який виник як відповідь на суспільні суперечності, пов'язані зі світоглядним плюралізмом, виступив у якості найбільш перспективної доктрини для їх вирішення. Він передбачає рівну повагу до кожного суб'єкта, тобто егалітарний універсалізм, а також право на самовизначення і вільне слідування власним переконанням – індивідуалізм. Легітимаційний потенціал лібералізму полягає в його апеляції до універсальних принципів прав людини, які є базовим фундаментом загальної рівності. Своєрідною реакцією на особливості «тоталізуючого універсалізму» ліберальної теорії в політичній філософії виступив комунітаризм, тісно пов'язаний із республіканізмом, в основі якого лежить уявлення про основоположну цінність суспільної автономії. Дискусія розгорнулася після виходу роботи Ролза «Теорія справедливості» у 1971 р. Концептуальна легітимаційна стратегія «справедливості як чесності» Дж. Ролза, як було зазначено вище, стала першою відповіддю антинормативній агрегативній моделі і

представляла собою спробу реконструювання деонтологічної етики справедливості.

Легітимаційні підстави комунітаристи вбачали у цінностях спільноти і практиках інтеграції. Комунітаристська критика лібералізму переважно проходила у двох напрямках: гоббсівського інструментального розуміння розуму і кантівської деонтологічної етики. Проекту Просвітництва і універсалізму ліберальної теорії комунітаристи протиставили партикулярні етики та групові проекти справедливості. У комунітаризмі знайшли своє вираження не тільки аристотелевська етика блага (А. Макінтайр), але і гегелівська ідея «субстанціональної моральності» (Ч.Тейлор). Комунітарні теорії ґрунтувалися на доказах на користь залежності суб'єкта від конкретної культурно-історичної спільноти, соціальної обумовленості морального виміру, неможливості обґрунтування універсальних механізмів побудови соціально-політичного порядку без звернення до партикулярних спільнотних цінностей. Критика на адресу лібералізму також стосувалися нереалістичної природи ліберального суб'єкта, негативних наслідків соціального атомізму і абстрактного універсалізму. М. Сендел відзначав: ми не можемо вважати себе незалежними від тих переконань і прихильностей, чия моральна сила пов'язана з розумінням себе «як членів цієї родини чи спільноти або нації чи народу, як носіїв цієї історії, як синів і дочок цієї революції, як громадян цієї республіки» [208, р. 179]. Таку ж ідею вкоріненості суб'єкта в культурі, що протистоїть позаісторичності суб'єкта деонтологічного підходу висловлював і А.Макінтайр: «Як такий, я успадкував це минуле моєї сім'ї, мого міста, мого племені, моєї нації і успадкував різні борги, виправдані очікування і зобов'язання. Вони складають даність мого життя, мою моральну точку зору» [64, с. 297].

Філософська ідеалізація в теоріях, на кшталт комунітаризму, перешкоджала реалістичному баченню проблем людського співіснування у полікультурному суспільстві, адже культурний проект епохи Відродження став передвісником не тільки зростаючого плюралізму, а й нового

всесвітнього історичного етапу глобалізації. Прихильність радикальному партикуляризму зробила такі нормативні теорії безсилими перед викликами глобальної цивілізації громадського плюралізму. У цей період особливо гостро постало питання про можливість пошуку підстав для загальної нормативної значущості.

Глобалізація являє собою не явище, але швидше процес, який характеризується рядом «метатенденцій», що позначається, перш за все, на новій якості економічних відносин, інтенсифікації взаємозалежності економічного розвитку держав. Це призводить до різних змін в інших суспільних підсистемах та нових перетворень в міжкультурних і геополітичних відносинах. Фрагментаційний порядок закритих держав розчиняється, державні кордони стають проникними, а культурні межі поступово розмиваються. Процес глобалізації став приводом для активних дискусій, які плавно перемістилися зі сфери фактичності у сферу нормативності.

Економічна інтеграція наближає світ до ідеального уявлення про функціонування економіки за В. Парето і нормативної моделі ідеального міжнародного порядку І. Канта, тому глобалізацію часто порівнюють з соціальним ідеалом всезагального світу. Право всесвітнього громадянства в кантівському розумінні суспільного устрою передбачає, що громадяни представляють себе у якості «громадян загальнолюдської держави». Цей ідеал здається все більшою реальністю в зв'язку з розвитком демократичного устрою, взаємної інтеграції держав і міжнародного правового порядку з орієнтиром на права людини.

Глобалізація може володіти позитивним потенціалом і мати конструктивний характер, але може бути поштовхом до саморуйнування людства. Деструктивні «побічні» ефекти глобалізації постають у вигляді проблем екологічної кризи і третього світу. У. Бек у своїй концепції «суспільства ризику» характеризує глобалізацію як процес деполітизації та громадського дерегулювання, який «породжує наднаціональні і некласові

глобальні загрози з їх своєрідною соціальною та політичною динамікою» [21, с.14].

У той же час глобалізаційні процеси стали основним двигуном змін у соціокультурній сфері. Нові комунікативні можливості призводять до інтенсивного зростання міжкультурної комунікації, що можна констатувати на підставі таких фактів як розвиток мови міжнародного спілкування, розвиток міжнародного туризму, програми міжнародного освітнього обміну, зростання наукових і експертних контактів, розвиток міжнародних засобів масової інформації, уніфікація культурних стандартів у кіно, музиці, шоу-бізнесі, художній культурі, розвиток Інтернету, що створює майданчики для безпосереднього спілкування [72].

Інформація стає ресурсом розвитку соціальних систем і визначальним фактором більшості життєвих вимірів. Такі трансформації мають серйозні соціальні наслідки. В індустріальному суспільстві правом на інформацію володіли інститути, у постіндустріальному основними акторами інформаційних інтеракцій стають індивіди. Інформація взаємодіючих суб'єктів більш не має статичного характеру, вона відкрита, доступна і перестає бути локальною. За таких умов на перший план виходить публічна сфера, в якій однією з основних форм обміну інформацією стає дискурс. Громадяни виступають не тільки в якості реципієнтів інформації, але і її виробників.

Світова система відтепер заснована на русі традиційних зразків від центру до периферії і назад. С. Бенхабіб констатує феномен «зворотної глобалізації», тобто переміщення значної частини населення з економічно відсталих регіонів світу в мегаполіси західних країн [20]. Міграція є відображенням мобільності на ринку праці і реалізацією права на свободу пересування, але нерідко призводить до ерозії ціннісної бази приймаючого суспільства. Соціокультурна система не завжди здатна інтегрувати нові елементи, що призводить до ускладнення умов взаєморозуміння у суспільстві і підриву демократичних механізмів легітимації. Приплив біженців,

іммігрантів та найманих робітників кардинальним чином змінює етнокультурний вигляд приймаючих держав, що призводить до перманентного зіткнення різних порядків і традицій, релігійно-культурних звичаїв і правової системи. Глобальні дискусії навколо значення основних ліберальних принципів також впливають на активізацію етнічних меншин та інших жертв примусової асиміляції в ході націєбудування XX ст. Спільноти мігрантів, корінних жителів, національних автономій активно наполягають на розширенні власних прав, ґрунтуючись на своїй культурній специфічності.

Різносторонність глобальної інтеграції призводить до внутрішньої соціокультурної дезінтеграції і, незважаючи на зростання мультиетнічності в державах, частим явищем стає «етнічний ренесанс». Глобальна культурна і соціальна гомогенізація зустрічає локальні опори, що виражається в переосмисленні цінності власної культурної самобутності, у прагненні до автономії і сепаратизмі. Зустріч із чужими культурами для деяких груп зберігачів культурної та релігійної традиції рівносильна руйнуванню, що особливо яскраво проявляється в «хворобі» сучасного суспільства – міжнародному тероризмі.

Як констатує З. Бауман, зникнення просторово-часових відстаней і обмежень внаслідок технічного процесу не призводить до однаковості умов життя. У сучасному світі інформаційні потоки не залежать від носіїв, «для перебудови смислів і відносин сьогодні менш, ніж будь-коли необхідні переміщення і перестановка тіл в фізичному просторі» [18, с. 33]. Сьогодні, за словами М. Кастельса, ми повинні зважати на те, що Інтернет і комп'ютерні мережі стали «становим хребтом» всіх сучасних суспільств у всьому світі [51, с.6]. Інтернет має свою власну географію і перевизначає відстані: «нові територіальні зміни виникають у результаті одночасно протікаючих процесів просторової концентрації, децентралізації і об'єднання постійно відчуваних вплив із боку мінливої геометрії глобальних інформаційних потоків» [51, с. 241]. У соціокультурній сфері це означає, що мультимедійні технології не тільки розмивають традиційні уявлення, а також

служать і зміцненню культурних відмінностей, відкриваючи можливість створення культурного віртуального простору наднаціонального рівня. Новий різновид простору інформаційних потоків сприяє створенню сурогатів культурного середовища, завдяки чому в сучасному суспільстві відкривається можливість зберігати свою культуру не тільки в сім'ї або спільноті. Представники з іншого культурного середовища з власним символічним комплексом знаходять додаткову підтримку усталеним життєвим світам. Культурна мобілізація не викликає особливих зусиль, у слабких культур з'являється можливість повернення стертих соціальною практикою елементів, зміцнюється на ґрунті повернення етнонаціоналістичного фундаменту.

Завдяки технологічним інноваціям у сфері комунікацій відбувається розширення комунікативних можливостей, що означає і появу нових механізмів для мови ворожнечі, підсилення відмінностей від Іншого. Ці умови впливають на проліферацію ідентичностей. На думку М. Вевйорки, в епоху сучасності культурні відмінності не тільки не знищуються, але й винаходяться нові. Чим більше «гіпермодерними» або «постмодерними» є суспільства, тим активніше залучаються відмінності. Ми знаходимося у «новій ері фундаментальних процесів фрагментації, деструкції і перебудови ідентичностей...Парадокс виробництва відмінностей у тому, що цей феномен, за визначенням колективний...сьогодні все більше ґрунтується на сучасному індивідуалізмі – і чим далі, тим сильніше ймовірність зростання відмінностей» [31, с. 19]. Ідентичності сьогодні все частіше вибираються і приймаються, вони більш не уявляють собою просту спадщину минулого, а є результатом суб'єктивних рішень, які допомагають сконструювати життєвий сенс. Як вважає Ж. Бодрійяр, «ми перебуваємо зараз в оргії відкриттів, досліджень, «винаходу» Іншого. В оргії пошуку відмінностей...Відмінність, як і все інше, потрапило під закон ринку, попиту і пропозиції» [26, с. 183].

Локальність і партикулярність вступає в конфлікт із глобальністю і універсальністю, необхідність затвердження універсальних стандартів

зіштовхується із бажанням збереження культурної самобутності. Глобалізація є своєрідним викликом з боку плюралізму. Це, як справедливо зауважує П.Бергер, «серйозний виклик із боку зростаючої свободи, кинутий як окремим індивідам, так і цілим спільнотам» [66, с. 23]. Той, хто цінує свободу буде зацікавлений у пошуку компромісу між «нескінченною відносністю цінностей і відповідними спалахами фанатизму...У цього пошуку є свої складності, але...він не є чимось нездійсненним» [66, с. 24].

Аналіз глобалізаційних процесів повертає до задачі, сформульованої В.Віландом, задачі «опосередкування координації та кооперації» [72]. Такі специфічні проблеми сучасності породжують необхідність у нових підходах, в яких враховувалися б проблеми культурного розмаїття.

Зростання численності життєвих форм супроводжується визнанням цінності і значущості відмінностей. Це різноманіття, яке можна назвати «квітучою складністю», обумовлює необхідність пошуку нових форм легітимаційних стратегій, відповідних до соціальної реальності. Комунітаризм так і не представив цілісної альтернативи ліберальній теорії, але в результаті дискусії було зроблено чимало корисних висновків, необхідних для розуміння складнощів функціонування мультикультурного соціуму. У комунітаризмі здобула перше обґрунтування своїх нормативних передумов політико-філософська парадигма мультикультуралізму.

1.3. Критика політико-філософської парадигми мультикультуралізму

У результаті протистояння концепцій індивідуалізму і колективізму, а також універсалізму і контекстуалізму, основу мультикультурної стратегії склало визнання необхідності врахування культурних підстав особистості, але в той же час збереження ліберального її розуміння і терпимості до інакшості.

«Плавильним котлом» була названа модель політичного курсу, спрямована на культурне «змішування» для створення цілісної суспільної єдності. По мірі інтенсифікації культурного різноманіття та розвитку ліберальних демократій даний спосіб вирішення проблем, пов'язаних із груповими відмінностями, почав демонструвати свою неспроможність. Підтвердженням неефективності державних програм насильницького поглинання культурних меншин домінуючою культурою стали мобілізаційні процеси в міноритарних спільнотах, що почалися в кінці 60-х рр. в західних демократичних суспільствах. Метод примусової асиміляції в дійсності не відповідав уявленням про демократичну справедливість, що ще в 20-х рр. ХХ ст. було обґрунтовано американським філософом Г. Калленом у роботі «Демократія проти плавильного котла».

Відповідно до ліберально-демократичних принципів, замість моделі «бритваля», тобто насильницької інтеграції, в основі політичного порядку повинна знаходитися модель «салатниці», що припускає мирне співіснування самобутніх культурних меншин. Як зазначає Б. Сорнтон, така модель передбачає, що «замість того, щоб асимілюватися, різні етнічні групи тепер співіснували б в їх окремих ідентичностях як інгредієнти в салаті, пов'язані тільки «соусом» законів і ринку» [221]. Саме такий погляд відображає основні ідеологічні передумови політико-філософської парадигми мультикультуралізму. Це, за вдалим висловом Р. Бернстайна, «безумовно – поняття невизначене», але воно міцно увійшло в сучасний лексикон [115, р. 23]. У цілому політико-філософська парадигма мультикультуралізму не передбачає чітких технологій влади, але найчастіше представляє собою нормативну оцінку або програмну вимогу. Її також можна уявити як компромісну стратегію, що запобігає двом крайностям, – соціальному виключенню культурних меншин і їх примусовій асиміляції.

Мультикультуралізм набув небувалу актуальність на початку 70-х рр. як політичний курс, спрямований на підтримку етнічних груп, заохочення толерантності та боротьбу з дискримінацією. Вперше в якості нового

урядового курсу він був прийнятий в 1971 році в Канаді, а пізніше – в Австралії. У той же самий період політика мультикультуралізму знайшла своє вираження в США, але не в якості урядової ініціативи, а у новому напрямку публічних політичних дебатів із приводу расової боротьби і державної підтримки чорношкірих. Це супроводжувалося гаслами культурного і етнічного відродження і закликами до загального визнання культурного різноманіття.

На початку 90-х рр. обговорення із приводу привнесення культурних особливостей у проблематику соціальної рівності, співвідношення цих практик із ліберально-демократичними цінностями і обґрунтування нормативних теорій мультикультуралізму, почалося в академічних колах. Саме у цей період, за словами С. Гантінгтона, із закінченням холодної війни і початком революційного етапу історії, глобалізації, можна спостерігати спалах глобальної кризи ідентичності: «майже всюди, куди не подивись, люди питали себе: «Хто ми такі?», «Звідки ми?», і «Хто не з нами?» [96, с. 186].

У цілому філософські ідеї мультикультуралізму пройшли декілька етапів розвитку: дискусія комунітаризму і лібералізму про роль спільноти в житті індивіда; обговорення питання справедливості нейтральної позиції лібералізму по відношенню до культурних відмінностей; дискусія щодо ефективності групових прав у рамках ліберальної держави. Існує кілька джерел нормативного обґрунтування мультикультуралізму: у межах комунітаризму (спочатку), ліберальної теорії, як обґрунтування цінності свободи від панування, як дослідження історичної несправедливості.

Зокрема у Ф. Ловетта або М. Бачварової акцент зміщується на проблему домінування і свободи, у зв'язку з чим мультикультуралізм та додаткові групові права обґрунтовуються як спосіб протидії домінуванню. Д. Івісон, М. Мур, А.Сімпсон наполягають на необхідності цільової підтримки з боку держави та прав самоврядування для груп корінних народів, виходячи не з цінності культур і їх зв'язку з автономією або почуттям гідності, але

грунтуючись на історичних фактах несправедливості. У рамках радикально-лівих концепцій на рівні з запереченням необхідності єдиної культури, заперечується також і необхідність єдиного політичного курсу, що відкриває можливість для політичного самовизначення культурних груп у кордонах держави. У межах такого підходу обґрунтовується створення так званої «федерації національностей», яку об'єднує спільний уряд. Найбільш обширним є обґрунтування мультикультуралізму в межах комунітаристської і ліберальної теорій. Воно засноване на хибних висновках щодо природи культури, що негативно позначається на розумінні глибинних основ функціонування суспільства.

Як було показано в попередньому підрозділі, в рамках комунітаризму індивідуальність не мислилася в її ліберальному розумінні, позасоціальному вимірі, як «апріорно індивідуалізована самість». Визначальне значення мало уявлення про залежність від соціальної включеності, що призвело до нової концепції особистості, названої М. Сенделом особистістю «включеною» (embedded self). Якщо більшість комунітаристських теоретиків зосередили свою аргументацію навколо теоретичних положень щодо соціальної обумовленості, то Ч. Тейлор акцентує на групових правах. Це зробило його одночасно провідним представником не тільки комунітаризму, а й теорії мультикультуралізму. Тейлор не заперечує лібералізм повністю, але в той же час, на відміну від ліберальних теоретиків мультикультуралізму, концентрує своє дослідження на цінності культури, а не її ролі в реалізації ліберальної цінності автономії особистості. Спираючись на погляди Ж. Ж. Руссо, Й.Г.Гердера, Г. В. Ф. Гегеля, а також відштовхуючись від холістичного уявлення про колективні ідентичності, Ч.Тейлор обґрунтовує ідею визнання самотності окремої людини і цілої спільноти. Саме це є основою його теорії «політики визнання». Культура являє собою систему дискурсивних практик, у яких формується ідентичність, а культурна приналежність відіграє вирішальну роль у формуванні особистості. Кожен залежить від визнання іншими, а відсутність такого визнання може привести до негативних

наслідків: «людині або групі людей може бути завдано справжньої шкоди, справжнього спотворення, в – якщо люди або суспільство навколо них віддзеркалюють їм їхнє обмежене, принижуюче або презирливе зображення» [83, с. 29]. Боротьба за визнання групових ідентичностей відображає політику рівної гідності і ґрунтується на справедливих вимогах людини розвивати свої якості в певних мережах співбесіди.

Найбільш яскравим представником іншого напрямку, обґрунтування мультикультуралізму в ліберальному контексті, є У. Кімліка. На відміну від Тейлора, у своєму обґрунтуванні У. Кімліка відштовхується від ліберальних принципів. Його теорія ліберального культуралізму вважається найбільш впливовою серед ліберальних концепцій мультикультуралізму. Він синтезує аргумент про ліберальну цінність автономії з аргументом цінності культурної приналежності і відступає від ліберального принципу нейтральності, тому що, на думку Кімліки, індиферентність лібералізму суперечить його ж принципам захисту індивідуальної автономії.

В обґрунтуванні індивідуальної автономії як основоположної цінності, У.Кімліка спирається на ідеї Дж. Раца. Але на відміну від Раца, Кімліка віддає пріоритет автономії. Культура надає можливість вибору (або не надає), саме в її рамках створюються умови для автономії, тому вона є важливим компонентом благого життя. Саме тому основне значення має «соціетальна культура», яка «надає своїм членам значущі опції, охоплюючи спектр людської діяльності» [168, р. 101]. Це поняття є стрижнем концепції «ліберального культуралізму». Соціетальні культури, на думку Кімліки, як правило, є національними: вони сконцентровані на певній території, ґрунтуються на спільній мові і мають власну інституційну мережу. Сама соціетальна культура створює можливість вільно переміщатися в своїх рамках «дистанціюватися від конкретних культурних ролей, вибирати, які особливості культури гідні розвитку і які не мають цінності» [168, р. 90-91]. Ліберальна політика повинна бути спрямована на підтримку розвитку культур, адже тільки таким чином можливо реальне сприяння розвитку

найважливішого принципу лібералізму – індивідуальної автономії. Такої підтримки, на його думку, можуть бути удостоєні лише культури, в основі яких покладена її недоторканність. Таким чином, Кімліка відносить культуру не до сфери вільного вибору, а класифікує її як фатальну умову, від якої залежить виконання основних ліберальних вимог. Саме на цій підставі він намагається показати, що Дж. Ролз і Р.Дворкін недооцінили важливість культури в якості основного блага для проектування індивідуального життя, а також робить спробу заповнити цю прогалину шляхом внесення поправки у концепцію Ролза.

На початку 2000-х рр. прихильники лібералізму і консерватизму об'єдналися у своїх поглядах щодо політики мультикультуралізму, в рамках якого вдавалося зберегти ліберальну увагу до індивіда, усталені ідентичності та забезпечити створення рівних умов. Незважаючи на впевнену заяву У.Кімліки про закінчення дискусії, оскільки «захисники прав меншин здобули перемогу», або публікацію Н. Глейзера «Тепер ми всі мультикультуралісти», політика мультикультуралізму не принесла очевидної гармонізації міжетнічних відносин, що було помітно у збільшенні кількості міжетнічних конфліктів. У 2010-2011 рр. ряд європейських політиків публічно визнали крах політики мультикультуралізму. Акцент на ідентичності привів до посилення культурної сегментації, общинної замкнутості, блокуванню асиміляції і консервації відмінностей.

У своїх роботах Кімліка визнав ймовірні контрпродуктивні ефекти проведення будь-якої державної політики, у тому числі й імплементації мультикультуралізму, який не застрахований від таких наслідків. Але увага деяких критиків прикута не тільки до проблем реалізації політики мультикультуралізму, а й до самої нормативної теорії, дефектність якої також може стати причиною практичної неспроможності.

Оскільки мультикультуралізм не являє собою чітко систематизованої програми реформ, а виступає як набір пропозицій, і відсилає до вкрай широкого кола питань, що, за словами Бенхабіб, саме поняття «практично

втратило своє значення», критика мультикультуралізму також досить обширна. У рамках феміністської критики С. Окін і Н. Нарайан вказується на індиферентність у теоріях ліберального мультикультуралізму до гендерної нерівності всередині культурних груп. На думку Н. Фрейзер і А. Гоннета, у мультикультуралізмі просто зміщується увага з соціально-економічних проблем на культуру. Французькі дослідники Е. Балібар і П.-А. Тагієфф розглядають мультикультуралізм у контексті досліджень сучасного расизму. У рамках ліберального універсалізму стверджується, що лібералізм не потребує доповнення мультикультуралізмом, оскільки нейтральність лібералізму передбачає саме нейтральність обґрунтувань, а не результатів. Як вважає Б.Беррі, лібералізм ґрунтується не на навмисній підтримці культурної політики, а на підставі певного балансу різноманітності та асиміляції, фундаментом якого є вільний вибір у рамках справедливих інститутів. Саме на інституційному рівні повинне забезпечуватися рівне ставлення до всіх представників різних культур [108, р. 24]. До такої ж позиції тяжіє і лібертаристська теорія Ч.Кукатаса, заснована на ліберальному принципі нейтральності. Як вважає Кукатас, якщо приймати індивідуалізм у якості основної цінності, то це передбачає не цільову підтримку груп, але індивідуальні права кожного на формування асоціації та вихід із неї [57, с. 137-208].

Інший вид критики, навпаки, заснований на визнанні існуючих точок перетину між мультикультуралізмом і ліберальними цінностями, але сконцентований на дефектності нормативних теорій мультикультуралізму. Його можна назвати антиесенціалістським, оскільки об'єктом критики тут виступає методологічний фундамент мультикультуралізму, культурний есенціалізм, який несе у собі небезпеку «зведення в абсолют ідеї культури як властивості етнічної групи або раси; перетворення культур у самостійні сутності внаслідок надання занадто великого значення їх розмежуванню і особості...»[20] Така точка зору створює тенденцію фетишизування культури таким чином, що вони опиняються поза досяжністю для критичного аналізу.

Дана критика представлена в роботах С. Бенхабіб, Дж. Уолдрон, К.А. Аппія, С.Шеффлер, А. Філіпс.

Подібне розділення на статичні культурні групи, «етнічний редуccionізм», як назвав його Дж. Бауманн, знімає складність людських взаємодій і згодом спотворює культуру, яка представляється як «тюремний кокон» [110, р. 1]. Прийняття різко диференційованих, внутрішньо однорідних і зовні обмежених груп в якості основних компонентів соціального життя, головних одиниць соціального аналізу, сприйняття націй, рас і етнічних груп у якості субстанціональних цілісностей, Р. Брубейкер називає групизмом [123, р. 8]. Такий підхід неминуче стає причиною фатальних помилок у соціальному аналізі.

У сучасному суспільстві людина належить до різних груп, і досить складно визначити, яка з груп більш точно виражає її ідентичність. Політика, подібна до мультикультуралізму, на думку Н. Фрейзер, «чинить моральний тиск на індивідуальних членів, вимагаючи відповідності груповій культурі» [146, р. 24]. Цієї насильницької однорідності, «тиранії ідентичності», побоюється і К. Аппія. Аналізуючи концепцію ліберального мультикультуралізму, він зауважує, що така репрезентація культури посилює не тільки відмінності, але й їх ліквідацію. Групи розглядаються в якості брили відносної однорідності, і вона (ця однорідність) увічнена і нав'язана регулятивними механізмами, призначеними для «маргіналізації і тиші незгодних» [102, р. 152]. Щоб уникнути такої «тиранії ідентичності», зауважує Аппія, саме людина як особистість, а не культурна група, повинна стати суб'єктом політичного життя.

На думку Дж. Уолдрона, люди живуть у «калейдоскопі культур», який складається з різних культурних фрагментів, що не обов'язково вкорінені в одній культурі. Скажімо, казки братів Грімм дійсно вплинули на різні культури, але вони не розглядаються як частина певної культурної системи [226, р. 108]. На думку Кімліки, незважаючи на те, що ці культурні елементи були сформовані в різних культурах, має значення лише той факт,

що в даний момент вони є частинами певної соціетальної культури. Такий висновок означає, що логічно взагалі неможливо мати доступ більш ніж до однієї культури. Наслідком подібної надмірної релятивізації знання також є визнання існування не тільки маси соціетальних культур, а й маси особистих культур.

Незважаючи на використання різних аргументів в обґрунтуванні політики мультикультуралізму, його прихильники спрощують навколишню дійсність, усуваючи протиріччя, пов'язані з груповим досвідом і поняттям культури. Це призводить до висновків про те, що індивідуальна суб'єктність буде виражена одним і тим же чином у всіх представників однієї культури. У реальності неможливо знайти цілісні «соціетальні культури» Кімліки, автор просто «представив інституціоналізовані форми колективної публічної ідентичності і поняття культури так, як би вони були одним і тим же» [20]. Культури у таких моделях постають як чітко окреслені цілісності, що не піддаються внутрішнім трансформаціям, а особиста самоідентифікація членів групи визначається груповою приналежністю, тобто приналежністю до етнічної спільноти. Основним завданням такого мультикультуралізму є охорона цих жорстких непроникних культурних кордонів, підтримання різних соціальних систем, орієнтованих на культурні традиції. Наслідками стають: встановлення жорстких зовнішніх кордонів культурної ідентичності; визнання необхідності «охороняти» ці кордони, щоб регулювати внутрішнє членство і «самобутні» форми життя; пріоритет продовження і збереження культур у часі по відношенню до можливості їх нового прочитання і нового освоєння; легітимізація еліт, які контролюють культуру [20].

Акцент робиться на окремішності культур і наслідком цього стає конфлікт між домаганнями на культурну самобутність і нормами прав людини, а також основними принципами свободи всіх і культурними практиками. Мультикультуралізм передбачає безперервний торг між інтересами різних культурних груп, який не може бути завершений і не має будь-яких внутрішніх закономірностей. Він пропонує мир, але без

примирення і укладання угод, тож не орієнтований на взаєморозуміння. Це призводить до сегрегації етнічних громад і формування штучних гетто, замкнених монолітних «кварталів».

Уявлення культурного і соціального світу в якості «мультіхромної мозаїки монохромних етнічних, расових або культурних блоків» сприяє оцінці груп в якості головних сторін конфлікту. Насправді, як зазначає Брубейкер, чільну роль у розпалюванні етнічних конфліктів займають структури, починаючи від держави і закінчуючи різними організаціями, які зацікавлені в оцінці людьми самих себе в етнічних термінах. Найчастіше відбувається підміна колективних інтересів приватними (активістів, організацій, категоризація на підставі найбільш характерних членів), які дуже часто можуть різнитися в силу неоднорідності групи [123, р. 14-15].

Дж. Коуан показує, як лідери міноритарних груп намагаються накласти штампи на представників своєї культури, шляхом використання есенціалістських гасел для стимулу до мобілізації.¹ Як стверджує Коуан, «це центральна неоднозначність дискурсу прав меншин; її двозначність повинна заперечуватися і фіксуватися різниця в сферах ідентичності, або культурної практики, із метою захисту різних культур» [128, р. 171]. Відмінності можуть бути використані для перетворення в міцну дихотомічну інтерпретативну рамку, що спотворює існуючі комплексні ідентичності і замикає в ілюзорному світі їх чистоти і нерухомості.² Подібні тенденції існували і до мультикультуралізму, але сьогодні, на її думку, варто побоюватися посилення мультикультуралізмом таких тенденцій.

---

¹ Її аналіз сконцентований на прикладі закликів активістами громадян македонського походження публічно ідентифікувати себе як македонців, а не греків, що було необхідно для лобювання додаткових міноритарних прав на використання македонської мови. Македонці дійсно є жертвами історичної несправедливості, дискримінації, оскільки були схильні до насильницької асиміляції. З часом багато з них стали відчувати себе частиною грецької культури. Захисники міноритарних прав обґрунтовували свої вимоги давньою історичною несправедливістю, протиставляючи греків і македонців, незважаючи на те, що останні вже давно не відчували цього протиставлення, навіть якщо і мали македонську ідентичність. Шляхом постулювання антагонізму, активісти нав'язували ідею самоідентифікації македонця, що протиставляє себе греку, обурений з приводу минулої дискримінації та потребує компенсації.

² Етнічність нерідко ставала продуктом певних узгоджених дій держави. Дж. Фабіан вдалося продемонструвати, яким чином колоніальною політикою визнання були сформовані етнічності в Конго, а Д. Лайтин на прикладах Гани показав, що боротьба ідентичностей насправді була політичною боротьбою [99, р. 134].

Як вважає Аппія, коли в теоріях ліберального мультикультуралізму йдеться про негативні наслідки відмови в доступі до своєї культури, у реальності таке виключення може носити не культурний характер, а в першу чергу бути свідченням відсутності належного доступу до правового захисту або робочих місць. На прикладі деяких індіанських племен Америки він показує, як комерційний інтерес призводить до «відродження колись зниклих ідентичностей», у феномені, які циніки могли б назвати казино-культуралізмом (навіть якщо економічні мотиви тільки підсилюють барабанний бій, що «культура має значення»)[102, р. 135].

У даному випадку слід звернутися до важливого розмежування Н. Фрейзер між політикою ідентичності та політикою визнання: вимоги визнання не обов'язково передбачують підтвердження культурної окремішності групи. Можна визнавати справедливими певні вимоги визнання, але це не означає, що єдиним виходом може бути збереження культурної специфіки [146, р. 23-24]. Саме тому важливо усвідомлювати різницю між культурним і демократичним підтекстом: «міжкультурну справедливість між людськими групами слід захищати в ім'я справедливості і свободи, а не заради збереження культур» [20]. Нормативні теорії мультикультуралізму, навпаки, сфокусовані саме на збереженні культур, а не на питаннях демократичної справедливості або обґрунтуванні прикладів, у яких культурна автономія сприяє демократичній рівності. У той же час, це також не означає необхідності виключення культури з публічної сфери, як наполягають прихильники універсального егалітаризму. Мотивація повинна бути заснована не на «природозберігаючих імпульсах», а на обґрунтуванні цих рухів як пошуків демократичного включення. Оскільки інколи дуже складно провести межу між простою вимогою збереження культури і потребою в збереженні даної культури з метою розширення демократичних прав, кожен випадок потребує окремого розгляду. На це вказує і Е. Філіпс: «ми повинні очікувати, що різні політики будуть більш-менш відповідними в різних політичних та історичних контекстах, і не повинні представляти лише

один морально припустимий устрій, що виводиться з загальних правил, що не підлягають обговоренню» [197, р. 179]. Незважаючи на очікування реалізації прогресивного потенціалу мультикультуралізму, він став не культурним визволителем, як передбачалося, але швидше «культурною гамівною сорочкою». Як вважає Філіпс, невірна проблематизація культури дійсно виглядала як посилення та радикалізація відмінностей. Це дало критикам мультикультуралізму можливість представити його більш радикальним, ніж входило у наміри більшості його досить помірних теоретиків. Мультикультуралізм, за свідченням автора, все ще може грати важливу роль у досягненні соціальної рівності, але тільки у тому випадку, якщо позбудеться незадовільної концепції, стане мультикультуралізмом вільним «від матеріалізованих понять культури або гомогенних концепцій культурних груп, поки зберігає достатню вагомість для вирішення питання культурної нерівності» [198, р. 179].

Для роз'яснення природи культури необхідно звернутися до робіт С.Бенхабіб і Б. Пареха. Хоча вони використовують різну методологію, їх розуміння культури схоже.

Культура, на думку Пареха, є «історично створеною системою значень і смислів або...системою вірувань і практик, з точки зору яких група людей розуміє, регулює і структурує їх індивідуальне та колективне життя» [192, р. 143]. Він виділяє два взаємовиключні види культурної теорії: натуралізм, який заснований на уявленні про тотожність людської природи і культуралізм або культурний есенціалізм, що постулює «відмінності». Для побудови свого концепту культури, він використовує гегелівську ідею діалектики універсального і партикулярного. Людська природа говорить лише про те, що люди більш схожі, ніж відмінні. Кожен має певні інстинкти як і потребу в соціумі, сім'ї, полісі, але форми проявів цих подібностей залежні від культурної спадщини та історії. Культура і історія є партикулярними аспектами, що структурують інтерпретацію універсальних аспектів. Культури являють собою «унікальні людські творіння, що

відновлюють і дають значення і орієнтацію тим якостям, які всі людські істоти спільно поділяють...» [192, р. 122]. До того ж усі культури внутрішньо плюралістичні і являють собою постійну розмову між різними традиціями. Культура є другою природою людини, продуктом взаємовідносин між тим, що є загальним для всіх людей і тим, що є культурно специфічним для будь-якого суспільства окремо. Універсальне можна зрозуміти тільки в певному контексті. Жоден контекстуальний прояв універсального не може містити всі універсальні цінності або знання, необхідний діалог між різними контекстами. Діалогіка властива культурі всередині і ззовні, тому культура потребує відкритості і взаємодії з іншими культурами. Таким чином, людські відмінності не взаємовиключні або паралельні, а знаходяться в діалектичному відношенні, тому Парех розглядає міжкультурний діалог як основний принцип у встановленні мультикультурної справедливості. Кімліка, на думку Пареха, ігнорує важливість культурного різноманіття [192, р. 108]. Це знижує значимість необхідності доступу до інших культур, оскільки ігнорується основоположне значення діалогічності людського життя та інтерсуб'єктивний характер формування самості. Мультикультуралізм повинен бути представлений як динамічний та інтерактивний, а не статичний.

С. Бенхабіб, використовуючи методологію соціального конструктивізму, також відмовляється від абсолютизації культурних груп і розглядає людську культуру як мережу наративів, зсередини розщеплену цілісність. Ключову роль у конструктивістській логіці Бенхабіб грає не візуальна, а звукова метафора, аудіальне розуміння культури, як багатоголосся. Культури формуються в комплексному діалозі з іншими культурами і являють собою особливу мінливу багаторівневу партикулярну систему, що веде безперервний внутрішній діалог з іншими культурами. Мережі, в яких народжується індивід, не вибираються, але завжди відкрита можливість вибору з навколишніх наративів, для того, щоб плести свої власні мережі. Саме через наративи, послідовні розповіді або виклади, конструюється

культура, яка в той же час не є «зв'язним наративом, який легко викласти» [20]. Вона також не має панівних наративів, але завжди є їх сукупністю. Їх межі проникні та раз у раз розколюють цілісність.

Культури, таким чином, постають як «постійне створення, заміна і обговорення уявних кордонів між нами і ними...Вони не виступають цілісностями з чітко визначеними кордонами; вони являють собою смислові мережі, що знову і знову перевизначаються через слова і справи своїх носіїв» [20]. Існує не єдина система вірувань і звичаїв, а безліч різних мінливих матеріальних і символічних практик, які запозичуються один в одного. Межі, що відокремлюють «нас» від «них», динамічні і непостійні. Саме тому є помилкою основна теза мультикультуралізму про відсутність будь-якої єдності між культурами. Необхідно забезпечити вільну відкриту взаємодію культур, яка може здійснюватися безпосередньо в діалозі носіїв культури у публічній сфері, а не в рядах їх уповноважених представників. Ліберальні демократії є оптимальними умовами для функціонування такого діалогу, а західний світ у цілому являє собою «інкубатор» нових традицій, а не надкультуру.

Це важливі висновки, оскільки проблема культурного есенціалізму в дійсності відноситься не тільки до нормативних теорій мультикультуралізму, а прихована в самому мультикультуралістському дискурсі у публічній сфері, що неявно демонструє Е. Філіпс. Мультикультуралізм часто розглядається як механізм взаємодії з культурними спільнотами або групами, в якості своєрідної призми сприйняття навколишнього середовища, яку формують стереотипи і упередження. Те, як мультикультуралізм представлений у суспільному житті, у суспільстві, призводить до есенціалістських поглядів на міноритарні групи, а також виробляє погляд на культурні меншини як в'язнів своїх ідентичностей. Тому мультикультуралізм, який не передбачає залучення громадян до публічних інститутів громадянського суспільства, орієнтованих на взаємодію, призводить до вкорінення конфліктів і «холодної

війни». Це створює необхідність пошуку інших стратегій демократичного регулювання в умовах полікультурного суспільства.

1.4. Теоретико-методологічні основи комунікативного підходу в дослідженні демократії

1.4.1. Виклики мережевого суспільства і концептуальний зсув в аналізі демократичних процесів

Для ефективної інтерпретації суспільних процесів необхідно враховувати нові суспільні виклики, які обумовлюють необхідність відповідної методологічної платформи для аналізу нового типу структурних змін і слідуючих за ними політичних відносин. Методи класичного аналізу, розроблені на основі централізованої політичної моделі, не прийнятні для дослідження сучасного суспільства, традиційний державно-центрований аналіз влади більше не ефективний в децентрованому полікультурному соціумі. Новий контекст взаємин держави і суспільства, а також нові можливості колективного прийняття рішень та вирішення конфліктів, пов'язані з суспільними перетвореннями, обумовлюють також і пошук відповідних нормативних моделей.

М. Хаджер і Х. Вагенар виділяють п'ять викликів сучасного суспільства, які свідчать про необхідність введення нового, деліберативного підходу в політичному аналізі:

1. *Нові простори політики.* Політика в мережевому суспільстві не відповідає колишньому формату, зокрема системі «матрьошки», відповідно до якої політичний простір розуміється як локальний, регіональний, національний і транснаціональний централізовано взаємопов'язаний уряд. Сьогодні це скоріше «мультирівневий уряд» або «транснаціональні політичні дискурси», які створюються завдяки новим способам політичної участі, коли кожен може висловити власні інституційні очікування. Руйнування

вертикальної організації політики призводить до масових форм інклюзивності не тільки у вигляді голосування, але і на повсякденній основі. Деліберативна громадянська практика тепер стає основою політичного процесу та опосередкує процедури і рішення. Закриті бюрократичні структури колишнього формату і традиційні форми політичної участі втрачають свою ключову роль у демократичних процесах, суспільство стає більш «політизованим», ніж будь-коли раніше.

2. Політика і вироблення політичного курсу знаходяться в умовах *радикальної невизначеності*. Теперішнє стає все більш непередбачуваним, ніж раніше, раціональне централізоване планування стає все менш ефективним. Усі політичні процеси здійснюються в умовах «радикальної невизначеності», соціальні протести складно контролювати за допомогою стандартних процедур. Монологічність в оформленні політичного простору більш не дає прогнозованих результатів, зростання суспільної складності унеможливорює прогноз діяльності поодинокі. У фокусі перебувають конкретні рішення проблем та спільна відповідальність, а суспільство все більше постає у якості самонавчуваної складної структури.

3. *Зростаюча важливість «відмінностей»* для розуміння політики, що пов'язано з інтенсифікацією полікультурності в суспільстві. Відсутність гомогенності сприяє новим проблемам співіснування різних спільнот у загальному політичному просторі. Локальні проблеми перманентно виносяться на загальний розгляд. Рішення проблем передбачає взаємодію з безліччю індивідів та груп, що розуміють світ у різних термінах, тому різноманітність концептів і категорій накладає відбиток на процес досягнення взаєморозуміння. Крім того, число варіантів інтерпретацій одних і тих же демократичних принципів може бути прямо пропорційне числу внутрішніх особливостей спільнот.

4. Дії на підставі взаємозалежності. У мережевому суспільстві *зростає усвідомлення взаємозалежності*. Якщо відмінності впливають на політичний процес, зважаючи на складнощі взаємодії, то усвідомлення взаємозалежності

створює необхідність цю складність долати. Без співпраці вирішити багато питань стає неможливо, а значить, все частіше необхідна кооперація для вирішення проблем. Саме це сприяє новому виду гетерогенності простору плюралізму, адже усвідомлення єдності проблем і відсутності можливості монологічного їх дозволу сприяє продуктивній співпраці. Нові «спільноти дій» (Г. Арендт) узгоджують нові рішення проблем. Це також стимулює розробку нових методів вирішення конфліктів, що сприяє реальним дискурсивним процесам, розвиваючи спільну відповідальність.

5. *Розробка політики довіри та ідентичності.* У новій структурі суспільства відбувається не просто пошук рішень для існуючих проблем, але перш за все нових форматів, завдяки яким створюється взаємна довіра серед взаємозалежних акторів. Такий інтерактивний формат також сприяє формуванню нових ідентичностей, яка пов'язана із суспільними інтересами. Якщо партії втрачають свій статус презентацій суспільних інтересів, то ідентифікація з ними опиняється під питанням. [162, р. 8-13].

Дії нових політичних суб'єктів, які прийшли на зміну традиційним інститутам, відрізняються орієнтацією на політичну комунікацію. Навколополітичні союзи, комітети, ради та численні неурядові організації відіграють важливу роль на політичній арені. Урядові інститути все більше змушені конкурувати з неформальними громадськими структурами, які стають генераторами найбільш ефективних рішень. Нові можливості інклюзивності змінюють характер демократії, яка вже не обмежується виборними процедурами, але все ближче наближається до свого нормативного ідеалу. М.Варрен іменував подібні процеси «експансивною демократією», яка характеризується «збільшенням участі, будь то за допомогою маломасштабної прямої демократії або через тісні зв'язки між громадянами і великими інститутами, шляхом виведення демократії за межі традиційних політичних сфер, і шляхом ув'язки прийняття рішень з особами, які можуть бути зачеплені» [Цит по: 162, р. 3].

Комунікаційні технології змінюють умови комунікації і створюють нові можливості та разом з тим підривають ефективність традиційних методів вирішення проблем, пов'язаних із культурним різноманіттям. Зсув парадигми дослідження відповідно до нових соціополітичних перетворень відкриває можливість знаходження і обґрунтування найбільш прийнятних форм взаємодії суспільства і держави для досягнення більшої суспільної інклюзивності, рівності і справедливості в полікультурному суспільстві. У зв'язку з існуючими суспільними трансформаціями деліберативна модель демократії стає однією з найбільш багатообіцяючих концептуальних платформ. Якщо агрегативна модель націлена на *підрахунок* передзаданих приватних інтересів і на інституційний вплив, то комунікативний підхід до демократії орієнтований на *формування* поглядів, на інтерактивне формування загальної волі.

1.4.2. Основні принципи дискурсивно-етичної легітимації норм

Відповідно до деліберативної моделі реалізації демократичної практики, публічне обговорення вільних і рівних громадян є основою прийняття легітимних політичних рішень і фундаментом легітимності демократичного порядку. Деліберативна теорія демократії була розроблена в рамках комунікативної філософії Ю. Габермаса. Габермас, як і Вебер, визначає легітимність як віру в правильність і справедливість існуючого порядку. В умовах суспільної раціоналізації така віра повинна бути в достатній мірі обґрунтованою. Засади легітимності переносяться з апіорного виміру в сферу політичного дискурсу, що надає суб'єктам політичного життя право визначати способи організації політичного простору.

Габермас розглядає модернізацію не тільки як експансію цілераціональності, але, перш за все, як вивільнення критичного потенціалу комунікативної раціональності, яка є основою зростання суспільного саморозуміння і вдосконалення механізмів встановлення справедливості.

Заперечуючи абсолютну владу інструментального розуму, він показує, яким чином необхідно переосмислити поняття раціональності, щоб виключити приреченість Просвітництва.

Суб'єктно-об'єктна парадигма перешкоджала Веберу вийти за рамки цілераціональної дії в соціальному аналізі. У комунікативній теорії властиві інструментальній раціональності суб'єкт-об'єктні відносини замінюються суб'єкт-суб'єктними. Обмеженість новоєвропейського поняття раціональності долається шляхом переходу до інтерсуб'єктивної парадигми і обґрунтуванню комунікативної раціональності. Завдяки подоланню вузькості розуміння розуму виключно в якості інструментального формується фундамент критичної перевірки соціальних норм. Критика концепту монадологічного суб'єкту призводить до переосмислення поняття автономії, яка включає визнання «комунікативної компетенції» суб'єкта, його здатності до раціональної аргументації.

Габермас проводить відмінність між працею та інтеракцією, інструментальною і комунікативною діями, які не редукуються одна до одної. Як зазначає Т. Маккарті, ми є істотами, які використовують не тільки інструменти, але і мову, а тому репрезентація розуму як сутнісно інструментального «була б фатально односторонньою» [182, р. 251]. Відповідно до цього виділяються типи раціональності: цілераціональність (пов'язана з цілеспрямованою дією, інструментальною або стратегічною) і комунікативна раціональність (пов'язана з комунікативною дією, тобто соціальною взаємодією). Під працею або цілераціональною дією Габермас має на увазі «або інструментальну дію, або раціональний вибір, або їх поєднання» [94, с. 66]. Цілераціональна дія «реалізує певні цілі в даних умовах» і ґрунтується на технічних правилах і емпіричних даних, прогнозуванні та виробленні стратегій [94, с. 66-67]. Інструментальна дія являє собою організацію засобів для контролю над фізичною реальністю, а стратегічна – реалізацію цілераціональної дії в соціальному просторі, маніпуляцію іншими суб'єктами.

На відміну від Вебера, який розглядав цілераціональну (або телеологічну) дію як модель для пояснення соціальних взаємодій, Габермас, навпаки, виключає телеологічну спрямованість комунікативної дії, що дає йому можливість подолати існуючу дилему. Комунікативна дія становить основу дії соціальної і являє собою «символічно опосередковану інтеракцію», це «взаємодія як мінімум двох здатних говорити і діяти суб'єктів, що вступають (за допомогою вербальних або невербальних засобів) у міжособистісні відносини» [92, с. 11]. Вона заснована на підкріплених санкціями нормах, що регулюють взаємні поведінкові очікування суб'єктів комунікації, спрямована не на управління, а на досягнення лінгвістично опосередкованого взаєморозуміння і орієнтована поведінковими очікуваннями узагальненого третього, тобто нормами, що інтерсуб'єктивно поділяються. Результатами комунікативної дії в разі досягнення взаєморозуміння стає спільна інтерпретація ситуації, яка виступає в якості основи координації дій, завдяки чому учасники комунікації отримують впевненість, як в єдності об'єктивного світу, так і в інтерсуб'єктивній зв'язності свого життєвого світу.

Поняття комунікативної дії ґрунтується на уявленні про мову як посередника «такого роду процесу взаєморозуміння, у ході якого учасники, встановлюючи відношення до світу, взаємно висувають домагання значущості, які можуть бути прийняті і оскаржені» [92, с. 23]. За допомогою мовних висловлювань експлікується знання, відкрите для критики. Основою теорії комунікативної дії є прояснення універсальних передумов раціональності досягнення взаєморозуміння. Про універсальність актів взаєморозуміння свідчить їх неминучість. У будь-яких діях, орієнтованих на досягнення взаєморозуміння, домагання справедливості завжди побічно дані у вигляді загальних структур комунікації. Саме тому Габермас називає людей демократичними істотами (*homo democraticus*). Комунікація в життєвому світі ґрунтується на взаємному визнанні учасників один одного в якості рівних суб'єктів комунікації. Початок комунікації означає завчасне

прийняття цієї базової моральної інтуїції учасниками комунікативної взаємодії. У цьому сенсі готовність почути іншого і сприймати його аргументи є вираженням рівності. Внутрішнім очікуванням результату від процесу обміну аргументами є досягнення згоди, яка була порушена, щодо проблемної ситуації. Цими умовами пронизана повсякденна комунікативна практика.

Нормативний базис мови, як системи універсально значущих домагань, забезпечує розуміння артикульованих висловів. Інтерсуб'єктивне визнання домагань значущості становить основу для досягнення консенсусу, який виступає в якості мети комунікативної дії. Учасник комунікації може висувати домагання істини (відповідність сказаного стану справ в об'єктивному світі), правильності (відповідність прийнятим у суспільстві нормам), правдивості (щирість намірів, які висловлюються). У кожному висловлюванні присутній увесь їх спектр, але залежно від ситуації деякі можуть бути пріоритетними. Узгодження спірних домагань значущості відбувається в особливій формі діалогу – дискурсі, який представляє собою діалогічно-аргументативну перевірку спірних домагань із метою досягнення консенсусу, відновлення порушеної згоди щодо проблемної ситуації. Орієнтована на взаєморозуміння комунікативна дія виступає як ідеальна точка відліку. Надійним критерієм розрізнення істинного і хибного консенсусу є «ідеальна мовна ситуація», як еталонний приклад комунікативної взаємодії. У такій комунікативній ситуації відсутній будь-який зовнішній примус, за винятком «примусу» сили кращого аргументу; умови для учасників дискурсу характеризуються симетричністю, тобто рівністю можливостей участі в дискурсивній взаємодії; участь у дискурсі відкрита для будь-якого суб'єкта, учасники керуються мотивом досягнення згоди. Чим менше дискурс відповідає ідеальним умовам, тим більша ймовірність хибної згоди внаслідок викривлень у структурі комунікації.

Рационалізація у сфері символічно опосередкованої інтеракції означає не технічну репресивність, а розширення вільної комунікації. Сферою

інтерсуб'єктивного комунікативного розуму є життєвий світ, репродукція якого відбувається завдяки комунікативній дії. Життєвий світ як «універсум передзаданих самоочевидностей» являє собою засвоєні в процесі життєвої практики цінності і переконання. Це «фонове» інтуїтивне знання має нереклексивний характер, при цьому «всеохоплююча, але прихована і непомітна присутність фону комунікативної дії» утворює основу припущень, навичок і вірувань, виступає в якості ресурсу смислів і переконань» [153, р. 22]. Цей запас культурних самоочевидностей опосередковує тлумачення ситуації спільної дії учасників комунікації і виступає в якості опори в процесі інтерпретації. Частина життєвого світу може бути проблематизована в будь-який час, сегмент фонового знання, включений у тему обговорення, може бути оскаржений.

Соціальна інтеграція в життєвому світі історично є первинною. Ідеологічні функції в традиційному суспільстві виконували релігія і міф, захищені від критики, на відміну від мирської сфери. Цілераціональна дія зародилася в сфері матеріального відтворення в мирському житті, опосередкованому нормативними порядками сакрального. Після поділу в релігійній традиції на світ земний і сакральний, обидва види раціональності розвивалися в профанній сфері. Внаслідок деструкції дихотомії мирської і сакральної сфери, зруйнувалися і обмеження критичного обговорення. Відбулося вивільнення потенціалу комунікативної раціональності, традиційні методи обґрунтування замінилися дискурсивними практиками нормотворення. Цінності та інституції перестали сприйматися як наперед задані та незмінні і стали об'єктами аргументативної критики, «комунікативно розмилися». За таких умов нормативно передзадана згода проблематизується і трансформується в аргументативно досягну. Значущість тепер залежить від консенсусу щодо цієї значущості та вкорінена в інтерсуб'єктивності розуміння і визнання, а, отже, норми тепер повинні виражати інтерес усіх, кого вони стосуються. Їх об'єктивація здійснюється за

допомогою мови, яка не тільки допомагає відтворювати нормативний консенсус, а й служить основним засобом його досягнення.

Суттю модернізації для Габермаса є відділення від життєвого світу системи, яка керується своєю логікою і не потребує його механізмів. Система включає в себе економічну і політичну підсистеми, «в яких інституціоналізуються положення цілераціональної дії» [94, с. 70]. Внаслідок секуляризації політична система відділяється від релігії, тим самим трансформуються традиційні способи легітимації. Таким же чином відбувається відділення економіки від політики. Основна роль у регулюванні взаємодії в рамках цих підсистем тепер належить системним імперативам, грошей і влади, координація дій здійснюється за допомогою цих «генералізованих засобів обміну діяльністю». Завдяки їх універсальності і незалежності від контексту розширюється свобода цілераціональної дії, яка не тільки відділяється від комунікативної, але й за допомогою засобів генералізованого обміну перетворюється у саморегульовану систему.

Цей поділ сам по собі не має негативного характеру для суспільства, але вплив системи на життєвий світ за допомогою системних імперативів є вкрай небезпечним: регулюючі засоби системної інтеграції можуть проникати назад у життєвий світ, витісняючи його механізми координації взаємодії через досягнення взаєморозуміння. Ця «колонізація» життєвого світу механізмами системи є причиною патологій сучасності і негативним чином позначається на його процесах, функціях відтворення соціокультурного зразка: «місце визначеного культурою саморозуміння соціального життєвого світу займає уречевлення людини в рамках категорій цілераціональної дії і адаптивної поведінки» [94, с. 89-90]. Досягнення згоди після руйнування традиційного регулювання стає вкрай проблематичним, і все частіше стратегічна дія виступає в якості основного регулятивного інструмента, а процес координації взаємодії спрощується за допомогою застосування системних механізмів.

Технократична теза може проникати в свідомість деполітизованої маси і роз'яснювати, чому «громадський демократичний процес волеутворення щодо практичних питань втрачає свої функції і «повинен» бути замінений плебісцитарними рішеннями щодо альтернативних керівних ланок управлінського персоналу» [94, с. 89]. Справжнє завдання цієї ідеології полягає в тому, щоб відвести саморозуміння суспільства подалі від зв'язків комунікативної дії і понять символічно опосередкованої інтеракції і замінити їх науковою моделлю. Така структура політичної системи передбачає обмеження демократичної участі виборною процедурою, відбувається взаємообмін певних прийнятих рішень на суспільну прихильність. Виконавча влада керується критерієм ефективності, її домінування над законодавчою владою може обернутися підміною легітимності ефективністю. Держава у такому випадку перетворюється на апарат примусу. Історичним прикладом втручання системи в життєвий світ є комплексна криза демократичної легітимності в середині XX століття.

Внаслідок гіпертрофії системи, її імперативи можуть стати причиною часткової інструменталізації в сфері життєвого світу, але не в змозі отримати тотальний контроль над ним. Життєвий світ здатний чинити опір колонізації системою шляхом використання своїх власних механізмів та імперативів для її управління, а саме спільної розробки норм за допомогою дискурсивних процедур. Процеси легітимації відносяться до області стабілізації соціальної інтеграції, саме тому Габермас пов'язує проблему легітимності з аналізом символічної комунікації і ціннісно-нормативної сфери. Спільне напрацювання норм не тільки слугуватиме для відсічі системного напору, але також буде направляти дії системи. Громадянське авторство норм і законів забезпечує їх легітимність. Таким чином, у рамках комунікативної теорії робиться нова спроба осмислення легітимації в плюралістичному суспільстві. Повернення нормативного виміру в процеси демократичної легітимації, але при цьому збереження їх процедурної засади стає можливим завдяки наповненню легітимаційних механізмів новим методологічним змістом та їх

перетворенню внаслідок переходу від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності в рамках комунікативного повороту.

У теорії деліберативної демократії Габермасу вдалося синтезувати дескриптивний і нормативний концепти: як і в нормативних теоріях, він робить акцент на демократичній легітимності, але в той же час враховує емпіричні процедури. Такий синтез є найбільш вдалим, оскільки не дивлячись на явну перевагу нормативної моделі по відношенню до дескриптивної, її відірваність від реальних процесів легітимації і зосередженість на загальних умовах обґрунтування призводить до нехтування контекстуальними аспектами, без яких легітимаційні механізми неефективні. Як говорить про це Габермас: «кожна загальна теорія виправдання залишається своєрідно абстрактною щодо історичних форм легітимного панування» [154, р. 205]. Легітимація демократичних інститутів повинна відбуватися на основі необхідності імплементації «вільної від панування комунікації». Сама демократія виступає не тільки як набір відповідних інститутів, а й, перш за все, як функціонування вільного дискурсу громадськості, тобто представляється як дискурсивна або деліберативна демократія.

У час секуляризованої політики суб'єкти демократичного процесу не можуть повноцінно володіти суб'єктивними свободами, якщо шляхом спільного використання своєї політичної автономії не артикулюють свої інтереси і переконання. Оскільки нормативна значимість залежить від дискурсивно досягнутого консенсусу щодо цієї значущості, то згідно з основним принципом демократії «...на легітимну значимість можуть претендувати лише ті закони, які можуть здобути схвалення всіх громадян у ході також юридично оформленого дискурсивного процесу правопокладання» [90, с. 90]. Демократизація розгортається через рух до всеосяжного універсального дискурсу, особливу роль в якому грають соціальні рухи, що сприяють розвитку критичного потенціалу комунікативної раціональності.

Демократичний процес і легітимація зв'язується з правовою інституціоналізацією громадської думки, сформованої в неформальній публічній сфері. Легітимність демократичного порядку, як і прийнятих норм, заснована на положенні про те, що громадяни є авторами законів, яким вони підпорядковуються як адресати. Вільна участь рівних громадян в кооперативному пошуку істини забезпечено відсутністю будь-якого примусу, за винятком «сили кращого аргументу». Дискурсивні правила, засновані на універсальних передумовах комунікації, встановлюють не сутнісні орієнтації, а процедуру, спрямовану на забезпечення неупередженості та справедливості процесу аргументації. Сьогодні легітимуючу силу мають «лише правила й передумови комунікації, які дають змогу відрізнити досягнуту тільки серед вільних і рівних угоду або домовленість від контингентної або змушеної згоди» [33, с.15]. Можна стверджувати, що ступінь легітимності залежить від ступеня непорушеності ідеальних правил громадської комунікативної взаємодії. Чим краще виконуються правила ідеальної мовної ситуації, тим легше визначити рішення, прийнятне для всіх, а, отже, тим вище буде значущість норми.

Демократичне самовизначення ґрунтується на понятті громадської думки і загальної волі, яке відрізняється від початкового значення. Концепт Руссо не раз піддавався справедливій критиці. К. Поппер назвав «його романтицизм...одним з найбільш згубних впливів в історії соціальної філософії» [198, р. 658]. На думку Б. Рассела вчення про загальну волю «уможливило містичну ідентифікацію лідера з його народом, який не потребує підтвердження таким мирським апаратом як урна для голосування» [206, р. 700]. І. Берлін, визнаючи Руссо в якості одного з найпалкіших захисників людської свободи, констатує парадокс, оскільки в той же час він є «самим зловісним і самим грізним ворогом свободи в усій історії сучасної думки» [113, р. 52]. Якщо загальна воля являє собою встановлену сутність, то від тиранії більшості тільки один крок до одноосібного деспотизму. У такому випадку виникає тиранія, яка набагато страшніша всіляких політичних

тираній, оскільки вберегтися від неї набагато важче, як вважає Дж. Мілль, адже вона «глибше проникає в усі дрібниці життя і поневолює саму душу» [65, с. 14].

Насправді, загальна воля це не сутність, а явище. Громадська думка є артикулюванням висловлюваних переконань, що постійно трансформуються, тому загальна воля не може розглядатися як щось стабільне. У переосмисленому варіанті концепт загальної волі можна знайти у М. Острогорського: «...подібно постійному обміну речовин, який підтримує в рівновазі органічний світ і постійно відновлює в ньому життя, союз воля, проявляючись в умовах, що змінюються і послідовних поєднаннях, покликаний забезпечувати гармонію елементів, з яких складається суспільство» [74]. За часів, коли інтереси прагнуть утвердитися в своїй різноманітності, матиме значення лише демократичний принцип – «союз, заміняючий єдність».

У пошуку такого переосмисленого варіанту концепту загальної волі, Ю.Габермас звертається до роботи Ф. Фрьобеля «Система соціальної політики». «Плинність» загальної волі у Фрьобеля досягається завдяки дискурсивному її розумінню. Фрьобель вкорінює практичний розум саме в дискурсивній процедурі формування волі, яка має освітній характер. Суспільний договір Руссо набуває форму «легальної і перманентної революції». Фрьобель не знецінює плюралізм, навпаки, він вважає необхідною єдність мети, але не єдність переконань, що може мати згубні наслідки. Зобов'язання змінювати свої переваги як у Руссо, і відмовлятися від своєї початкової позиції, не існує. Об'єднати інтереси більшості і меншості стає можливим завдяки орієнтації дискурсивного процесу на пошук істини [Див.: 89, сс. 37-41]. Це процес не виявлення переданої загальної волі, але швидше її формування в процесі суспільного дискурсу громадян.

Загальна воля Руссо в переосмисленому варіанті Ф. Фрьобеля у Ю.Габермаса і К.-О. Апеля зв'язується з вільним раціональним дискурсом, у якому в якості основного регулятивного принципу виступає кантівський

категоричний імператив. Як принцип перевірки максим, він транслюється у площину реальної комунікативної взаємодії, громадянського дискурсу і стає «конститутивною умовою інтерсуб'єктивної значущості». Оскільки практика законодавства може здійснюватися тільки спільно, «остільки монологічно проведеного егоцентричного використання перевірки на узагальненість, яке відповідає золотому правилу, для неї недостатньо» [88, с. 96]. Завдяки цьому стає можливим подолання методичного соліпсизму Канта і недоліків, пов'язаних з монологічністю суб'єкта. Деонтологічні поняття справедливості поширюється на ті структурні аспекти благого життя, які виділяються щодо конкретних тотальностей певних форм життя і, одночасно, «оминаючи небезпеку неоарістотелізму, не дозволяють вскочити в його метафізичну халепу» [35, с. 333].

Відносно розуміння самого процесу легітимації Габермас – універсаліст, що ж стосується його змісту – контекстуаліст. У рамках деліберативної моделі демократії вдається подолати обмеження двох домінуючих підходів у сучасній політичній теорії, орієнтованих на універсальне і партикулярне, і виявити взаємообумовленість прав людини та народного суверенітету. В лібералізмі, що йде від Локка, легітимність законів оцінюється на підставі їх ефективності в захисті індивідуальних прав і свобод. Цей підхід контрастує з класичним громадянським республіканізмом, згідно з яким легітимність законів ґрунтується на понятті «народного суверенітету», тобто їх відповідності волі народу, виявленої шляхом колективного обговорення. Моральна автономія по Канту – це можливість самовизначення. Така здатність з'єднує волю і розум, який задає їй певні правила. Дотримуючись положень Канта, Габермас виводить основу правової автономії – вільного самовизначення громадян певної спільноти. Вона заснована на приватній автономії, гарантованій правами людини, як можливість діяти у відповідності зі своїми інтересами в рамках закону і публічній автономії, народного суверенітету як спільного процесу вироблення громадянами норм життя. Реалізуючи свою публічну автономію, громадяни надають один одному

індивідуальні свободи, які одночасно є гарантією публічної автономії. Для реалізації публічної автономії і здійснення демократичного самовизначення необхідним фактором є реалізація індивідуальних свобод, відсутність зовнішнього примусу і рівність прав політичної участі.

Легітимність прийнятих законів і їх ефективність можлива лише з урахуванням трьох дискурсів, які будуть складати достатні умови для її досягнення: прагматичного, етичного і морального. Прагматичний дискурс спрямований на вирішення завдань для досягнення певних цілей. Ідеться про раціональний вибір засобів для заданої мети, «практичне міркування діє тут у рамках, визначених горизонтом цілераціональності» [89, с. 10]. Прагматичні проблеми пов'язані з реалізацією певних цінностей, але як тільки самі цінності стають проблемою, то питання «Що я повинен робити?» виводить нас за межі цілераціональності. В етичному дискурсі обговорюється розуміння благого життя, туди включені питання самовизначення, самоідентифікації, самосвідомості і цінностей. Ця екзистенціальна свідомість включає в себе дві складові: історія життя і становлення Я і нормативний ідеал Я [89, сс. 11-12]. Як тільки дії зачіпають свободу іншого або справа стосується міжособистісних конфліктів, питання «Що я повинен робити?» змінює свій сенс, з'являється необхідність перевірки сумісності своєї максими з максимами інших. У цьому випадку йдеться про моральний дискурс. Якщо в прагматичному дискурсі *terminus ad quem* (кінцевою точкою) стане виявлення певної технології дії, то в моральному – справедливого рішення. Таким чином, моральний дискурс спрямований на вироблення правил і норм, прийнятних для всіх, прагматичний – стосується інструментальних питань ефективності, етичний – питань благого життя. Дискутуючи із проблем етики, люди виступають як члени реального співтовариства комунікації, а беручи участь у дискурсі з проблем моралі – як члени ідеальної необмеженої спільноти. Моральні дискурси повинні стосуватися питань правосуддя і прав, «розподілу суспільного багатства, життєвих можливостей, шансів для виживання в цілому» [157, р. 165]. Етико-

політичний дискурс стосується питань благого життя спільноти, вони можуть бути пов'язані з охороною навколишнього середовища, імміграційною політикою і всім тим, що може бути важливо для «нас», як представників конкретної спільноти з певними цінностями. Але найчастіше у демократичних дискусіях змішана аргументація прагматичного, етичного і морального характеру. Пошук спільних точок дотику в мультикультурному суспільстві повинен бути підпорядкований логіці вимог загальної справедливості. Межі систем субстанціональної етичності в суспільстві плюралізму можуть долатися самокритичною громадськістю. Таке самореформування веде до нових рівнів людського розвитку.

Апель називає подібні комунітаризму позиції, що засновані на затвердженні неможливості виходу за межі культурної приналежності та етнічної традиції, «абсолютизованою етноетикою». Згідно з цим, у сучасному світі «постметафізичної етики» універсальний принцип справедливості втратив свою актуальність і не може виконувати регулятивну функцію. На думку Апеля, плюралістичний світ «культурно-історичної релятивності форм етосу» потребує розробки загальних прав, норм і правил мирного співіснування, взаємодії та співпраці. Існує «необхідність зрозуміти **справедливість** як (всезагальну) **мету телеологічної перспективи оцінювань**, як «регулятивну ідею» діяльності всіх» [6, с. 371]. Можливість реалізації різних концепцій благого життя залежить від наявності рівних прав для цього.

Дискурсивний підхід не можна звинуватити в уніфікації, ворожій плюралізму і індивідуалізму, в якій єдність пов'язується з насильницькою інтеграцією різноманіття. Децентроване суспільство в епоху постметафізичного мислення дійсно сприймає себе не у якості стабільної, а швидше динамічної єдності. Якщо саме поняття «суспільної свідомості» перевести в русло інтерсуб'єктивності, уявити як розум, втілений у мові, комунікативний розум, то завдяки лінгвістичному повороту стара тема співвідношення множинного і єдиного набуває нового змісту. У прагматиці

використання мови завжди присутній об'єктивний світ, загальний для всіх, але різноманітність дискурсів означає безліч протиріч і розбіжностей. Єдність знаходиться в контекстах життєвого світу, що робить можливою комунікативну повсякденну практику суб'єктів. Ця тотальність самоочевидностей розпадається в момент їх часткової тематизації. На думку Габермаса, насправді, контекстуалізм, як пріоритет множинності над єдністю і метафізика, як пріоритет єдності над множинністю не є супротивниками: «Метафізика, що віддає перевагу єдності над множинністю, і контекстуалізм, де переважає множинність над єдністю, є прихованими союзниками» [34, с. 256]. Ця можливість союзу забезпечується процедурним шляхом у медіумі мови та є дуже слабкою тимчасовою єдністю розуму, яка не зводиться до «ідеалістичних рамок всезагальності», що пригнічують індивідуальність. Габермас робить важливий висновок: «єдність розуму постає лише в множинності його голосів – як принципова можливість хоча й випадкового, проте здійснюваного на ґрунті порозуміння переходу від однієї мови до іншої. Ця можливість взаєморозуміння, що забезпечується лише процедурно й встановлюється лише тимчасово, створює підґрунтя для актуальної множинності усіх тих, хто прагне порозуміння, може, і не усвідомлюючи цього» [34, с. 256-7].

Таким чином, деліберативна модель демократії може бути визначена як найбільш перспективна модель реалізації демократичного регулювання в умовах полікультурного суспільства. Вона має нормативний характер, її мета – прояснення шляху реалізації демократичної практики самовизначення громадян. У світлі проблем виключених меншин, деліберативна демократія з акцентом на демократичному включенні і залученні до влади особливо приваблива в умовах суспільства плюралізму. Як говорить С. Бенхабіб «той факт, що нормативна модель не відповідає реальності, не дає підстав відкинути модель, оскільки потреба в нормативності як раз викликана тим, що люди оцінюють дійсність, в якій живуть, із точки зору принципів і обіцянок, що перевершують дану реальність» [20]. Ідеал демократії

фрагментарно вже втілений у деяких демократичних суспільствах, а нормативний ідеал допомагає виявити прихований ще нереалізований їх потенціал.

Висновки до першого розділу

1. У процесі суспільної раціоналізації відбувся перехід від міфологічних картин світу до релігійних аспектів обґрунтування соціальних інститутів, а згодом до раціональної форми їх легітимації. В архаїчному суспільстві легітимаційною засадою виступало сакральне і пов'язані з ним ритуали. Із появою релігій спасіння, легітимаційним фундаментом стає релігійна етика, з'являється потреба у виправданні політичного устрою. Після руйнування зовнішньої метафізичної опори легітимації легітимаційні механізми втратили традиційний характер і консенсус щодо зобов'язуючої сили норм був зруйнований. У результаті заміщення релігійних основ легітимаційних механізмів процедурними принципами, формальними умовами легітимації стають раціональні процедури досягнення згоди, нормативна значимість вкорінюється в інтерсуб'єктивній згоді з приводу цієї значимості. Із розвитком раціонального конструювання принципів обґрунтування легітимаційних стратегій нормативною інстанцією легітимації стає ідея суспільного договору. Завдяки Ж.-Ж. Руссо та І. Канту легітимність норм, соціальних інститутів і політичної влади стала пов'язуватися з ідеєю народного самозакондавства і громадською участю в процесах прийняття рішень, що сприяло затвердженню демократії.

2. Процедурний тип легітимації еволюціонував у дві незалежні легітимаційні стратегії – гоббсівського, інструментально-стратегічного характеру і кантівського підходу, заснованого на принципах універсалізації справедливості. Такий поділ ґрунтувався на включенні/виключенні нормативного виміру в обґрунтуванні соціально-політичного порядку. Актуалізація першого типу легітимаційної моделі в демократичному

суспільстві відбулася на початку XX ст. внаслідок абсолютизації цілераціональності та «технічної ефективності», яка стала критерієм легітимності. Це призвело до поширення антинормативних концепцій демократії. Нові емпіричні моделі не пов'язувалися із народним волеутворенням, демократія втратила своє нормативне ядро і стала зводитися до виборчої процедури, переповнившись економізмом і елітизмом. З кінця XX ст. криза легітимації і негативні наслідки домінування ціннісно-нейтральних моделей демократії нівелюються за допомогою відновлення єдності етики і політики. У рамках нормативної політичної теорії відбувається повернення до основних положень кантівської моделі демократії й поновлюється пошук універсальних критеріїв правильності та справедливості суспільних інститутів.

3. Зростаючий ціннісний плюралізм, нові форми політики ідентичності, активізація соціальних рухів за розширення прав і культурну самобутність сприяли зростанню протиріч між універсальними принципами ліберальної демократії і партикулярним саморозумінням різних соціальних груп. Жвава полеміка з приводу глибинних засад сучасного суспільства і вичерпаності універсалістської перспективи знайшла своє вираження в дискусії лібералів і комунітаристів. Разом із тим глобалізаційні процеси призвели до нових соціокультурних змін, перетворивши ряд держав у спільноти спільнот. Незважаючи на зростання глобальної інтеграції та інтенсифікацію міжкультурної взаємодії завдяки технологічним інноваціям, зростаючий плюралізм життєвих форм і нові комунікативні можливості заклали фундамент для посилення етнонаціоналістичних рухів. Це знову актуалізувало проблему пошуку адекватних принципів регуляції громадянської взаємодії в полікультурних суспільствах. Не надавши цілісної обґрунтованої альтернативи універсалізму ліберальної моделі, критична соціальна теорія комунітаризму згодом перетворилася в політико-філософську парадигму мультикультуралізму, яка була компромісною

стратегією між примусовою асиміляцією і соціальним виключенням культурних меншин.

4. Критика мультикультуралізму викликана не тільки безліччю контрпродуктивних наслідків у ході його реалізації як державної політики, а й дефектністю самої нормативної теорії. Об'єктом антиесенціалістської критики є методологічна платформа мультикультуралізму – трактування культури як однорідної цілісності, стабільної невід'ємної властивості етнічної спільноти, «тюремного кокона» культурної групи. Турбуючись про збереження унікальності локальних культур, теоретики мультикультуралізму зачиняють спільноту у вузьких локальних світах. Такий «мозаїчний» мультикультуралізм знімає складність суспільних взаємодій і посилює відмінності, встановлюючи жорсткі зовнішні культурні кордони. Це призводить до посилення суспільної сегментації, спільнотної замкнутості і супроводжується нав'язуванням групової однорідності, а також небезпекою «тиранії» культурної ідентичності. Подібна фетишизація культури ставить її поза досяжністю для критичного аналізу і стає причиною помилок у соціальному аналізі. Як друга природа людини, культура є контекстуальним проявом універсального і являє собою не герметично запечатану даність, а неоднозначну внутрішньорозщеплену складну комплексну систему, що складається із взаємопереплєтених мінливих практик. Саме тому необхідні методологічні платформи, що відкривають шляхи для взаємодії безлічі наративів,. Заохочення міжкультурної взаємодії та залучення громадян до публічних інститутів громадянського суспільства буде служити усуненню сформованої «мозаїчним» мультикультуралізмом у дискурсі публічної сфери призми сприйняття культурних груп як в'язнів своєї ідентичності.

5. У децентрованому полікультурному соціумі для пошуку нормативних моделей і методологічних платформ для аналізу змін політичних відносин необхідно враховувати ряд нових суспільних трансформацій: появу нових просторів політики, радикальну невизначеність при виробленні політичного курсу, зростаючу важливість відмінностей для політики, взаємозалежність

дій політичних суб'єктів, нові формати розвитку довіри та ідентичності. Комунікативна громадянська практика стає основою політичного процесу, неформальні громадські структури – джерелом наєфективніших рішень. В таких умовах найбільш багатобічною концептуальною платформою стає деліберативна модель демократії, розроблена в рамках комунікативної філософії Ю. Габермаса. Комунікативний поворот дозволив сформувати найбільш відповідне сучасним реаліям уявлення про легітимаційні механізми і форми взаємодії суспільства і держави. На відміну від елітистських моделей, деліберативна теорія демократії базується на ідеалах громадянського самозаконотворення і самоврядування. В основі реалізації демократичної практики лежить інституціоналізація сформованої в неформальній публічній сфері громадської думки. Публічне обговорення громадян виступає основним генератором легітимних політичних рішень і фундаментом легітимності демократичного порядку. На відміну від культурного релятивізму, який може незримо служити підтримці гегемонії домінуючих соціальних груп, універсалізму, що передбачає примусовий шаблон дій і суперечливої доктрини мультикультуралізму, в рамках деліберативної демократії стає можливим знаходження нових комбінацій розуміння соціальної справедливості в залежності від кожного партикулярного випадку з урахуванням індивідуальних прав і культурної приналежності.

Основні положення даного розділу викладено у публікаціях автора [11; 13; 16].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ МОДЕЛІ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Структурні компоненти дискурсивної етики

Основні принципи деліберативної теорії демократії є відображенням теорії дискурсивної етики. Як вказує Дж. Флінн, така «теорія демократії, яка затверджує нормативні положення, не нехтуючи складністю теоретичних і політичних проблем, пов'язаних зі складністю суспільств, безумовно є бажаною» [143, р. 433]. Перевагою демократії в порівнянні з іншими державними формами є відкриті можливості для втілення нормативного ідеалу дискурсивної етики. Як говорить К.-О. Апель, демократія довіряє істину, «її часткове відкриття кожному, хто знаходиться в умовах кінечності людини як рівноправного співрозмовника» [Цит. по: 72]. Легітимація демократичної форми правління є своєрідною апроксимацією ідеального консенсусу зацікавлених. Дискурсивна етика передбачає впровадження процедурних механізмів універсалізації в процесі комунікативної взаємодії, своєрідні процедури перевірки обґрунтованості та моральності норм. Ці процедури також гарантують неупередженість суджень. Дискурсивна етика має когнітивістський характер, оскільки тісно пов'язана з дослідженнями в області психології морального судження Піаже-Кольберга.

Як і в етиці Канта, в дискурсивній етиці яскраво виражена тенденція до універсалізації, що означає можливість перетворення суджень у загальнообов'язкові шляхом апеляції до необмеженої комунікативної спільноти. Як було зазначено раніше, універсальна кантівська теорія моралі, що має деонтологічний характер і перевершує партикулярний культурно-історичний контекст, потребує перетворення та доповнення, адже у зв'язку з новими суспільними змінами стає складно передбачити всі наслідки діяльності в монологічній перспективі. Трансформація кантівської етики передбачає збереження її основних положень когнітивізму, універсалізму,

деонтологізму, формалізму, але в той же час новий інтерсуб'єктивний вимір. Завдяки інтерсуб'єктивному підходу в дискурсивній етиці вдається подолати ригористичні наслідки кантівської етики.

Поняття «дискурсивної етики», як дискурсивного способу вирішення етичних протиріч, можна знайти в пізніх роботах Апеля. Дискурсивна етика наполягає на регулятивній ідеї та «на контрфактичній антиципації свободи від панування й влади у кожному серйозному аргументативному дискурсі – скажімо, у філософському дискурсі щодо постулату свободи від панування, але насамперед у постульованих дискурсивною етикою практичних дискурсах конкретного, що належить певним ситуаціям, обґрунтування норм» [4, с. 37]. Місце категоричного імперативу у Апеля займає ідеальна комунікативна спільнота, як регулятивна ідея реальної комунікативної спільноти. Ідеальний дискурс виступає в якості нормативної передумови, що здійснюється в кожному акті комунікації. Легітимація норми реалізується на підставі згоди всіх зацікавлених, таке спільне рішення і відповідальність за наслідки цього рішення виступають в якості дискурсивної інтенції. Це не внутрішній закон у дусі Канта, а відкрита аргументативна згода.

На думку Апеля, головною передумовою трансцендентальної прагматики є неодмінне визнання норми всезагальної взаємності прийняття домагань значущості учасниками комунікації. Апель обґрунтовує ідеальну комунікативну спільноту як трансцендентальну умову аргументації. Він також проводить обґрунтування етичного принципу і його практичного застосування, але на відміну від етики Канта, його підхід двоступеневий. Із метою збереження ознак категоричного імперативу дискурсивної етикою, Апель підкреслює важливість розрізнення її ступенів. У дискурсивній етиці Апель проводить відмінність між абстрактною частиною обґрунтування А та історичною частиною Б. У межах такого підходу універсалізм у дусі Канта з'єднується з не менш важливим розділом партикулярної етики в дусі Аристотеля і Гегеля. На першому рівні дискурсивної етики, абстрактній частині А, здійснюється теоретичне процедурне обґрунтування, але не

ставиться завдання обґрунтування конкретних норм. Частина А являє собою основний формально-процедурний принцип дискурсивної етики. Він прописує не самі норми, але як і категоричний імператив, що задає стандарт, своєрідні універсальні критерії перевірки партикулярних дискурсів. Це не монологічний індивідуальний акт суб'єкта, а громадська дискурсивна процедура.

На першому рівні мова йде про абстрактні умови досягнення згоди, а на другому – конкретний їх зміст. Обґрунтування конкретних норм здійснюється на другому рівні практичного дискурсу, частині Б. Така її структура створила складності з різницею обґрунтування моральних і правових норм, що спонукало Апеля розділити другий рівень на Б1, моральне обґрунтування правових норм та моральне обґрунтування примусу правової держави і Б2 як обґрунтування моралі [4, с. 41]. Таким чином, на першому етапі відбувається обґрунтування процедурних умов досягнення консенсусу (аргументативно), а на другому – здійснюється легітимація змістовних норм. Контрфактичний характер ідеального дискурсу не перешкоджає практичній його застосовності. Дискурс стає ідеальним орієнтиром легітимації норм у життєвих світах і надійною інстанцією справедливої оцінки спірних положень. Таким чином дискурсивна етика забезпечує інтеграційні процеси в суспільстві. У другій своїй частині дискурсивна етика являє собою метод вирішення конкретних проблем і виступає не тільки в якості прикладної етики, але може бути додана і до цілераціональної діяльності, у тому числі політичної, як метод вирішення політичних конфліктів.

Нормативна база дискурсу для Апеля виражається в свободі від примусу, єдино допустима сила – сила кращого аргументу. Дискурс представляється як аргументативне протистояння, всі інші методи, такі як насильство, маніпуляції і т.п., порушують дискурсивне узгодження і визнаються нелегітимними. Ще однією умовою є рівноправність: дієвість аргументів – основна умова ефективності дискурсу, в якому учасники є

абсолютно рівними партнерами. Будь-які практики виключення порушують його універсальний характер. Іншою умовою є відкритість: кожен має право ініціювати дискусії і долучатися до вже існуючих, критикувати аргументи учасників і пред'являти свої. У дискурсивній етиці знайшли своє відображення гегелівські зауваження з приводу універсалізму справедливості і формалізму етики Канта. Можна навіть сказати, що у межах дискурсивної етики, історизм Гегеля з'єднується з універсалізмом Канта, партикулярний дискурс доповнюється універсальним виміром, що знайшло вираження в принципі доповнення. Принцип доповнення стирає межу між ідеальним і реальним співтовариством і сприяє розвитку реального комунікативного співтовариства у напрямку до ідеального комунікативного. Цей принцип передбачає моральне оцінювання реальних наслідків, тому дискурсивна етика розглядається як етика відповідальності. Таке опосередкування надає історичності моральним роздумам і передбачає необхідність врахування наслідків дій в історичній перспективі. Апел не піддається «антиглобалістській паніці» і вважає, що абсолютно нові для історії проблеми глобального масштабу, які несуть загрози людству, потребують відповідальності всього людства, минулих і майбутніх поколінь перед новими викликами і вимагають нової макроетики планетарного масштабу. Потреба в такій етиці обумовлюється не розумністю людини, а її нерозумністю. Відповідальність означає необхідність турботи про збереження буття людства, це розумне самообмеження індустріального суспільства.

Апел не погоджується з розумінням політики як стратегічної дії, визначаючи дискурсивну етику як політичну, тобто у якості етики, що пов'язана з критеріями прийняття рішень, а також відповідає етиці політичної участі. Інститути дискурсу вимагають захисту, у зв'язку з цим політична функція панування правового примусу необхідна, з його точки зору, для того, щоб зробити апроксимативно можливим ідеальний консенсус усіх зацікавлених всупереч фактичним згодам партикулярних груп інтересів.

Необхідні доповнення і уточнення були зроблені також і Ю. Габермасом, у якого трансцендентальна прагматика Апеля трансформується в універсальну прагматику. Її метою є визначення універсальних можливостей взаєморозуміння і нормативного опосередкування комунікативних практик. Універсальна прагматика має емпіричний зміст і являє собою реальне дослідження практик комунікації.

На відміну від Габермаса, Апель наполягає на більш універсальному статусі дискурсивної етики, а також вважає за необхідне апеляцію не тільки до реальної, а й завжди до ідеальної комунікативної спільноти, як і до всезагальної етики, що враховує інтереси всіх. Такий дискурсивний процес прийняття рішень представляє собою як реальний дискурс, так і ідеальну розмову з необмеженою кількістю учасників. Прагматика Габермаса є більш слабкою версією дискурсивної етики, ніж у Апеля, яка претендує на остаточне обґрунтування. На відміну від Апеля, Габермас відкидає можливість остаточного обґрунтування процедур підтвердження. Якщо Апель прагне обґрунтувати систему правил, що передбачають здатність суб'єкта висловитися, то Габермаса, насамперед, цікавлять умови можливого взаєморозуміння.

Як вважає Габермас, ідея раціонального суспільства була правильною метою Канта та інших мислителів, але шлях до нього був неправильним. Єдиним способом протидії релятивізму є переорієнтація з суб'єктного виміру на міжсуб'єктний, на чому сконцентровані дискурсивна теорія і теорія комунікативної дії в цілому.

Перший рівень дискурсивної етики Габермаса ґрунтується на «принципі дискурсу», тобто на взаємних раціональних домаганнях значущості та націленості на досягнення взаєморозуміння. Принцип дискурсу визначає дискурс у якості основного критерію легітимації норм. Норма може претендувати на значущість, «якщо всі, кого вона стосується, як *учасники практичного дискурсу* досягають або могли б досягти згоди в тому, що ця норма має силу» [91, с. 104]. Принцип дискурсу завжди означає вимогу

досягнення згоди, що являє собою одночасно і мету, із якою учасники вступають у дискурс. Тим самим він трансформується в принцип консенсусу. Ідеальні правила аргументації, що передбачають рівність і орієнтацію на взаєморозуміння є умовами можливості консенсусу на підставі взаємного визнання домагань значущості.

У зв'язку з цим Габермас також виділяє принцип універсалізації, який виводиться із змісту аргументативних передумов. Принцип універсалізації має нормативний зміст: «він експлікує сенс неупередженості практичних суджень. Однак він розташовується на тому рівні абстракції, який – незважаючи на цей нормативний зміст – *поки що нейтральний* по відношенню до моралі і права; тобто він стосується норм дії взагалі» [90, с.78-79]. Цей основоположний для дискурсивної етики принцип дозволяє відрізнити легітимний консенсус від нелегітимного. Процес обґрунтування має кілька етапів: вводиться принцип універсалізації, як аргументативне правило, потім виявляється його загальна значимість і таким чином долається локальний культурний контекст. Можна зробити висновок, що даний принцип є основним у другій частині дискурсивної етики. Така форма універсалізації передбачає, що дієвість норм визначається за згодою всіх учасників дискурсу з ними.

Як говорить Габермас, принцип дискурсу спочатку «був скроєний лише за міркою принципу морального узагальнення U, настільки абстрактно, що він висловлює постметафізичну потребу у виправданні – щодо норм дії – лише узагальнено» [90, с. 78]. Така узагальненість передбачає, що для подальшого його застосування необхідні додаткові роз'яснення. Цей принцип знаходить свою змістовну специфікацію лише на рівні принципу демократії і морального принципу універсалізації. Завдяки відсиланню до стану речей в об'єктивному, суб'єктивному і соціальному світах, принцип дискурсу отримує специфікацію і конкретне значення.

У сучасному суспільстві моральні і правові норми віддиференціювалися і являють собою паралельні, але доповнюючі один одного абстрактні норми

дії, які відрізняються за рівнем свого обґрунтування. Значимість моральних норм заснована на понятті справедливості, а правових – не тільки на їх відповідності до моральних норм, але й на «автентичній самосвідомості правової спільноти», тобто її цінностях та інтересах. Якщо моральні дискурси включають моральні аргументи і висловлюють справедливе ставлення до всіх, то правові дискурси разом з моральними – також і етичні та прагматичні аргументи. Принципи моралі і демократії відрізняються за рівнем своєї масштабності. Згідно з принципом моралі вироблення норм повинно відбуватися шляхом рівного врахування інтересів усіх, кого ці норми зачіпають. Принцип демократії свідчить, що легітимними є лише ті закони, які знаходять схвалення всіх громадян певної правової спільноти.

Моральний принцип за формою ідентичний із принципом універсалізації, що виступає у якості правила аргументації. Принцип універсалізації є принципом справедливості, це означає, що аргументація забезпечує вільну і рівну участь усіх у спільному пошуку істини, де силу має тільки кращий аргумент. Домагання значущості у сфері моральних питань означає, що дані норми дійсно заслуговують загального визнання. Раціональна прийнятність домагань правильності є свідченням значущості. Дотримання моральних норм відбувається на підставі прийнятності їх наслідків для всіх кого вони зачіпають. Слід зауважити, що така «вдала конвергенція «справедливості» у сенсі неупередженого вирішення конфліктів із «правильністю» в сенсі дискурсивного обґрунтування відповідних нормативних висловлювань з'являється лише на рівні посттрадиційного обґрунтування» [90, с. 84].

Принцип демократії сконструйований на мові права, він виводиться на підставі з'єднання ідей політичної автономії, суверенітету з ідеєю прав. Частково принцип демократії є правом на політичну участь та забезпечує можливість практики самовизначення вільних і рівних суб'єктів, тобто його можна розуміти як імплементацію рішень за допомогою створення легітимних законів суспільством. Громадяни реалізують демократичні права,

виконуючи свою роль в якості громадян правовим шляхом, як адресати права, вони є одночасно його авторами. Таке демократичне самозаконodawство на підставі дискурсивного утворення волі відбувається за аналогією із самовизначенням Канта, але в інтерсуб'єктивному вимірі. Ця структурна подібність, однак, не означає тотожності, але відсилає до більш загального аспекту, що стосується інституційної системи, а не одиничного суб'єкта. Таким же чином як і у випадку з принципом моралі, згідно з принципом демократії претендувати на легітимність і значимість можуть тільки ті закони, які в дискурсивній процесі можуть здобути схвалення всіх громадян, тобто легітимна значимість законів залежить від демократичного формування думки і волі. Правова інституціоналізація деліберативної демократії отримує легітимізуючу силу з ідеї розумного самозаконodawства. Така аналогія зі зразком морального самовизначення особистості в інтерсуб'єктивному вимірі політичного волевиявлення громадян «полягає в симуляції *розсудливого приборкання свавілля*» [90, с. 90].

Таким чином, принцип моралі пов'язаний із принципом справедливості та опосередковує знаходження універсальних правил у суспільстві, а принцип демократії – із правовими нормами і опосередковує процедури їх створення та легітимації. Сфери значущості моральних і правових норм перетинаються, але не є ідентичними. Для обґрунтування норм права величезну роль відіграють і моральні засади. Правові норми не можуть суперечити моралі, але це також не означає, що принцип демократії (як генерування легітимного права в процесі демократичного дискурсивного волеутворення) має підлегле відношення до принципу моралі. Легітимне право необхідно для суспільної стабільності і воно, на відміну від моралі, не тільки задає свої норми в контексті загальної справедливості, а й потребує інших систем оцінки: юридичні рішення можуть піддаватися емпіричній, прагматичній і етичній критиці, і при цьому не вступати в конфлікт із моральними конституційними принципами.

Потенціал раціональності актуалізується шляхом обґрунтування домагань значущості. Домагання нормативної значущості мають когнітивний характер, їх обґрунтування відбувається подібно обґрунтуванню домагань істинності. Габермас спирається на концепції Ж. Піаже і Л. Кольберга, засновані на припущеннях, згідно з якими «знання взагалі можна аналізувати як продукт навчання;..навчання є процесом розв'язання проблем, в якому суб'єкт, що навчається, бере активну участь; і, нарешті, на тому, що процес навчання управляється роздумами самих його безпосередніх учасників» [91, с. 55]. Процес навчання має самокорекційний характер. Йому сприяє нормативна основа аргументаційних передумов, що уможливорює ефективну оцінку домагань значущості.

Хабермас виділяє чотири найважливіших передумови аргументації:

«(а) інклюзивність: ніхто з тих, хто може внести релевантний внесок, не повинен бути виключеним з участі;

(b) рівний розподіл комунікативних свобод: усі мають рівні шанси робити внески;

(c) умова щирості: учасники повинні дійсно мати на увазі те, що вони говорять;

(d) відсутність випадкових зовнішніх або внутрішньо властивих комунікативній структурі примусів: так/ні-позиції учасників по відношенню до домагань значущості, що піддаються критиці, можуть мотивуватися лише переконливою силою пояснюючих підстав» [90, с. 80-81].

Апель намагається вивести з цих передумов фундаментальні норми, навіть отримати принцип спільної відповідальності. За свідченням Габермаса, він не міг слідувати подібній екстраполяції, адже не саме собою зрозуміло, що конститутивні правила для аргументації, неминучі в дискурсі, «залишаються зобов'язуючими і для регулювання дій за межами цієї неймовірної практики» [90, с. 81]. Передумови аргументації неможливо порушувати, не зачіпаючи при цьому аргументативної гри, на відміну від моральних зобов'язань. Рівність, щирість і інші вимоги не переносяться з

дискурсу на дію в тому сенсі, що це не можна сприймати як регулюючі дії сили моральних прав і обов'язків. Таким же чином інші пресупозиції стосуються аргументативних процесів, а не міжособистісних відносин.

2.2. Нормативний ідеал деліберативної демократії

У рамках дискурсивної етики сформульовані найбільш загальні принципи, на підставі яких була створена деліберативна модель демократії. А. Гутман та Д. Томпсон визначають деліберативну демократію як «форму правління, при якій рівні і вільні громадяни (і їх представники), обґрунтовують рішення, надаючи один одному аргументи, які є взаємоприйнятими і загальнодоступними, із метою досягнення результатів, що є обов'язковими в даний час для всіх громадян, але можуть бути оскаржені в майбутньому» [152, р. 7].

Найбільший теоретичний внесок у розвиток деліберативної моделі демократії вніс Ю. Габермас. У рамках теорії комунікативної дії деліберативна демократія розуміється як синтез елементів ліберальної і республіканської моделей.

Відмінність ліберальної і республіканської моделі полягає, перш за все, у розумінні ролі демократичного процесу. Згідно з ліберальною теорією вираження політичної волі громадян означає реалізацію приватних інтересів, сам демократичний процес здійснюється шляхом досягнення компромісу. Основним його завданням є програмування держави в інтересах суспільства, при цьому держава виступає у якості апарату публічного управління, а суспільство, «як система структурованого ринковим господарством поєднанням приватних осіб і їх суспільної праці» [88, с. 382]. Для республіканської моделі демократичне волевиявлення має етико-політичне підґрунтя, на базі якого закладається основа суспільного життя, ціннісний консенсус. Політика виконує не просто посередницьку функцію, залучаючи різноспрямовані інтереси приватних осіб, а має важливе самостійне значення.

Звідси випливають відмінності, пов'язані з концептом громадянина держави, поняттям права і розумінням природи політичного процесу.

У рамках ліберальної доктрини статус громадянина визначається мірою суб'єктивних прав по відношенню до решти громадян і держави. Суб'єктивні права представляють собою негативні свободи, які надають можливість переслідувати приватні інтереси в окреслених законом межах і гарантують свободу від зовнішнього примусу. У межах республіканської доктрини такі права є позитивними свободами і виступають гарантією участі громадян у політичному процесі в якості вільних і рівних суб'єктів.

Згідно з ліберальними поглядами правопорядок повинен ґрунтуватися на суб'єктивних правах, тоді як в республіканізмі самі суб'єктивні права ґрунтуються на об'єктивному правопорядку. У лібералізмі конструюють увесь політичний порядок права засновані на «вищому законі», у республіканізмі мета спільноти полягає у визначенні найбільш відповідних його специфіці законів і прав.

Ліберальна теорія політики центрована навколо держави і заснована на уявленні політичного процесу у якості боротьби партій за владу. Функцією політичного життя у рамках ліберальної моделі є охорона приватної та економічної сфери. Роль самого виборчого процесу обмежується легітимацією однієї із протиборчих сторін, рішення виборця схоже з вибором стратегічно діючого суб'єкта ринку. Республіканці наділяють особливим змістом поняття суверенітету, саме в ньому виражається політичне і стирається ліберальне протиставлення держави і суспільства. Політичний процес слугує не простим контролем за діяльністю держави, але представляє собою «шарнірне зчленування», що зв'язує суспільство і державу. Практика громадського самовизначення відбувається не на підставі ринкового механізму, але заснована на публічній комунікації, орієнтованій на досягнення взаєморозуміння. Демократична влада не є владою силовою, оскільки походить від влади, яка йде від комунікативних взаємодій у практиці самовизначення громадян та «отримує легітимність за рахунок того,

що захищає цю практику за допомогою інституціалізації публічної свободи»[88, с. 385]. Деліберативність вказує, як зазначає Ф. Майклман, на прийняття установки, спрямованої на соціальне співробітництво, а саме «установки відкритості, готовності почути розумні аргументи, супроводжуючі заяви інших осіб так само, як свої власні» [Цит. за: 88, с. 389].

Обидва підходи не позбавлені недоліків. Як і Ю. Габермас, Дж. Драйзек, С. Бенхабіб, Дж. Бохман і багато інших акцентують увагу на недоліках ліберальних імперативів. Зокрема, С. Бенхабіб зауважує, що ліберальна модель перетворює політичний діалог в юридичний дискурс про право. Вузькість ліберальної моделі передбачає юридичний характер політичних відносин та принцип нейтральності щодо концепцій блага. Бенхабіб виступає проти цього ліберального нейтралітету і проти обмеження діалогу в плюралістичному суспільстві. Зокрема, це стосується «методу уникнення» Дж. Ролза. Теорія Ролза, як і деліберативна модель демократії, вкорінює легітимаційний процес в публічному дискурсі, відкритому для всіх. Та як вважав Ролз, публічне обговорення повинно мати свої обмеження та стосуватися лише питання щодо конституційності підстав і питань елементарної справедливості [112, р. 74-75]. На відміну від концепції Ролза, в якій пропонується обмеження публічних дискусій, деліберативна демократія включає різні форми дискурсів, саме це допомагає визначити сутність і значення спірних питань.

На відміну від ліберальної моделі, основною перевагою республіканської є більш глибоке розуміння суспільної єдності, а її недоліком – розрахунок виключно на громадянські чесноти індивідів. Як говорить Габермас, вона «занадто ідеалістична і ставить демократичний процес у залежність від чеснот громадян держави, орієнтованих на досягнення загального блага» [88, с. 390]. Якщо в ліберальній моделі надається перевага дискурсам прагматичного характеру, то в республіканській відбувається укорінення демократії лише в етичному їх

вимірі. В основі ліберальної моделі лежать індивідуальні права і свободи, а республіканської – суспільна автономія. Ліберальна модель сконцентрована на пошуку компромісів, республіканська – етичного самоузгодження.

Габермас прагне згладити протистояння цих моделей у рамках деліберативної теорії демократії, заснованої на теорії дискурсу і представляє собою «вищий щабель інтерсуб'єктивності» процесів взаєморозуміння. Цю модель він пов'язує з принципом демократії: необхідно враховувати різноманіття форм комунікації, у яких «спільна воля утворюється не тільки на шляху *етичного самоузгодження*, але і за рахунок врівноваження інтересів і досягнення *компромісу*, за рахунок *цілераціонального вибору засобів, морального обґрунтування і перевірки на юридичну зв'язність*» [88, с. 391]. Діалогічна і інструментальна політики можуть бути збалансовані засобами деліберації.

Деліберативна демократія розуміється не як центр «анонімної» політичної інтеграції соціуму (лібералізм) і не як службовий орган для реалізації конкретних програм, вироблених у процесі спонтанної самоорганізації суспільства як цілого (республіканська модель). Це своєрідне опосередкування між двома теоріями, завдяки чому може бути збережена свобода індивіда і одночасно досягнута громадянська згода. Як і для республіканізму, центральне значення для деліберативної моделі демократії мають процеси формування громадської думки і волі, а принципи держави є відповіддю на питання, як можуть бути інституціоналізовані демократичні процедури їх формування. Практичний розум більше не знаходиться тільки в етичній субстанції конкретної спільноти, він повертається зі «сфери універсальних прав людини або конкретної моральності якоїсь певної спільноти в царину тих дискурсивних правил і форм аргументації, що запозичують свій нормативний зміст з базису значущості орієнтованої на взаєморозуміння дії, у кінцевому рахунку – зі структури мовної комунікації» [88, с. 393].

На відміну від ліберального конституціоналізму, в якому передбачається, що модель демократії завершена, у деліберативній демократії вважається, що процес є перманентно незавершеним. У першому випадку конституціональна структура визначає тип політики, а в другому – враховуються дискурсивні і матеріальні сили, які можуть визначити тип політики.

Деліберативна демократія означає не просто владу думок, але швидше владу розуму, втіленого в комунікативній раціональності. Загальнолюдський розум є реальністю «анонімно зчеплених один з одним дискурсів», що спираються на «інфраструктуру, що живиться зі спонтанних джерел політичної громадськості». Така спільна дискурсивна практика громадян із самого початку не виключає плюралізму різних переконань і картин світу. Завдяки цьому з'являється можливість втілення ліберальної уваги до індивіда, соціальних груп, різних меншин і маргіналів, заснованої на чесності ліберальної справедливості і в той же час республіканського прагнення до інтеграції, взаєморозуміння, рівності і солідарності.

На думку деяких дослідників, агрегаційний механізм, що забезпечує об'єднання індивідуальних поглядів, більше не потрібен, оскільки «раціональне обговорення має тенденцію виробляти одностайні рішення» [138, р. 112]. В рамках інших радикальних підходів демократичне регулювання розуміється виключно як деліберативна процедура. Зокрема Дж. Коен під деліберативною демократією розуміє «спільноту, чий суспільні відносини регулюються публічним обговоренням» [126]. На наш погляд, деліберативна демократія повинна вбудовуватися в контекст, тобто демократія повинна містити «деліберативний аспект». З цього приводу висловлював занепокоєння і сам Габермас, адже результатом вимоги підміни всіх регуляційних процедур деліберацією, може бути перевантаження демократичних процесів. Реально здійснення деліберативна демократія передбачає взаємодоповнення деліберативного і агрегативного підходів.

Громадянські деліберативні практики зроблять процес агрегації більш змістовним.

Таким чином, деліберативна демократія має ряд відмінних рис, які можна звести до наступних положень:

1. В основі демократичного процесу лежить практика дискурсивного обґрунтування прийнятих рішень. Публічний дискурс – комунікація з питань, що становлять спільний інтерес, результати якої перетворюються в зобов'язуючі рішення держави або рішення, які об'єднують у соціальному сенсі. Такий дискурс являє собою спільний пошук правди, у ході якого учасники деліберації використовують ті аргументи, які інші можуть прийняти, як досить обґрунтовані. Умови ідеальної процедури можуть зводитися до наступних положень, виділених Дж. Коеном: 1) консультації здійснюються в аргументативній формі, тобто за допомогою упорядкованого обміну інформацією між сторонами; 2) консультації повинні бути відкритими і публічними, так що ніхто не може бути з них принципово виключений; 3) консультації вільні від зовнішнього примусу, за винятком примусу «силою аргументів»; 4) консультації націлені в цілому на раціонально мотивовану згоду і можуть тривати як завгодно довго, не виключаючи при цьому їх тимчасового припинення шляхом вирішення більшості; 5) політичні консультації повинні відноситися, перш за все, до питань, які є предметом загального інтересу всіх; 6) консультації поширюються на інтерпретацію потреб і дополітичних установок, не обмежуючись межами ціннісного консенсусу, що спирається на загальну традицію і практику [126].

2. Дискурсивно-етична легітимація. Як було продемонстровано, Габермас виводить принципи, що визначають легітимність підсумків обговорення, з іманентних норм комунікативної взаємодії, структури мовної комунікації. Підсумки демократично легітимні, якщо і тільки якщо вони могли б бути об'єктом вільної і обґрунтованої згоди серед рівних [126]. За допомогою процедурних обмежень деліберативної моделі можуть бути протестовані стандарти, відповідно до яких «виробляються критерії членства,

правила формування порядку денного і умови проведення публічних дискусій всередині і між [громадськими] інститутами» [20].

3. Вимога рівності. Вимога рівності означає рівну повагу до кожного учасника комунікативної взаємодії. В ідеальній процедурі обговорення учасники є абсолютно рівними, правила, що регулюють процедуру, не дають переваги нікому з співрозмовників. Цьому сприяють певні процедурні умови, завдяки яким кожен має рівні деліберативні можливості на кожному етапі деліберативного процесу; кожен може пропонувати питання для обговорення, їх рішення, аргументи на захист тих чи інших пропозицій, або піддавати їх критиці; кожен має рівний голос у підсумковому рішенні; розподіл влади і ресурсів не впливає на участь в деліберативному процесі і не має ніякого значення в публічній дискусії. Більш того, учасники можуть не вважати себе зв'язаними існуючою системою прав, за винятком тих, які є основою вільного обговорення серед рівних.

5. Відкритість деліберативного процесу. Вимога рівності сприяє загальній інклюзивності: всі зацікавлені учасники, незалежно від свого статусу і ролі мають право брати участь у деліберативній процедурі. Тим самим деліберативна демократія різко контрастує з елітистськими або авторитарними моделями, в яких також присутні процеси деліберації, але обмежена кількість учасників.

6. Багаторівнева система комунікації. Деліберативній теорії відповідає образ децентрованого суспільства, де громадськість – арена ідентифікації і рішення проблем соціуму. Деліберативна демократія заснована на розумінні публічної сфери як мережі взаємопереплєтених спільнот і асоціацій. Це можуть бути політичні партії, суспільні рухи, громадські ініціативи, громадські об'єднання тощо. Це взаємопов'язана «павутина» множинних форм асоціацій, мереж і організацій, в яких ведеться анонімна «публічна розмова». Завдяки дискурсивним осередкам, неофіційна громадська думка інституціоналізується шляхом законодавчих постанов.

В ідеальній моделі дискурсивної процедури завершенням деліберативного процесу є консенсус. У повсякденній практиці суспільна однаковість досяжна на дуже абстрактному конституційному рівні. Деліберативна демократія повинна розумітися у якості спільного пошуку прийнятних для всіх рішень. Ми виділяємо три функції деліберативного процесу, які відіграють ключову роль для дієвості деліберативного процесу в полікультурному суспільстві: когнітивну, інклюзивну і етичну. Дані функції сприяють не тільки знаходженню легітимних рішень, але й забезпечують легітимність демократичного регулювання, яка залежить від того, в якій мірі вони виконуються.

Когнітивна функція передбачає обговорення і зважування належним чином усіх аргументів, поглядів і фактів у процесі суспільної дискусії, завдяки чому деліберативний процес може сприяти формуванню більш обґрунтованих і проінформованих думок та поглядів. У даному кооперативному пошуку рішень відбувається узгодження спірних домагань значущості, у ході якого правильність або справедливість норми обґрунтовується вказівками на прямі і непрямі наслідки, які виходять із всезагального її дотримання.

Слід зазначити, що багато політичних теорій знаходяться під впливом економічних моделей, де основою є фікція – індивід як носій чітких сформованих поглядів, що не відповідає політичним реаліям. Більшість має думки або бажання, але не чіткий комплекс певних інтересів. Найчастіше ці думки знаходяться в конфліктному стані, мають суперечливий характер. Процедура обговорення, в якій у процесі обміну думками відбувається упорядкування інформації та вироблення певного набору переконань, сприяє більш глибокій обізнаності суспільства щодо умов власного існування і, таким чином, більшому контролю за факторами, які мають вплив на суспільні процеси.

Інклюзивна функція деліберативного процесу полягає в його відкритості для включення різноманітних аргументів, думок, поглядів, інтересів. Свою

емпіричну основу поняття деліберативної демократії отримує лише тоді, коли враховується різноманіття форм комунікації. Це не абстрактна вимога справедливості, а основа деліберативної теорії. Згідно з принципом демократії тільки ті закони можуть претендувати на легітимність, які можуть отримати згоду всіх громадян в ході деліберативного процесу. Кожна дієва норма передбачає, що прямі і непрямі наслідки її дотримання, могли б бути прийняті всіма, кого вони стосуються. У дискурсивній етиці передбачається, що люди можуть різнитися в перевагах або цінностях. Індивід або група не може володіти всією повнотою інформації і не в змозі самотійно передбачити все розмаїття точок зору. Співвіднести свої позиції з іншими можливо лише в ході відкритого для всіх публічного дискурсу. Інтуїція кантівського категоричного імперативу в інтерсуб'єктивній площині буде працювати тільки тоді, коли деліберативний процес має найвищу ступінь відкритості. Реалізація інклюзивної функції можлива завдяки багаторівневій системі комунікації у вільній публічній сфері.

Етична функція деліберативного процесу тісно пов'язана з вимогою рівності і полягає в розвитку взаємної поваги, толерантності, соціальної довіри, що сприяє зміцненню демократії і громадянського суспільства. Етична основа взаємоповаги полягає у ставленні до учасників деліберації не як до пасивних суб'єктів, що підлягають управлінню, а автономних об'єктів, які беруть участь в управлінні своєю спільнотою.

Взаємна повага не тільки допомагає деліберативному процесу тривати і підтримує його працездатність, а є його частиною. Моральний принцип закладений у діалогічній інтенції дискурсу. Діалогічна взаємодія завжди передбачає включення Іншого в обговорення, визнання в якості рівноправного учасника і його права на інакшість. Обговорювати що-небудь з Іншим вже передбачає його оцінку у якості автономного ресурсу вимог. Бути відкритим для аргументів Іншого означає поважати його як джерело доказів, претензій і причин.

Об'єднуюча сила дискурсу полягає в його природі, дискурс завжди залежить від спільно практикуючого рольового обміну. Неупередженість позиції відображається в узагальнених аргументах, які відсилають до загального інтересу всіх адресатів, завдяки чому можуть бути знайдені норми, які заслуговують на інтерсуб'єктивне визнання і схвалення. Формування безстороннього судження, яке могло б переконати інших, передбачає здатність партнерів по комунікації поставити себе на місце іншого для знаходження таких аргументів. Деліберативний процес запускає рефлексивне співвідношення позицій співрозмовників, така інтерсуб'єктивна процедура характеризується зняттям обмеженості світосприйняття учасників. Із цих перехресних перспектив вибудовується розширена «Ми-перспектива», до якої зацікавлені учасники звертаються, щоб визначити значущу для всіх норму. Це розширення горизонтів шляхом усвідомлення точок зору інших у процесі суспільного дискурсу можна також позначити поняттям «розширеної ментальності» Г. Арндт. «Розширеною ментальністю» можна назвати здатність або «вміння дистанціюватися від своїх найглибших пристрастей, щоб оцінити їх з гіпотетичної точки зору загальної моральності» [20]. У цьому сенсі справедливе твердження Бенхабіб: «чим більше ми розуміємо, тим більше здатні пробачити; у вивченні людської культури і суспільства [діє принцип:] «все зрозуміти – значить все пробачити» [20].

Таким чином, деліберацію, як модель врегулювання розбіжностей, які з'являються у межах усталених інститутів, краще розглядати як спільну активність, що перманентно триває. Демократичний процес представляється як деліберативний пошук розумних взаємоприйнятних обґрунтованих рішень усіма зацікавленими громадянами, які повинні розглядати один одного у якості автономних рівноправних суб'єктів. Легітимаційні можливості деліберативної демократії будуть розкриватися в залежності від того, наскільки виконуються функції деліберативного процесу, що забезпечують легітимність демократичних рішень та демократичного порядку. Групи, що відчують свій вплив в демократичному процесі будуть зацікавлені у

збереженні моделі суспільного устрою, що дозволяє безперешкодно відстоювати свої позиції.

2.3. Концептуалізація публічної сфери: Г. Арендт, Р. Козеллек, Ю.Габермас

Ключовим концептом для деліберативної моделі демократії і розуміння сучасних демократичних процесів є концепт публічної сфери. Сьогодні «публічна сфера» стала майже «кліше», але, за словами Г. Кочана досі залишається «одним з тих неоднозначних і невловимих понять, що дрейфують у мутних і мінливих водах абстракції» [171, р. 2]. З одного боку, воно відсилає до певних історичних процесів у просторі, структурованому конкретним чином, з іншого – означає характеристику безперервних комунікативних процесів, тобто має трансісторичний характер.

Сам німецький термін XVIII в. «Öffentlichkeit» є аналогічним англійському «Publicity». Раніше так позначалися громадські місця відкритого типу. У буржуазному суспільстві XVIII ст. їм стали позначати політичний простір, що було наслідком зростаючої доступності політичних рішень для обговорення. Хоча сам термін у Німеччині виник відносно недавно, існує багатовікова традиція осмислення публічної сфери.

У найзагальнішому сенсі публічне означає протилежне приватному. Як вважає Дж. Вайнтрауб, опозиція приватне-публічне є однією зі значних дихотомій західної думки, яка використовується для категоризації широкого діапазону відмінностей, а також слугує для поділу соціального універсуму на дві частини [227, р. 1]. Необхідно виділити два основних уявлення, які пов'язані з поняттям «публічного». У першому випадку «публічне» як щось явлене і доступне, протиставляється «приватному», інтимному і всьому, що приховано; а в другому – виступає в якості характеристики колективних інтересів.

Першим провів таке розмежування Арістотель: сім'ю і домашнє господарство він відділив від поліса. Їх опосередкованою ланкою став відкритий громадський форум для систематичного аналізу державних справ (доступний для всіх, за винятком жінок і рабів). У роботі «Політика» Арістотель локалізував публічне життя в грецькій агорі, в якій вільні і рівні громадяни дискутували з питань, що становлять спільний інтерес. На відміну від сфери домашнього господарства з пануючими там відносинами нерівності, в суспільному житті не було місця споживчим інтересам. Як зазначав Дж. Вернер, у процесі становлення поліса, що цілком задавав тон грецькому розумінню політики, кожен «крім свого приватного життя отримав свого роду друге життя, свій βίος πολιτικός...і його життя характерним чином строго ділилося на те, що він називав своїм власним (ιδίον), і те, що залишалося загальним (κοινόν)» [Цит. по: 9, с. 34]. Саме в давньогрецькому полісі, на думку Г. Арендт, виник простір публічності.

Г. Арендт виділяє три види людської діяльності, необхідні для існування людини: праця (робота), створення (виготовлення) і дію (вчинок). Праця і виготовлення – види діяльності, спрямовані на матеріальні об'єкти, де праця обумовлена необхідністю підтримки біологічних процесів живого організму, а виготовлення виступає як продукування навколишнього середовища людини, «другої природи», світу речей. Дія, яка складається з говоріння і вчинку, виявляється єдиним незамінним видом діяльності, що розгортається безпосередньо між людьми. В Античності праця і виготовлення відносилися до нижчих видів діяльності, на відміну від вчинку й мови, які представляли собою видатні здібності, необхідні для затвердження своєї індивідуальності у запеклій суперечці в агональному просторі між вільними і рівними громадянами грецького міста. Основою концепції публічного простору Арендт виступає саме це відношення мови і вчинку, в яких виражаються відмінності і проявляється людська унікальність: «Говорячи і діючи, люди активно відрізняють себе один від одного замість того, щоб просто бути різними; вони модуси, в яких розкриває себе сама людяність» [9, с. 229].

Як пише Арендт, «бути політичним, жити в полісі означало, що всі справи влагоджуються за допомогою слів, здатних переконати, а не примусом або насильством. Примушувати інших силою, наказувати замість того, щоб переконувати, вважалося у греків як би до-політичним способом міжлюдського обходження, звичним...в поводженні з домочадцями,...а також у варварських державах Азії...»[9, с. 37]. Слідом за Арістотелем, Арендт стверджує, що єдиним способом вироблення справедливих політичних рішень є комунікативні процеси між людьми. Поняття публічності ув'язується з поняттям демократії, а тому реальна, дієва демократія, на думку Арендт, була можлива лише в умовах античної агори.

Простір публічності не прив'язаний до певного ґрунту, а утворюється щоразу в момент людського вчинку і говоріння, коли відбувається взаємодія з іншими, вираження і виявлення позиції по відношенню до спільного світу, презентація і прояв своєї людської сутності. Публічність надає реальності світу, завдяки спільному розумінню оточуючих речей збільшується інтенсивність суб'єктивного відчуття і довіра до дійсності. Це сфера, де все отримує своє існування, стає достовірним і знаходить реальність та і є те, що визначається як буття. Сфера публічного простору відрізняється від інших життєвих сфер своєю неоднорідністю і являє собою «спільний світ», який пов'язує, але в той же час і розділяє людей наявністю величезної кількості поглядів і перспектив.

Саме тут, у просторі, актуальному для різних часових проміжків, відбувається відтворення світу та історії. Кожен вступає в цю спільність із народження і знаходиться там протягом усього життя не тільки зі своїми сучасниками, але і з минулими і майбутніми поколіннями. Арендт вважає, що безсмертя цього простору виступає як відповідь на виклик загибелі часів. Публічний простір, як мережа множинних зв'язків, не керований актором до кінця, оскільки нікому ще не вдавалося реалізувати початкові цілі через перманентний антагонізм, боротьбу з незліченною кількістю сторонніх

намірів. Але їм можна керувати частково, він підконтрольний у сенсі індивідуальної участі в ході історії.

Арендт приділяє особливу увагу дихотомії публічне/приватне і необхідності існування гармонійного балансу між ними, відсутність якого в суспільстві призводить до деформації людського життя. В античності ставлення до приватної сфери характеризувалося недовірою через можливість привнесення особистих інтересів і властивій їй нерівності в сферу публічного. Відмінність приватного і публічного простору полягала в ступені самореалізації і свободи, адже тільки публічне представляло собою сферу вільної дії. У Середні віки ця дихотомія втратила своє значення. Чіткого розмежування не стало, оскільки публічне життя було сконцентроване навколо правителя-феодала. Пізніше дворянство нівелювало політику до зради. Монарший двір, який не належить ні до політичної сфери, ні до приватної, керувався лише статусними умовностями і виступив фундаментом формування аморальності, поширення занепокоєння особистими інтересами, а також стратегій пристосування для їх реалізації. Це послужило зразком для наслідування в суспільному середовищі.

За часів Французької революції широкі верстви бідноти, що керувалися матеріальною нуждою, отримали доступ до політичної сфери. Із виходом економіки за межі рамок приватного, з'явилася громадська сфера або соціум, а економічні дії перетворилися в колективні турботи. Це сприяло повному знищенню меж між публічним і приватним. Суспільні настрої народних мас носили деструктивний характер, тому республіканський дух революції, дух затвердження політичного простору свободи, не отримав практичної реалізації. Після Французької революції відбулися якісні зміни. Громадська думка стала зводитися тільки до пошуку шляхів задоволення матеріальних потреб, а соціальна сфера породила свавілля бюрократії та політичної корупції. Політичні цілі стали переслідуватися з метою захисту капіталу жертв і в той же час вершителів перекручених правил політичного простору. Економічні види діяльності повністю виступили з «темряви домашніх стін»,

ідеал загального блага був заміщений ідеалом індивідуальних благ і на зміну ідеалів *homo faber*'а – будівельника світу, «виступив ідеал працюючої тварини, *animal laborans*...» [9, с. 161].

На відміну від Арендт, Ю. Габермас пов'язує зі становленням сучасної держави не занепад публічної сфери, а зародження нової її форми. На його думку, публічна сфера отримала своє реальне втілення в XVII-XVIII ст., остаточно сформувавшись лише в кінці XIX в. В англomовній літературі вважається, що першим термін «публічна сфера» («*Öffentlichkeit*») ввів саме Ю.Габермас для позначення «грамотного буржуазного суспільства». Після виходу роботи «Структурна трансформація публічної сфери» в 1962 році, Габермас дав чітке визначення публічної сфери в своїй енциклопедичній статті (1974 г.): «Під «публічною сферою» ми маємо на увазі перш за все сферу нашого суспільного життя, в якій може бути сформовано щось, що наближається до громадської думки. Доступ гарантований усім громадянам. Частина публічної сфери виникає в кожній розмові, в якій приватні особи збираються, щоб сформувати суспільне об'єднання» [160, р. 49]. Основними характеристиками публічної сфери за Габермасом виступають раціональна суперечка, добровільна участь, вільне обговорення, вільний і відкритий для всіх доступ. Публічність, як стверджує Габермас, являє собою сферу колективності, в якій відбувається різне групування членів суспільства, виникають і розвиваються рухи, організації та асоціації.

Хоча сама Арендт так і не дала однозначної відповіді на те, чи дійсно публічність має виключно просторову характеристику, все ж зрозуміло, що основоположну роль відіграє ідеал грецької агори, в якій зоровий контакт є невід'ємною частиною комунікації. Ю. Габермас, навпаки, приділяє увагу не тільки безпосередньому сприйняттю один одного в процесі формування суспільного дискурсу, а й використанню невербальних можливостей – друкованих видань, ЗМІ і т.д. Габермас, на відміну від Арендт, розглядає публічну сферу не як пряму взаємодію, а як позаособистісний феномен, необмежену комунікацію. Публіка для Габермаса – це не «місто і його

стіни», а швидше віртуальна спільнота, об'єднана спробою вироблення спільної інтерпретації ситуації, що склалася. Вона розширюється пропорційно зростанню кількості друкованих видань.

Габермас не приділяє так багато уваги дихотомії публічне-приватне для дефініції публічної сфери, як Арендт. У першу чергу він досліджує можливості і способи її організації. Розмежування роботи і дії, як визначальних характеристик приватної і публічної сфер у моделі Габермаса втратило свою актуальність, оскільки однією з основних функцій публічності в буржуазній державі та каталізатором її розвитку, на його думку, був захист ринку від втручання держави. Гарантією приватного життя виступає власність, а свобода розпоряджатися нею стає невід'ємною частиною приватного, куди державний вплив повинен бути обмеженим. Політична вимога державного невтручання в приватне життя згодом призвела до поширення правового статусу громадянина.

За часів Середньовіччя «публічне» не означало відсилань до реальної публіки і було пов'язано виключно з конкретним носієм владних повноважень, феодалом. Внаслідок поступової ліквідації релігійних засад норм і правил для відновлення зруйнованої основи консенсусу щодо навколишнього світу став використовуватися вивільнений критичний потенціал суспільного розуму, визнання суспільних норм і правил досягалося комунікативним шляхом. Відтепер необмежені мережі публічної комунікації організували субстанцію влади замість короля.

В описі процесу появи «буржуазної публічної сфери» та її природи Габермас спирається на дослідження Р. Козеллека. Для більш глибокого аналізу феномена публічності необхідно звернутися до його роботи «Критика і криза: Просвітництво і патогенез сучасного суспільства». У даному дослідженні Козеллеку вдалося показати, яким чином буржуазне суспільство стало носієм нової соціально-політичної сили – громадської думки, що в подальшому склало основу для формування громадянського суспільства нового типу.

На думку Козеллека, абсолютистська держава створювала сприятливу основу для формування критичної протиполітичної влади – буржуазного суспільства. Внаслідок тривалих релігійних війн мораль відокремилася від політики, а приватні інтереси більш не підпорядковувалися державним засадам. У державі Просвітництва егалітарне суспільство не розглядалося у якості можливого конкурента держави, оскільки керувалося швидше моральними інтересами, ніж політичними, і не пов'язувалося з головними ворогами абсолютистського режиму – церквою і аристократією. Нові типи салонів і клубів пов'язують приватну і публічну сфери, обмеження суб'єктивності зникають, як і прив'язка до статусу. Поступово в суспільстві, заснованому на принципах моралі, було вироблено особливе критичне ставлення до політики. Мораль все активніше протиставлялася аморальній владі, що пізніше потягло за собою масовий сумнів в суверенності абсолютистської держави і захист державою змінився «захистом від держави» [172, р. 73]. Соціальна стратифікація долалася за допомогою нового типу влади, влади моральної, універсальність якої ставилася вище міжсуб'єктних відмінностей. Нейтральність моральних суджень по відношенню до політичної системи на перших порах допомогла суспільству швидко і без особливих перешкод перерости в значну політичну силу, під тиском якої почала відбуватися поступова деформація державної системи. Така критика «нібито аполітична і над політикою, насправді була політичною» [172, р. 114]. Цей процес відбувався шляхом віддалення від політики, використання критики і осуду, а згодом їх реалізації. Перманентне засудження та заперечення легітимності аморальної влади зміцнювали суспільну згуртованість. У той же час, зважаючи на відсутність явного політичного контексту наявних заперечень, у держави не було можливості використання традиційних методів придушення наростаючої загрози. Козеллек підкреслює несвідомий лицемірний характер суспільної критики і наявність імпліцитного прагнення до обмеження впливу системи, але відповіді на те, чи була це прихована воля до влади критичного розуму, автор

не дає. Лицемірна двозначність дозволяла виключити політичну відповідальність. Невинність і можливість уникнути відповідальності існувала завдяки аналізу, що ґрунтувався лише на моральних категоріях. Саме за допомогою цієї моралі сталася масова політизація. Пізніше, повністю поглинута таким протистоянням, монархія остаточно втратила ауру святості і недоторканності. Поняття «думки» як особистого судження, противаги єдино можливої релігійної істини, поступово витіснялося її визначенням як раціонально обґрунтованого судження – противаги неаргументованих поглядів. Нескінченна кількість приватних суджень трансформувалися в єдиний потік критичної раціональності. Так відбулося формування суспільної думки.

Таким чином, Козеллек пропонує якісно інше розуміння Просвітництва: не тільки як історичної боротьби за класові інтереси, а й як виникнення абсолютно нових видів комунікації, що сплітають різні суспільні верстви. На відміну від Козеллека, Габермас розглядає ситуацію, що склалася не як пошук шляхів заміщення старої влади, а як заміну принципів її функціонування в цілому: «Буржуазна конституційна держава створила політичну сферу як державний орган для забезпечення зв'язку між громадською думкою і законом» [161, р. 81]. Це новий вид відносин держави і суспільства передбачає, що державна влада знаходиться під контролем критичного розуму публічної сфери. Критика сприймається Габермасом не просто як засіб досягнення влади, але як самоціль, як тенденція, що вимагає інституціоналізації. Новий порядок дійсно був заснований на якісно інших засадах, які дозволили громадськості включитися в політичний процес, і стимулювали зростання неурядових організацій, комітетів, клубів і т.п. Друк відкрив можливість збереження публічної прозорості та привів до розвитку нової форми комунікації. Завдяки новому жанру в літературній сфері, роману, з'явилася можливість розмірковувати над суспільними процесами на папері. Автор, як античний оратор, може бути почутий без необхідності фізичної присутності. Саме публічний дискурс у друкованих виданнях

спричинив за собою повноцінне становлення публічної сфери. Фіксовані процедури більш не могли обмежити гнучкі комунікативні потоки публічної сфери, що представляла собою сплетіння «субкультурних публік» із непостійними межами та характеризувалася спонтанністю. Це початок зародження сучасного суспільства і його самосвідомості.

Для демократичної легітимності найбільш значущим у появі буржуазної публічної сфери було те, що під час її появи практичний розум був інституціоналізований за допомогою норм аргументованого дискурсу. Основною характеристикою публічності стає комунікативне використання публічного розуму, а основною характеристикою комунікації – спільний пошук істини. Це також означало, що громадяни укладають в дужки диференціали статусу. Раціональні аргументи, а не ідентичність, мали вирішальне значення.

Спираючись на Козеллека щодо трансформації суспільного устрою, Габермас, все ж, як і Арендт, розглядає сім'ю, як частину приватної сфери. На відміну від Гегеля, для якого сім'я відіграє вагомий роль у публічному просторі, як необхідна ланка для соціалізації та подальшої інтеграції в державу, Габермас розцінює її, як елемент, що не належить до сфери держави і економіки.

На жаль, у роботі, присвяченій становленню публічної сфери, Габермасу не вдалося вийти за межі негативних настроїв представників Франкфуртської школи – М. Горкгаймера і Т. Адорно. Із моменту перетворення буржуазії в правлячий клас, ніхто більше не був зацікавлений у підтримці критичної думки, відбулося повернення до попередньої епохи, «рефеодалізація» публічної сфери. Її занепад і структурні трансформації припали на момент розвитку масової культури і нових перетворень в ЗМІ. Медійний поворот перетворює глядачів у пасивних споживачів інформації, публічна сфера виступає як рекламний майданчик політичних стратегій, але такий «мир, змодельований мас-медіа, є публічною сферою тільки зовні» [161, р. 171].

Критичний потенціал літературної сфери також знищується комерціалізацією і стандартизацією дозвілля в суспільстві споживання.

Пізніше, у зв'язку з розвитком нових соціальних рухів наприкінці ХХ ст., Габермас визнав, що був занадто песимістичний щодо резистентного і критичного потенціалу плюралістичної диференційованої публічності [156, р.438]. Насправді, вона не тільки здатна чинити опір медійному впливу, а й здійснювати власну політичну інтервенцію. Більш того, саме публічна сфера має ключове значення для активної протидії втручання системи в життєвий світ. Комунікативні процеси в публічній сфері є основою критичного контролю державних рішень, завдяки чому життєвий світ може регулювати діяльність системи.

У роботі «Структурна трансформація публічної сфери» Габермас обґрунтовує концепт в обмежуючій перспективі: центральним суб'єктом є буржуазне суспільство. У теорії комунікативної дії, Габермас пов'язує публічну сферу з трансісторичною здатністю до комунікації. Публічна сфера як просторова метафора для непросторового явища стає характеристикою певних соціальних процесів, завдяки яким відбувається формування громадської думки. Вона не належить до функцій або змісту повсякденної комунікації, а до породженого комунікативною дією соціального простору. Віднині вона типізована, узагальнена та відповідає будь-якій кількості історичних ситуацій, які репрезентують подібну констеляцію. Намагаючись вибудувати концепт публічної сфери вже у якості позаісторичного феномену, як «елементарне соціальне явище», Габермас уточнює: публічна сфера не може розумітися як місце або інститут для обміну думками, але представляється у якості «мережі для повідомлення інформації і точок зору;... потоки зв'язку в процесі відфільтровані і синтезовані таким чином, що вони зливаються в пучки тематично специфікованих публічних думок» [153, р. 360]. Статус «публічного» відривається від історичної обумовленості і стає позаісторичною умовою демократичної системи, сферою деліберації, сама публічна сфера розуміється як неформальна мережа інформаційного обміну,

опосередкованого комунікативною дією. Як підкреслює К. Келхун, публічна сфера, залишаючись ідеалом, у той же час є «умовним продуктом еволюції комунікативної дії» [124, р. 32].

На думку багатьох дослідників, у дійсності не існує гомогенної публічної сфери, а є лише множинні різні за розміром, взаємозалежні публічні сфери, що перехрещуються. Н. Фрейзер називає їх контрпубліками, які представляють собою «паралельні дискурсивні арени, де члени субординованих соціальних груп винаходять і поширюють контрдискурси, щоб сформулювати опозиційні інтерпретації своїх ідентичностей, інтересів і потреб» [145, р. 123]. У більш пізніх роботах Габермас і сам прагне вдосконалити емпіричну релевантність своєї концепції в зв'язку з багат шаровою складністю сучасної публічної сфери. Публічна сфера являє собою «дуже складну мережу, яка розгалужується на безліч перехресних міжнародних, національних, регіональних, локальних, і субкультурних арен» [153, р. 373]. Громадськість видається не в формі тотального дискурсивного макросуб'єкта, а у вигляді різних публік, дискутуючих з питань, що становлять спільний інтерес. Сюди відносяться літературна, феміністська, творча, наукова публіка і публіки, які стурбовані охороною здоров'я або питаннями екології та інші. Вона вбирає в себе поле дискурсивних зв'язків, в просторі яких найбільш інтенсивні зв'язки створюють кластери, організовані структурні елементи. На підставі цього Габермас більш детально описує функціонування публічної сфери в 2006 на Міжнародній асоціації комунікації в Дрездені: ця «політична комунікація, що циркулює від низу до верху і зверху вниз по всій багаторівневій системі (від повсякденної розмови в громадянському суспільстві, за допомогою публічного дискурсу та опосередкованого спілкування в слабких публіках, до інституційних дискурсів у центрі політичної системи), приймає абсолютно різні форми на різних аренах» [158, р. 415].

Дійсно, така ідея дозволяє більш повно втілити демократичний ідеал – колективне розмірковування громадян як основне джерело легітимності.

Суверенітет втілений не у візуально досягнутих громадянських зборах або у фізично відчутній присутності їх об'єднання, а у безсуб'єктних формах комунікації, які циркулюють крізь мережі форумів і законодавчих інститутів, що взаємоперехрещуються. Така вдосконалена концепція стає більш гнучкою і чутливою до дискурсивних трансформацій і різних форм артикуляції. Говорячи про «епізодичні» публіки, Габермас наближається до ідей Дж. Кіна про існування мезо, макро і мікро публік. Епізодичні публіки знаходяться в тавернах, кафе, на вулицях, концертах і всіляких заходах або «навіть по всій земній кулі, зібрані разом тільки через засоби масової інформації» [153, р. 374]. Ці епізодичні публіки повністю вільні від адміністративного контролю і відкриті для тематизації соціальних проблем і критичної оцінки значущих питань (влади, політики, упереджень, сексуальної орієнтації та ін.), виходячи з особистого досвіду в життєвому світі. Саме ці контексти, на думку Габермаса, можна назвати «контекстом відкриття»: у неформальній сфері необмеженої комунікації нові проблемні ситуації можуть бути сприйняті більш чутливо, дискурси можуть бути ширшими, а колективні ідентичності та інтерпретації формуються без примусів.

2.4. Громадянське суспільство як «організаційний субстрат» публічної сфери

Габермас, також як і Н. Фрейзер, відрізняє «слабку публіку» (публічна сфера, в якій формується суспільна думка) і «сильну публіку» (політична система). Він розмежовує владу, що генерується комунікативно і адміністративно. Медіумом для конвертації першої в другу виступає закон. Процеси легітимації здійснюються в неформальній комунікації публічної сфери в життєвому світі і в інституціоналізованих деліберативних органах, які відносяться до політичної системи, завдяки особливому взаємообміну між формальною системою і неформальною публічною сферою. Габермас інтерпретує концепт влади Арендт у відповідності зі своєю теорією

комунікативної раціональності. Арендт, на відміну від Вебера, розглядає владу як потенціал загальної волі, що виникає в невимушеній комунікації. Саме комунікативна влада здатна генерувати закони і інститути, а також виступати в якості ресурсу демократичної легітимності. Як вважає Арендт, «усі політичні інститути є проявами і матеріалізацією влади; вони скам'янілі і розпадаються, як тільки жива сила народу перестає відстоювати їх» [103, р. 140]. Трансформація «комунікативної влади» в «адміністративну владу», як основа легітимності політичної системи, стає можливою завдяки процедурам, які вважаються легітимними, оскільки дають можливість гри за певними правилами і реалізації власної позиції. Відтворюючись у горизонтальній структурі асоціацій, ця влада транслюється у вертикальну структуру, шляхом законодавчої процедури трансформується в «адміністративну». Цей рівень також може накладати новий фільтр у вигляді дискурсивних процедур.

Легітимуюча сила черпається з політичної участі і загальнодоступності процесів обговорення. Формальні системні структури мають слабкі можливості у визначенні проблем, що вимагають вирішення. «Слабка» публіка виступає в якості детектора проблем у медіумі необмеженої комунікації, які потребують вирішення політичною системою. Публічна сфера, будучи близькою до реального життєвого контексту, є в цьому сенсі попереджаючою системою з чутливими сенсорами. Вона являє собою основне місце для виявлення проблем і створення радикально-демократичних імпульсів. Саме в публічній сфері проблемні питання сприймаються більш чутливо, а дискурси, як «спільний пошук правди», проводяться більш експресивно і широко.

Соціальні проблеми спочатку переживаються як особиста незадоволеність. Особистий досвід акумулюється в приватній сфері, інтерпретується всередині горизонту життєвої історії, яка потім з'єднується з іншими «в контексті розділених життєвих світів» у неформальній публічній сфері. У цьому просторі дискусії атомізовані аргументи зростаються в єдиний потік громадської думки. Таке переплетення не обов'язково веде до

певних пропозицій можливих рішень, але зачіпає моральні і етичні дискурси для визначення інтересів громадян. Ці інтерпретації, що виникають у соціальних мікропросторах, у разі отримання схвалення в малих групах, об'єднаннях або асоціаціях, у подальшому потребують виправдання серед ширшої публіки для повноцінного вираження в загальній системі.

Публічна сфера не є асоціацією та в цілому неорганізована за своєю структурою, але має особливий «організаційний субстрат» вільного потоку комунікації – громадянське суспільство. Ефективне функціонування деліберативної демократії залежить від ефективної взаємодії формальної та неформальної дискурсивних сфер, тобто взаємодії між представниками політичної системи і організаційного субстрату публічної сфери, громадянського суспільства. Громадянське суспільство, як каже Р. Дарендорф, «оберігає нас не тільки від «незручностей природного стану», а й від незручностей, що виникають у зв'язку з монополістичними домаганнями якоїсь самозваної меншості, як, втім, і більшості» [39, с. 187]. Громадянське суспільство, за словами Дж. Александера, це «невгамовне прагнення, яке покладене глибоко в душі демократичного життя» [101, р. 551]. Це сфера солідарності індивідів, практик критики і взаємної поваги. Передавачами суспільних настроїв слугують різноманітні громадянські асоціації, рухи та організації. Саме ці структури «фільтрують» дискусії, інституціоналізуючи певні дискурси.

Організаційний субстрат публічної сфери є ядром «контексту відкриття», а інституціоналізовані деліберативні органи, які уповноважені діяти, беруть на себе більш сильний аргументативний тягар «контексту виправдання». Правова демократична держава, зобов'язана не тільки виконувати свої основні функції, але і створювати всі необхідні умови для перетворення комунікативно генеруємої влади в правову форму, тим самим забезпечуючи легітимність здійснення власної влади. У спірних випадках держава може розробити і втілити закон самостійно, але перевага надається організації егалітарної участі в законодавчих процесах.

Розмежування держави і громадянського суспільства не було властивим ні середньовічній, ні античній думці. Тривалий період часу громадянське суспільство імпліцитно ототожнювалося з державою та її законами і лише з розвитком лібералізму стало виділятися в якості сфери, не пов'язаної з державними інститутами. Диференціація громадянського суспільства йде від Гегеля, який помістив його між сім'єю і державою: «Громадянське суспільство є дифференція, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави; тому що як дифференція воно передбачає державу, яку воно, щоб бути, повинно мати перед собою як щось самостійне» [36, с. 98]. Гегель відзначав взаємопроникнення громадянського суспільства і держави, а також виділяв сферу економіки в якості одного з рівнів громадянського суспільства, тому його концепція характеризується вираженням економізмом і етатизмом. Реконструкція громадянського суспільства в концепції Гегеля здійснюється на трьох рівнях: законності, плюралізму асоціацій, публічності. Як вважають Дж. Кoen і Е. Арато, серед усіх досліджень поняття громадянського суспільства, лише гегелівська концепція увібрала в себе всі наявні інтерпретації [55, с. 12].

А. Грамші удосконалює фундаментальну концепцію Гегеля і диференціює громадянське суспільство не тільки від держави, але і від економіки, підкреслюючи самостійну роль надбудови як фактора історичного розвитку. Він відзначав, що гегелівська концепція відповідала своєму часу, але згодом повністю застаріла [150, р. 259]. Незважаючи на те, що двочасна модель все ще використовується деякими марксистами, неолібералами, неоконсерваторами і послідовниками утопічного ідеалізму, багато дослідників наполягають на перевазі тричасної моделі, яка означає відділення громадянського суспільства від держави і економіки та краще відображає складну структуру соціального життя. Особливий внесок у розвиток тричасної моделі вніс Т. Парсонс із поняттям соціетальної спільноти, що представляє собою «складну мережу взаємопроникних

колективів і колективних лояльностей, систему, для якої характерні диференціація і сегментація» [76, с. 26]. Соціальні системи для Парсонса – це системи, «утворені станами і процесами соціальної взаємодії між діючими суб'єктами» [76, с. 18]. Структурними компонентами в них виступають цінності, норми, колективи та ролі. Соціетальна спільнота відрізняється від економіки, держави і культурної сфери і представляється у якості інтегративної підсистеми. На рівні з культурним відтворенням вона відділена від економіки і від політичної системи. У період, коли ідентичності формуються свідомо і солідарність більше не створюється лише за допомогою традиційних порядків, активно розвиваються об'єднання на добровільних засадах. Подібна спонтанна самоорганізація громадян у вигляді асоціацій становить основу соціетальної спільноти. Основними рисами асоціацій виступають: егалітаризм, добровільність вступу і виходу з асоціації, важливість процедурних систем, що регулюють суспільні дискусії та процеси прийняття рішень, а також загальна згода щодо нормативних підстав об'єднання.

Грамші і Парсонсу вдалося подолати економізм і етатизм Гегеля за допомогою нового уявлення про природу суспільного відтворення, яке здійснюється не тільки шляхом економічної і політичної діяльності, а також завдяки наділеним певним ступенем незалежності правовим структурам, культурним нормам і громадським асоціаціям.

Величезний внесок у сучасне розуміння громадянського суспільства також зробив Ю. Габермас своїм дослідженням виникнення нових типів суспільних об'єднань, що опосередковують ланки взаємодії держави та індивіда. Габермас відокремлює громадянське суспільство як від економіки, так і від держави, виділяючи при цьому структури комунікації у вигляді неурядових організацій в якості інституційного ядра громадянського суспільства. Для побудови власної теорії громадянського суспільства Габермас використовує поняття «соціетальної спільноти» Т. Парсонса. Різні асоціації, соціальні рухи і автономні об'єднання громадськості виступають в

якості основних суб'єктів обговорення. До таких організацій можна віднести всілякі об'єднання із захисту громадянських прав, жіночі, екологічні, молодіжні об'єднання і т. п. Вони резонують із приватним життям, підхоплюючи соціальні проблеми за допомогою повсякденних дискурсів та транслуючи їх в публічну сферу. Децентровані ініціативи знаходяться у творчому хаосі, їх автономність визначається природним характером, тобто вони не є продуктами системи, а виникають спонтанно з повсякденних практик. Саме завдяки цьому зберігається комунікативна структура публічної сфери.

На відміну від економіки і держави, в яких взаємодія координується за допомогою регулюючих засобів, грошей і влади, громадянське суспільство є частиною життєвого світу. Соціальна інтеграція в ньому відбувається за допомогою солідарності, а координація взаємодії в добровільній самоорганізації громадян відбувається з орієнтацією на взаєморозуміння. Критичний потенціал громадянського суспільства існує саме завдяки цій диференціації від державних і економічних структур. Об'єднання, інститути та асоціації для свого відтворення потребують комунікативної взаємодії, їх завданням є встановлення широких комунікативних зв'язків.

Дж. Коен і Е. Арато, А. Янг, Р. Патнем та інші, вважають, що добровільні асоціації слугують кооперації і солідарності, зміцненню громадського духу, вони також є запорукою розвитку громадянської освіти та взаємодії, підтримкою демократії і рівності. Громадські об'єднання дійсно чинять значний вплив на законотворчі процеси і політичних акторів, виконують функцію захисту від держави, виступають в якості інформаційного джерела і надають зворотний тиск на владні інституції. Все ж, слід зауважити, що більшість, але не всі асоціації слугують суспільному благу і демократичні за своєю природою.

Найбільш масштабне дослідження концепту громадянського суспільства належить Дж. Коен і Е. Арато. Як відзначають дослідники, відродження інтересу до концепції громадянського суспільства було обумовлено новою

радикально-реформістською або еволюційною стратегією, спрямованою на перетворення диктатур «на основі ідеї самоорганізації суспільства, відтворення громадських зв'язків поза рамками авторитарної держави, а також апеляції до незалежної публічної сфери, оминаючи будь-яку офіційну, контрольовану державою або партією комунікацію» [8, с. 48].

Спираючись на Грамші і Парсонса, Кoen і Арато відокремлюють громадянське суспільство і від держави, і від економіки. Громадянське суспільство являє собою «сферу соціальної інтеракції між економікою і державою, що складається, в першу чергу, із сфер найбільш близького спілкування (сім'я), об'єднань (зокрема, добровільних), соціальних рухів і різних форм публічної комунікації» [55, с. 7]. Хоча дослідники включають сюди і сім'ю, на наш погляд, сім'ю слід відносити до приватної сфери.

Громадянське суспільство протиставлено «політичній спільноті», тобто парламенту, партіям, органам публічної політики, а також «економічній спільноті», тобто виробничим організаціям і організаціям розподілу. Фактично Кoen і Арато пропонують п'ятичасну модель: політична спільнота – держава – громадянське суспільство; економічна спільнота – економіка – громадянське суспільство. «Політична спільнота» виконує посередницькі функції між державою і громадянським суспільством, а «економічна спільнота» – між ринковою системою і громадянським суспільством. Завданням акторів політичної і економічної спільнот є контроль і управління, метою громадянського суспільства – не захоплення влади, а вплив за допомогою своїх провідників – громадських об'єднань. Політична і економічна сфери виконують функції стабілізації і слугують рецепторами, які збирають сигнали громадянського суспільства щодо держави і економіки та виступають як посередники, через які громадянське суспільство може впливати на політичні та економічні процеси. Їх відношення не антагоністичні за своєю природою, але можуть стати такими тоді, коли економічна і політична спільноти ізолюють процеси прийняття рішень від впливу громадських об'єднань і публічного обговорення. Інструментальні

критерії в політичній і економічній спільнотах не можуть бути замінені нормативною інтеграцією, властивій громадянському суспільству, процеси комунікації в якому не підлягають тимчасовим або формальним обмеженням.

Громадянське суспільство створюється за допомогою різних форм самоконструювання і самообілізації. Його можна визначати як рух і як інститут: як установчу спільноту громадян, якою створюється його інституціоналізована версія. Сама демократизація розглядається не в зв'язку з державою або економікою, а перш за все з громадянським суспільством, яке забезпечує нормативну базу розвитку демократії. Громадянське суспільство інституціоналізується за допомогою законів і суб'єктивних прав, які опосередковують і стабілізують соціальну диференціацію, але в той же час воно не може ототожнюватися з соціальним життям в цілому (тобто життям поза економічною і державною сферами).

Громадянське суспільство знаходиться між легальністю і легітимністю. Громадська самодіяльність в зв'язку з дедалі ширшими потребами життєвого світу легітимізує різні форми громадянської життєдіяльності і таким чином розширює межі легітимності. У той же час, це спонукає державу до правових і конституційних змін, завдяки чому розширюються рамки легальності. Варто зауважити, що повністю демократичне та справедливе громадянське суспільство – це «утопія в класичному сенсі; вона ніколи не може бути повністю реалізована або завершена, але діє як регулятивний ідеал, що одухотворює політичні проекти» [55, с. 729].

Громадянське суспільство завжди може стати демократичнішим, тому колективні актори постійно прагнуть втілити цю утопію в життя. Ця мотивація і становить основу соціальних рухів, що як акції громадянської непокори, на відміну від інституційних форм політичної участі (лобі, голосування, груп інтересів тощо), є хоча і неконституційним видом політичної дії, у той же час виступають прикладом «радикалізму, що самообмежується», спробами розширення прав і боротьбою за демократизацію. Насправді, «правильно зрозуміла громадянська непокоря є

ключовою формою, в яку в сучасних громадянських суспільствах вбирається утопічна складова» [55, с. 728]. Учасники розширюють межі легітимної громадянської активності і форми участі в рамках певної політичної культури. Інколи це один з небагатьох варіантів впливу і виправлення помилок. Подібна колективна дія демократичного характеру має ґрунтуватися на ненасильницьких методах і самообмеженні, що є показником зрілості політичної культури.

Плюралізм життєвого світу, що перманентно зростає, не може бути виражений у жодній універсальній системі законів. Динамічна реальність суспільства, що розвивається, передбачає внесення необхідних змін, акумуляцію зростаючого різноманіття, тому громадянське суспільство завжди буде грати ключову роль у демократичних процесах. Протиріччя між громадянським суспільством і державою, що зростають внаслідок громадського динамізму, не дозволять інститутам останньої окостеніти.

2.5. Системний поворот у дослідженні деліберативної демократії

Деліберативна демократія пройшла кілька етапів дослідження, своєрідних фаз або «поворотів». Перший етап становив дослідження деліберативного ідеалу, тобто норм, процедур обґрунтування і концептуальних коригувань. На другому етапі зусилля були спрямовані на практичну реалізацію нормативного ідеалу. Цю фазу можна назвати, використовуючи термін Бохмана з його однойменної статті, «досягненням повноліття» деліберативної демократії [Див.:119]. «Емпіричний поворот» був сконцентрований навколо дослідження умов для реалізації деліберативного ідеалу, що допомогло прояснити необхідні інституційні передумови, які сприяли б більшій ефективності обговорення. Отримані дані в результаті дослідження окремих прикладів деліберативних форумів майже не аналізувалися в їх взаємозв'язку з цілісною системою. Причиною чергового зсуву в дослідженні деліберативної демократії стала неефективність

методології попереднього підходу. Як акцентують у колективній роботі Дж. Мансбрідж, Дж. Бохман, С. Чамберс, Т. Крістіано, Т.Фанг, А. Паркінсон, Д. Томпсон і М. Уоррен, жодний одиночний форум, як би ідеально він не був сконструйований, не достатній для легітимації більшості рішень і політик [193, р. 1]. Новий підхід до дослідження був названий «системним». Системний поворот передбачає розширення концепції деліберативної демократії шляхом включення питань щодо деліберативних характеристик демократичної системи в цілому. Демократичний процес тепер розглядається як цілісність, а деліберативна демократія представляється у якості «суми деліберативних моментів» у складному суспільстві, що включає в себе безліч асоціацій, інститутів, неформальних мереж, медіа, некомерційних організацій, лобістських груп, виконавчих органів і т.д. Під деліберативною системою розуміється «набір помітних, диференційованих, але до певної міри взаємозалежних частин, часто з розподіленими функціями і поділом праці, з'єднаних таким чином, щоб утворювати складне ціле» [193, р. 4]. Не кожна комунікативна взаємодія відображає всі ідеальні деліберативні принципи, але важливо, щоб система в цілому їх підтримувала.

Ці частини характеризуються взаємною інтеграцією, деякі з них виконують певні функції краще, ніж інші. Взаємозалежність компонентів передбачає вплив змін в одній частині на деякі інші. Оцінка системи проводиться як оцінка цілісної структури, так само як і додаткова оцінка її складових частин. Деліберативні системи включають в себе чотири основні сфери: обов'язкові рішення держави, діяльність з підготовки цих рішень, пов'язане з ними неформальне обговорення, аргументи формальних та неформальних дискусій з питань, що становлять спільний інтерес, які не призначені для обов'язкових рішень держави. Громадянська комунікація є одним із підвидів можливих комунікацій у деліберативній системі.

Можна виділити сім компонентів деліберативної системи, які можуть стати орієнтиром для національних демократичних систем [137]. Це допоможе визначити вплив демократичних реформ на систему в цілому і

прогалини у функціонуванні деліберативної системи. До основних компонентів належить публічна сфера з безліччю взаємодіючих дискурсів, яка включає звичайних громадян, активістів, журналістів, політиків, групи інтересів і т.д. Її організаційним субстратом є громадянське суспільство. Взаємодія в публічній сфері може здійснюватися в реальному і віртуальному просторі. Наступним компонентом є уповноважені структури, в яких приймаються колективні рішення – парламенти, суди і всілякі інститути, які наділені владою діяти. Вони не обов'язково повинні бути деліберативні за своєю природою. Важливою складовою є зв'язок між публічною сферою та уповноваженими інститутами, що є показником впливу дискурсивних процесів публічної сфери на уповноважені структури. Ці сфери переплетені і якість дебатів в одній сфері може мати значний вплив на якість дебатів в іншій. Наративи публічної сфери можуть здійснювати прямий вплив шляхом безпосереднього звернення до уповноважених представників, подання офіційних матеріалів у ЗМІ, політичних кампаній і протестів. Уповноважені представники також повинні бути уважні до дискурсів у публічній сфері. Такий вплив також може здійснюватися іншими шляхами, наприклад, за допомогою соціальних рухів і слідуючих за ними культурних перетворень, які несуть глобальні системні зміни. Підзвітність уповноваженої сфери публічній є вкрай важливою умовою для нормального функціонування деліберативної системи. У національному контексті сюди можна віднести парламентські, громадські слухання, тощо. Ця прозорість є основою сильної демократії. Приватна сфера являє собою простір повсякденних інтеракцій у близькому оточенні, які також можуть містити політичні аспекти, але не сприяти безпосередньому виробленню політичних рішень у системі. Ця взаємодія надає імпліцитний вплив на публічну сферу, оскільки, як було сказано, саме тут вперше артикулюється особистий досвід. Публічна експертиза якості властивостей системи є громадською перевіркою, як саме деліберативна система відображає дискурси в суспільстві, імплементує їх, який ступінь інклюзивності та взаємодії її окремих компонентів, чи є

необхідність в реструктуризації за допомогою періодично створюваних для цих цілей уповноважених структур. Цей процес досить складний і вимагає окремих досліджень. І, нарешті, «рішучість» деліберативної системи вимірюється ступенем її можливості прийняти і реалізувати рішення, з огляду на наявність влади і політичних сил, приймати рішення щодо них.

Такий підхід дозволяє визначити необхідні реформи, що підвищували б демократичність системи та усували недоліки в роботі цілісної структури. Система децентрована і може бути проаналізована на будь-якому рівні і в будь-якій формі управління. Якщо попередню деліберативну модель можна назвати «унітарною» моделлю, то нову її версію – моделлю «дистрибутивного обговорення» [149, р. 186]. Принципи обговорення можуть бути розсіяними між різними інститутами, різні складові частини, як вже зазначалося, можуть мати різний ступінь деліберації. Якщо задіяти виділені Дж. Паркінсоном різні стадії прийняття рішень: визначення, обговорення, прийняття, імплементація, то стане ясно, що різні актори грають різні ролі на різних етапах.

Демократична система є складним комплексом інститутів, організацій асоціацій, медіа, лобістських груп, шкіл, НДО. До елементів системи можна віднести медіа, бюрократію, неформальні мережі публічної сфери та ін., кожен з яких може не повністю відповідати вимогам деліберативної демократії, але у функціонуванні системи в цілому грати позитивну роль. Дослідження деліберативної демократії не може будуватися тільки на вивченні громадського дискурсу, але має враховувати широкий деліберативний контекст, що включає інститути та практики, які в сукупності становлять деліберативну демократичну систему. Разом із тим, нам би хотілося зауважити, що системний поворот не повинен означати, що деліберативні можливості громадськості будуть залишатися за межами аналізу. В центрі уваги завжди має бути розвиток «деліберативної позиції» в формальних і неформальних комунікативних мережах. Зміни на індивідуальному рівні в дрібних групах повинні бути основними двигунами

змін на системному рівні. Міні-публіки дистилують відповідні дискурси і транслують їх у широку публіку, виступаючи в якості «брокерів знання», оскільки мають у своєму розпорядженні достатньо часових ресурсів для обробки інформації. Підтримка розвитку міні-публік є одним із ключових завдань розвитку деліберативної системи.

Висновки до другого розділу

1. В основі деліберативної демократії знаходиться розроблена Ю. Габермасом і К.-О. Апелем концепція дискурсивної етики, яка включає в себе нормативні вимоги до мовної комунікації, певні процедури перевірки обґрунтованості норм. Структурні правила дискурсивної етики дозволяють подолати скутість комунікації соціальною нерівністю завдяки перевірці відповідності дискурсу «ідеальній мовній ситуації», орієнтація на дотримання якої запобігає викликаній стратифікацією комунікативної інструменталізації і суб'єктно-об'єктним відносинам. Нормативна основа аргументаційних передумов обумовлює когнітивістський характер дискурсивної етики, який виражається у схожості обґрунтування домагань нормативної значущості з домаганнями на істинність. Принцип дискурсу представляє собою принцип неупередженого обґрунтування норм. При обґрунтуванні моральних норм принцип дискурсу стає принципом універсалізації, згідно з яким, норма значима, якщо всі, кого вона стосується, можуть прийняти прямі і непрямі наслідки її загального дотримання. Якщо принцип дискурсу використовується в обґрунтуванні правових норм, він приймає форму принципу демократії, згідно з яким претендувати на легітимність можуть лише ті закони, які отримують згоду всіх громадян у дискурсивному процесі. Дискурсивна етика обґрунтовує критерії перевірки публічних дискурсів на демократичність та пропонує методи виявлення соціальних виключень у полікультурному суспільстві.

2. Деліберативна демократія як нормативний ідеал має ряд відмінних рис: в основі демократичного процесу знаходиться практика публічного дискурсивного обґрунтування, в якому силу має лише кращий аргумент, легітимаційні механізми ґрунтуються на основних положеннях дискурсивної етики, ідеальна процедура обговорення передбачає рівність учасників комунікативної взаємодії, деліберативний процес характеризується відкритістю для всіх зацікавлених, система комунікацій має багаторівневий характер. Синтез елементів ліберальної і республіканської моделі відкриває можливість поєднання ліберальної уваги до індивіда та соціальних меншин, і республіканського прагнення до інтеграції та рівності. Дотримання основних вимог дискурсивної етики допомагає знайти легітимні норми, тобто ті, які зустрічають згоду всіх, кого вони стосуються. Сам демократичний процес представляється як деліберативний пошук прийнятних для всіх рішень. Дієвість деліберативної демократії в полікультурному суспільстві як спільної кооперативної активності буде обумовлюватися трьома функціями деліберативного процесу, які сприяють не тільки знаходженню легітимних рішень, але і забезпечують легітимність демократичного регулювання: *когнітивною* функцією (обговорення і зважування належним чином усіх аргументів слугує формуванню обґрунтованих думок і рішень); *інклюзивною* функцією (обговорення відкрито для включення необмеженої кількості різноманітних аргументів, поглядів, думок, завдяки чому всі групи мають можливість впливати на деліберативний процес); *етичною* функцією (методологічні основи дискурсу передбачують підтримку рівності і розвиток взаємної поваги, що є одним із ключових завдань в полікультурному суспільстві).

3. Аналіз системи демократичних комунікацій в рамках деліберативної моделі демократії відбувається не по зрізу взаємодії соціальних інститутів, а по зрізу реалізації комунікативної раціональності в дискурсах груп в неформальній публічній сфері. Публічна сфера є ключовим концептом для розуміння деліберативної моделі демократії і одночасно – реальною умовою

успішного функціонування демократичного порядку. Публічна сфера являє собою позаісторичний феномен і пов'язана з універсальною здатністю до комунікації. Ю.Габермас, спираючись на дослідження Р. Козеллека, констатує становлення публічної сфери в період XVII-XVIII ст. Завдяки поширенню необмежених мереж публічної комунікації в буржуазному суспільстві, громадська думка перетворилася в нову соціально-політичну силу, яка стала каталізатором подальших соціальних трансформацій. Сучасна публічна сфера характеризується багатошаровістю і є комплексною мережею перехресних публік, дискутуючих із питань, що становлять спільний інтерес. Неформальна сфера необмеженої комунікації, будучи «контекстом відкриття», максимально наближена до реальних контекстів життєвого світу і слугує детектором проблем, які потребують вирішення політичною системою. Безсуб'єктні форми комунікації циркулюють крізь переплетені мережі громадських форумів і горизонтальну структуру асоціацій, після чого транслуються у вертикальну структуру адміністративних інститутів шляхом законодавчої процедури. Процедура перетворення нормативних повідомлень життєвого світу в «комплексний правовий код» (закон) служить основним легітимаційним механізмом і способом активного опору системній гіпертрофії.

4. Організаційним субстратом публічної сфери є громадянське суспільство, яке представляє собою сферу соціальної інтеракції, що складається з добровільних об'єднань, неформальних груп, соціальних рухів і всіляких форм публічної комунікації. Громадянське суспільство є частиною життєвого світу і відокремлено від держави і економіки. Координація взаємодії в його асоціаціях відбувається з орієнтацією на взаєморозуміння, а соціальна інтеграція здійснюється за допомогою солідарності. Громадянське суспільство створюється шляхом різних форм самоконструювання і самообілізації і розуміється як рух і одночасно як інститут. Функціонуючи одночасно як регулятивний ідеал, громадянське суспільство задає мотивацію для колективних акторів соціальних рухів, що прагнуть втілити цей ідеал в

життя. Суспільний динамізм і інтенсифікація плюралізму в життєвому світі є причинами протиріч, що перманентно виникають між громадянським суспільством і державою. Громадянська непокора є неделіберативним методом боротьби за демократизацію і розширення прав, але виправдана в критичних умовах, виступаючи як один із методів розширення меж громадянської активності.

5. Деліберативна теорія демократії пройшла кілька етапів дослідження: нормативний (удосконалення нормативного ідеалу), емпіричний (дослідження дискурсивних процесів на мікрорівні), системний (вивчення деліберативної демократії у співвідношенні з цілісною системою). Системний поворот дозволяє проаналізувати ефективність мікрорівневих дискурсивних процесів у контексті цілісної системи. У демократичній деліберативній системі можна виділити наступні взаємозалежні складові: публічна сфера з безліччю суспільних дискурсів; уповноважені структури (парламенти, суди та ін. владні інстанції); трансмісія між публічною сферою та уповноваженими структурами; підзвітність уповноважених структур громадянському суспільству; приватна сфера, як простір повсякденних інтеракцій у близькому оточенні; публічна експертиза якості властивостей деліберативної системи; «рішучість» деліберативної системи, її можливість реалізації рішень. Дана модель «дистрибутивного обговорення» відображає реальний демократичний процес, у якому різні актори грають різну роль на певних етапах прийняття рішень. Але основна увага як і раніше має приділятися комунікативним процесам у неформальній публічній сфері, яка відіграє ключову роль у процесах демократизації.

Основні положення даного розділу викладено у публікаціях автора [11; 109].

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Критика деліберативної моделі демократії

3.1.1. Нормативна критика деліберативної теорії демократії

Теорію деліберативної демократії багато авторів відносять до найбільш гнучких і оптимістичних демократичних теорій, але в той же час вона піддається багатосторонній критиці. В критиці деліберативної моделі можна виділити два напрямки: висування постмодерністських альтернатив (наприклад, Ш. Муфф, Дж. Дін, Дж. Флекс) і нормативну критику, в якій робиться спроба не спростування, а критичного переосмислення деліберативної демократії, що представлено в роботах А. Янг, Н. Фрейзер, Л. Сандерс і ін.

Як вважають критики, концепція деліберативної демократії не повністю опрацьована для усунення соціальних виключень в плюралістичному суспільстві. Це викликано, перш за все, недоліками нормативного ідеалу деліберативної процедури, в якій перевага надається раціональній формі дискурсу, заснованого на неупередженості та логічній послідовності. Це може ставати перешкодою на шляху ефективної деліберації та підривати інклюзивну функцію деліберативного процесу. Подібна дискурсивна форма властива академічному стилю аргументації, але цей раціоналістичний стиль виключає різні реальні комунікативні практики, які можуть розцінюються як нераціональні (наприклад, міфи, поезія, використання метафор). Суб'єкти дискурсу повинні інтерналізувати конкретні норми, тому отримують перевагу ті, кому ближче такий спосіб комунікації.

На думку А. Янг, Н. Фрейзер, Л. Сандерс, у деліберативній моделі демократії ігноруються виключення, які привносить така структура комунікації. Пріоритет раціонального вираження своїх поглядів має

«тенденцію диктувати внутрішні виключення стилю та ідіоми» і внесок в дискусію іншим способом може не мати сенсу «не через те, що сказано, але як це сказано» [231, р. 56]. У такому випадку, на думку Янг і Сандерс, мають перевагу, перш за все, домінантні групи, наприклад, білі чоловіки середнього класу. Групи, що використовують більш специфічні естетико-афективні форми вираження, наприклад, жінки або етнічні групи, можуть бути виключені з процесу. Сандерс також наголошує на виключенні тих, хто обділений матеріально або недостатньо представлений у формальних політичних інститутах [209, р. 2].

Голоси жінок або представників незахідних спільнот часто опиняються в збитковому становищі саме через їх культуру мовлення, яка відрізняється від мови білого середньостатистичного чоловіка більш яскравим вираженням емоцій, використанням образної мови, модуляцій у голосі. Задля того, щоб деліберативний процес дійсно слугував розвитку справедливості в суспільстві, на думку Янг, ряд легітимних форм політичного вираження повинен бути розширений, що забезпечить більшу суспільну інклюзивність. В якості необхідних елементів для демократичного дискурсу можна виділити кілька аспектів естетико-афективного вираження – вітання, риторика, наративи [231, р. 57-77].

Без сумніву, вітання є необхідним компонентом дискусії, початком будь-якої раціональної деліберації. Привітання групами один одного в публічному просторі є важливим показником визнання групами один одного в якості рівних політичних суб'єктів.³ Риторика, як стилістичний аспект комунікації, завжди є невід'ємним компонентом спілкування і слугує для більш ефективної тематизації домагань значущості, що дозволяє привернути увагу до маргіналізованих вимог. Але таким же чином як звужені

---

³ Відомі випадки відсутності вітання між американськими партіями. Показником зневажливого ставлення також є відношення до центрального суб'єкту обговорення, присутнього на форумі, як до об'єкту, що не має голосу. Найбільш яскравим прикладом стало обговорення становища матерів-одиначок в процесі аналізу американської Welfare Reform 1992-1996, які були формально включені в процес, але в обговоренні не брали участь.

деліберативні форуми можуть приглушити відмінності, так і занадто емоційно неприборкані стилі вираження несуть загрозу. Риторика не може бути виключена з процесу комунікації, але учасники повинні орієнтуватися на розумні аргументи, а не риторичні прийоми. Критико-раціональний дискурс являє собою форму комунікації, яка не знецінює емоції, а скоріше встановлює критерії для їх комунікативного вираження.

Що ж стосується наративів, то вони, на думку Янг, часом є єдиним засобом розуміння партикулярного досвіду, особливо у тих специфічних соціальних ситуаціях, коли цей досвід не зрозумілий для інших, але вони повинні розуміти його для досягнення справедливості. Як вважає М. Росс, наративи дійсно грають «причинну роль у процесі конфлікту, коли вони структурують пізнання і емоції, конструюючи і обмежуючи дії індивідів і груп» [205, р. 314]. Наративи, як оповідання, на думку Я. О'Флінна, представляють собою «вікна, через які ми можемо почати розбиратися у психокультурних драмах, які лежать у серці багатьох етнокультурних конфліктів» [188, р. 135]. Вони допомагають усвідомити основні страхи і занепокоєння сторін конфлікту, а також бар'єри для зміни і можливості врегулювання розбіжностей. Саме звідти можна почерпнути все, що стосується загроз ідентичності, що призводять до етнічних конфліктів, мотивів дії або глибоких страхів. Минуле формує сенс теперішнього, а наративи, виткані з колективної пам'яті, слугують своєрідним попереджувальним знаком. Має сенс навіть не історична точність, а зміст, який створює зв'язок із минулим. Артикулювання історій допомагає довести несправедливість, виявити проблеми, які ледве можуть бути розпізнані в рамках домінантного дискурсу, а також сприяє створенню загальної нормативної мови. Такий метод стимулює дискусію навіть тоді, коли групи не поділяють достатньо засад для обміну аргументами.

Додаткові комунікативні форми також можуть призводити до соціальних виключень, адже різні групи можуть мати різні здібності для їх використання. Можна використовувати різні форми комунікативного

вираження за умови пріоритету основних принципів деліберативної моделі. Колективні рішення повинні рухатися від часткового до загального і не можуть бути засновані виключно на риториці і наративах, які також можуть стати причиною несправедливого виключення. Наратив може стати доповненням, але не заміною раціональної аргументації, тому що публічна політика не може бути заснована на розповідях, але повинна бути заснована на узагальнених політичних принципах, так як ці принципи можуть поділятися іншими так, як наративи не можуть. Як стверджує Драйзек, «...аргумент завжди повинен бути центральним для деліберативної демократії. Інші форми можуть бути присутніми, і існують вагомні причини схвалювати їх, але їх статус трохи відрізняється, тому що вони не *повинні* бути присутніми» [136, р. 71]. Будь-яка комунікація, яка ґрунтується на примусі, погрозі примусу або та, яка не в силах з'єднати часткове із загальним повинна бути виключена. Будь-який наратив зобов'язаний резонувати з наративами тих, хто не поділяє його, для побудови єдиного соціального контексту, в межах якого можливо було б знайти конструктивні рішення. Метою процесу є не створення єдиного наративу, а зменшення прірви між ворожими оповідами. Це і є своєрідні кроки назустріч коригуванню.

Культурна специфічність вираження не повинна автоматично розглядатися як неприйнятна для інших культур форма артикуляції. Деліберативна модель також є породженням певної культурної традиції, але це не робить її менш працездатною в полікультурному середовищі, перш за все через те, як зазначає Валадез, що вона «розуміється як процес, спрямований на досягнення взаєморозуміння і переконання інших, шляхом надання доказів, які вони знайдуть переконливими зі своєї точки зору» [224, р. 100]. Деліберативна демократія звертається не до найбільш зручної форми аргументації для домінантної групи, а перш за все до узагальнених принципів взаємності та публічності, завдяки яким можна показати, чому артикульовані пропозиції можуть виступати в якості колективно обов'язкових. Для

мультикультурних взаємодій є неприйнятними лише ті моделі комунікації, які не передбачають рівності для різних способів артикуляції культурних груп.

Важливою перевіркою демократичної легітимності політичного процесу є не тільки можливість участі в обговоренні проблем, але і можливість ініціювання самої дискусії. Будучи не в змозі ініціювати дискусію, виключені групи можуть використовувати інші методи. Викликом для політичних угод, якщо вони є причиною прихованих нерівностей і несправедливості деліберативних процесів, стануть недискурсивні методи: пісні, художні твори, фотографії, поезія та ін. У цьому випадку, як стверджує Янг, «одна з цілей активіста – змусити нас задатися питанням про те, що ми робимо, розірвати потік думки, а не вплітати аргумент» [230, р. 53]. На наш погляд такі додаткові інструменти є необхідними для більшої відкритості. Прояв таких форм активізму може розглядатися в якості комунікативного акту, який висвітлює несправедливість особливим способом і направляє деліберативний процес. До того ж системний підхід дозволяє розглядати недискурсивні практики в якості важливих конститутивних компонентів деліберативного процесу, що можуть оцінюватися за допомогою стандартних деліберативних принципів. Сама деліберація здійснюється в певному контексті, що включає в себе плюральні неделіберативні форми, які можуть вплинути на якість дискурсу. Неделіберативні елементи і практики можуть мати позитивні наслідки для деліберативних властивостей системи в цілому. Не можна наполягати на тому, щоб кожна практика була дійсно суто деліберативною, але кожна практика повинна в необхідний момент бути деліберативно обґрунтованою.

Саме включення в демократичний процес гарантується не тільки можливістю артикулювання свого інтересу, адже право висловитися, як основа демократії, автоматично не означає право бути вислуханим. Визнання опонента у якості рівноправного суб'єкта взаємодії проявляється в готовності почути його і зрозуміти, що є важливим показником етичної функції

деліберативного процесу. Небажання і неготовність почути Іншого є ефективним інструментом дискримінації.

Слух є інструментом залучення в комунікативну взаємодію, саме його присутність або відсутність висловлює статус співрозмовників і цінність висловленого. Як зауважує Г. Калдер «питання про слухання як самостійну практику, а також проблематизація його наслідків і передумов розглядаються вкрай рідко навіть у деліберативних теоріях» [46, с. 229]. На думку Е. Добсона, Г. Калдера та інших дослідників аудіальної демократії, суб'єктом політичного життя стала людина, яка говорить, завдяки працям Арістотеля, який пов'язав політичну участь з раціональною мовою. Людина стала політичною істотою, а мова – «капіталом політики» [41, с. 256]. Слухання з'єднує з іншими і зі світом, «саме цей зв'язок допомагає безлічі голосів проявити себе і отримати відгук» [46, с. 234]. Гегемонія завжди передбачає більше можливостей бути почутими для певних груп, опосередкує установки, що впливають на те, як і що чують інші. Решта можуть бути включеними в процес лише формально, без можливості стати почутими суб'єктами. Слухачі, як зазначає Добсон, також мають владу: «Ті, хто говорять залежать від них, якщо хочуть домогтися успішної комунікації» і «відмова від слухання є вираженням влади» [41, с. 247; 254]. Потенціал демократії буде реалізований тільки тоді, на думку Добсона, коли «право говорити і бути почутим почнуть розглядатися як дві частини одного цілого, коли всім стане ясно, що вони невіддільні один від одного, і коли це розуміння буде реалізовано в інституційній практиці» [41, с. 253]. Слухова взаємність є основою взаєморозуміння, тому доповненням до нормативного ідеалу голосу і говоріння повинна стати аудіальна етика, без якої взаємне визнання та досягнення демократичної справедливості неможливо. Розвиток аудіальної уваги можливий за допомогою залучення як інституційних структур, так і громадянських союзів для руйнування сформованих аудіальних пріоритетів, що підтримують соціальну нерівність.

Деліберативна теорія демократії, як і теорія Габермаса в цілому, на думку багатьох критиків, передбачає цілковите виключення влади з комунікативних процесів, що насправді не представляється можливим, оскільки «владні еліти, які представляють структурно домінантні соціальні сегменти, мають істотний вплив на політичні процеси і рішення» [230, р. 46]. Слід зауважити, що Габермас не ігнорує наявність структурних нерівностей, більш того, він вибудовує вимоги деліберативної моделі виходячи з таких несприятливих для дискурсу умов.

Необхідно розмежовувати розуміння влади в загальному сенсі, як бажання А вплинути на результати відповідно до своїх інтересів, і примусову владу, як прагнення або інтереси А змусити Б зробити те, що Б інакше не зробив би без загрози санкцій чи застосування сили. Примусова влада виникає, коли загроза санкцій задіє волю примушеного: він повинен підкоритися, інакше буде застосовуватися сила, тому вибору у задіяної особи не залишається [181, р. 17-19]. Для процесу деліберації антагоністичною є саме примусова влада, тобто загроза санкцій або застосування сили.

Комунікація має продуктивну силу і є основою демократичної правової держави, яка повинна ґрунтуватися на інституціоналізації вільного від адміністративного управління комунікативного відтворення. Це можна називати комунікативною владою, але більш точно можна визначити як комунікативний вплив, який тісно пов'язаний із політичною автономією громадян і легітимацією, та характеризується децентралізацією, саморегуляцією, самозаконодавством і спонтанністю. Влада в точному сенсі слова локалізована в межах системи, як сфери формально-організованої дії, і виступає в якості медіуму координації в політико-адміністративній підсистемі. Адміністративній владі властивий примус, застосування санкцій, концентрація. Основою системи є орієнтована на успіх стратегічна дія, що також передбачає вплив на об'єкт, суб'єкт або ситуацію з метою зміни форми, поведінки або ходу подій. Схожі позамовні медіуми виражені і в життєвому світі в таких феноменах як «вплив», «репутація», «авторитет», однак вони

завжди задіють мовний контекст і впливають на «переконання», але не мають на меті втрутитися в «ситуацію» актора взаємодії методом відкритого або прихованого примусу, негативних санкцій або макро- і мікрорівневих маніпуляцій.

Позамовні медіуми влади не є іманентно притаманними сфері життєвого світу, але можуть проникати в комунікативну практику, спотворюючи експліцитно або імпліцитно природні потоки комунікації. Втручання влади в чистому вигляді, як системного позамовного медіума, призводить до криз у життєвому світі і соціальних патологій. На мікрорівні прихована стратегічна дія також буде призводити до спотворення комунікацій. У цьому сенсі брехня і приховані маніпуляції виступають як форми примусової влади: брехня змушує об'єкт маніпуляції діяти певним чином без його бажання, не так як він вчинив би за інших обставин.

Влада відіграє певну роль у формуванні суб'єкта, але це не заважає йому досягати певної міри автономії та можливості зворотного впливу на інституціоналізовану владу. Може бути досягнуте значне скорочення влади як примусу, у тому числі і як наслідку соціальної нерівності за допомогою правильної демократичної політики. Комунікативна структура може бути експлікована і реконструйована в якості критичного ідеалу для перевірки «нелегітимних» виключень в процесах деліберації, у цьому сенсі нормативні принципи представляють собою своєрідні критерії перевірки вільної згоди учасниками взаємодії. Незважаючи на реконструкцію нормативних принципів комунікації з повсякденної взаємодії, Габермас визнає неможливість їх стовідсоткового втілення в демократичному процесі. Повністю уникнути «нелегітимних» примусів внаслідок нерівності, стратегічної маніпуляції і втручання системних механізмів, не видається можливим.

3.1.2. Агоністичний плюралізм Ш. Муфф і його суперечності

Серед постмодерністських альтернатив теорії деліберативної демократії особливе місце займає концепція агоністичного плюралізму Ш. Муфф. Вона вибудовує свою теорію, ґрунтуючись на поняттях «політичного» К. Шмітта та «гегемонії» А. Грамші, ліберальному розумінні прав і свобод, ідеї ціннісного плюралізму М. Вебера, деяких положеннях Л. Вітгенштайна, а також звертається до критики агрегативної і деліберативної моделей демократії. Вона солідарна з прагненням деліберативних теоретиків збагатити агрегативну модель дієвою участю громадян і громадськими дебатами, але основні положення своєї агоністичної теорії вона формулює саме на підставі критики на адресу деліберативної моделі Ю. Габермаса. Але як вірно помітив П. Бурд'є, «недостатньо розвернутися у зворотний бік від помилки, щоб прийти до істини» [27, с. 31].

Муфф намагається «поміркувати разом зі Шміттом проти Шмітта», для якого політичне є частиною онтологічного статусу людини, сферою антагонізмів і конфліктів, а не вільного обговорення [70, с. 93]. В якості основи політичного Шмітт використовує розмежування «друг-ворог» та зазначає, що колективні ідентичності складаються виключно на опозиції ми-вони. У своєму обґрунтуванні Муфф також спирається на ідеї Ж. Дерріди та стверджує неможливість конституції цілісної тотальності внаслідок антагонізму, який унеможливорює повну присутність для себе, адже присутність Іншого завжди не дає бути повністю самим собою. Антагонізм незнищений, конфлікти не можуть бути повністю усунені, а плюралізм робить консенсус концептуальною неможливістю. Приборкання плюралізму є реальною загрозою демократії, адже метою політики є визначення «нас» через визначення «них» у конфлікті. Існування ідентичності завжди засноване на усвідомленні відмінності між нами і кимось іншим, зовнішнім, який вирізняється. Протиставлення ми-вони може трансформуватися в опозицію друг-ворог, якщо ідентичність ставиться під сумнів іншими, що

означає загрозу для існування. Муфф відкидає деліберативну модель демократії, тому що та не ґрунтується на правильній концепції «політичного», як простору влади і антагонізмів. Це стосується і ліберальних теорій, сконцентрованих на пошуку гармонії і злагоди. Більше того, необхідність консенсусу в деліберативній концепції є лише гегемонічною артикуляцією. Консенсус існує тільки в проміжному вигляді тимчасової гегемонії, досягнення універсального раціонального консенсусу без виключень неможливо.

В усіх ліберальних концепціях, як правило, на думку Муфф, нехтують роллю пристрастей і афектів, але «виникнення демократичних індивідів стає можливим тільки завдяки збільшенню числа інститутів, дискурсів і форм життя, які сприяють ідентифікації з демократичними цінностями» [68, с. 190].

Завданням демократії є не усунення антагонізму, а перетворення його в агонізм за допомогою встановлення певних практик та інститутів, регульованих демократичними процедурами. Приборкати антагонізм можливо за допомогою реконструкції відносин ми-вони таким чином, щоб супротивники розглядали один одного не в якості ворогів, вирішення суперечки з якими можливо лише в насильницькій формі, а в якості противників, кожен з яких упевнений у неможливості раціонального вирішення конфлікту, але визнає іншого як носія легітимних поглядів. Цей особливий вид відносин Муфф іменує «агонізмом». Подібне протиборство в ідеалі «має вестися навколо різних концепцій громадянства, які відповідають різним інтерпретаціям етико-політичних принципів: ліберально-консервативної, соціал-демократичної, неоліберальної, радикально-демократичної і так далі» [68, с. 196].

Насправді, за вдалим висловом С. Поцелуєва, «концепція агоністичної демократії є лише інверсією абстрактної схеми деліберативної демократії, перетворення консенсусу з ідеалу в контр-ідеал політичного дискурсу» [78, с. 79]. Як і в агрегативній моделі, в теорії Муфф віддається пріоритет

інтересам і владі перед обґрунтуванням, а тому, на думку Дж. Краудера, «версія демократії Муффа по суті постає в світлі агрегативної моделі з додаванням фукініанських і шміттінських вставок» [124, р. 25]. Це можна назвати скоріше «ортодоксальною політикою груп інтересів у постструктуралістському вбранні» [129, р. 3]. Крім того, її модель більш обмежена, ніж ліберальна, оскільки вона передбачає «зіткнення» тільки демократичних позицій, на відміну від ліберальної, яка дозволяє також і вираження антидемократичних поглядів.

Муфф визнає важливість деліберації, рівності і свободи, але не надає їм нормативної цінності і змістовно не визначає, оскільки ґрунтується на радикальній невизначеності, що означає повну їх залежність від конкретного контексту та інтерпретації. Як підкреслює А. Файвс, агоністична концепція не тільки не є послідовною, але і релятивістична через відсутність контекстуально-незалежних суджень, а також імморалістична, оскільки не має способу відмінності «хороших» політичних позицій від «поганих» [142, р. 968-970]. Сама ж Муфф розглядає моралізм як те, що веде до антагонізму і призводить до загострення відносин «друг-ворог». Але слід враховувати, що аргументи етичного характеру не обов'язково настільки антагоністичні, адже опонент може сприйматися як той, хто помиляється або не оцінює картину в цілому, що сумісне з поняттям противника у Муффа, і, таким чином, з «політичним».

Моралізм, як і раціоналізм помилкові, на думку Муффа, ще й тому, оскільки претендують на есенціалістське розуміння та передбачають універсальну людську природу, універсальне розуміння блага, справедливості і раціональності. Плюралістична демократія, на її думку, потребує неесенціалістських рамок, на що і претендує її концепція. Насправді, всі політичні позиції засновані на есенціалістських домаганнях і універсальному розумінні людської природи, в тому числі і позиція самої Муффа. Їй не вдалося уникнути цієї крайності: антагонізм представляється у якості універсальної основи існування і характеристики людської природи.

Хоча вона підкреслює його небажаність, але наполягає на його онтологічному характері.

Саме поняття антагонізму в Муфф вкрай суперечливе. Вона не враховує того, що сама деліберація є складовою конфлікту і це не тільки дискредитує саме поняття антагонізму, а і разом з тим пояснення трансформації антагонізму в агонізм стає неможливим. Антагоністичні стосунки в теорії Муфф формуються, коли А і Б не мають загального символічного простору, в той час як агоністичні відносини стають можливими, коли А і Б поділяють цей простір, але прагнуть його по-різному організувати. Тобто агонізм виступає в якості іншого способу прояви антагонізму і відрізняється від нього наявністю єдиного символічного простору. Але чи можлива взагалі відсутність цього простору?

Як зазначає Є. Ірман, «залучені актори можуть ідентифікувати антагоністичний конфлікт як такий тільки шляхом загальних припущень один про одного в якості суб'єктів» [139, р. 8]. Дійсно, саме слово конфлікт походить від латинського слова «conflictus», де префікс «кон» означає «спільно», тобто це передбачає не тільки відмінності, але і загальне розуміння. Противники не можуть зрозуміти невикорінність і несумірність їх відмінностей без їх порівняння. Актори, які не поділяють ніякого символічного простору, не можуть знати, чи є інший ворогом або другом. Муфф, наслідуючи Шмітта, не враховує такої властивості антагонізму, для неї відмінність друг-ворог означає, що спільного розуміння не існує взагалі. Будь-яке порівняння повинно відбуватися на підставі загальних припущень, визначеної частки консенсусу в загальному символічному просторі, що передбачає загальне розуміння. Домагання значущості розуміються як конститутивна частина конфлікту, оскільки герменевтичний доступ до світу заснований на орієнтованих на взаєморозуміння мовних актах, а розуміння будь-якого висловлювання засноване на усвідомленні аргументів на користь його обґрунтованості та імпліцитної оцінки їх достовірності.

Етичні дискусії ускладнені не через онтологічну сутність конфлікту, але внаслідок перешкод, що заважають їх розпочати (суспільних нерівностей, тощо). Комунікативна взаємодія допомагає визначити ці перешкоди та шляхи досягнення взаєморозуміння. Визнання онтологічної нерозв'язності конфліктів призведе до збереження нерівного співвідношення сил і спричинить відсутність спроб їх визначення та модифікацій.

Можна також зробити висновок, що в рамках агоністичного плюралізму не вдається обґрунтувати, яким чином антагонізм може бути переведений в агонізм. Якщо припустити, що Муфф має на увазі певну особистісну структуру, завдяки чому стає можливим очікуваний моральний вибір і трансформація антагонізму в агонізм, то стане зрозуміло, що такий моральний вибір стане можливим тільки суб'єктивно. Це перекликається з кантівською ідеєю моральної автономії: кожен зв'язаний нормами, який він сам на себе наклав. Антагоністи можуть зробити моральний вибір тільки на підставі відповідності цього вибору їх уявленню про себе. Сама оцінка вірності і моральності цих причин може бути визначена тільки на підставі імпліцитної відповідності внутрішнім переконанням. У цьому випадку виникають проблеми з кантівською монологічністю. Крім того, залишається незрозумілим, чому необхідно перетворювати антагонізм в агонізм і віддавати перевагу демократії перед недемократичними режимами. Із доказів Муфф випливає, що антагонізм повинен бути трансформований в агонізм через свою деструктивність, але Шмітт вдало обґрунтував на підставі цього необхідність диктатури, а не демократії.

Муфф визнає, що ідентичність є незавершеним проектом. Означаюче має сенс тільки як відсилання до іншого означаючого, це вічна відстрочка, сенс сенсу ніколи повністю не властивий означаючому. Оскільки тотальність у значенні залишається недосяжною, тому і загальний консенсус є концептуальною неможливістю. Тотальна репрезентація завжди відкладена, а тому символічне втілення інтересу або цінності ніколи не буде стабільним, але буде відображати випадкову єдність. Спираючись з одного боку на

Дерріду, Муфф також використовує дуалістичний концепт Шмітта щодо колективної індивідуальності в обґрунтуванні природи виключень у політичній спільноті. Завжди необхідні чіткі межі для позначення тих, хто належить і хто не належить до певної спільноти. Але такі висновки не можуть бути узгоджені один з одним, оскільки в першому випадку не може бути проведена чітка лінія включення-виключення. Інший ніколи повністю не ззовні і ніколи не є повністю чужим, ідентичність охоплює інакшість, що перманентно рухається. Таке розуміння цих відносин не може додаватися до того чіткого демаркаційного розмежування, яким Муфф характеризує колективні ідентичності. Дані елементи концептів Муфф не вдається транслювати в політичний вимір.

Необхідність реального виключення для формування ідентичності також вкрай сумнівна. Колективні ідентичності не обов'язково передбачають протиставлення зовнішнім реально існуючим групам, це також можуть бути гіпотетичні цінності і уявні колективні ідентичності або навіть колишні історичні ідентичності, від яких люди хочуть себе відмежувати [100, р. 45-60]. Інший може представлятися не в формі емпірично присутнього, а у формі уявного Іншого. Антагонізм може бути встановлений тільки на індивідуальній основі, на підставі спостережень і досвіду. Якби все було так, як видається в агоністичному плюралізмі, тоді антагонізм визначав би будь-яку соціальну взаємодію на мікрорівні і не давав би можливості розвитку кооперації.

Навіть якщо можна обґрунтувати гегемонію консенсусу в рамках етико-політичних принципів Муфф, протиріччя, пов'язане з його концептуальною неможливістю в ширшому сенсі залишається. Е. Кнопс вважає, що непослідовність теорії агоністичного плюралізму обумовлена саме цим твердженням про неможливість всеосяжного консенсусу. Якщо Е. Лакло і Ш.Муфф допускають можливість хоча б часткової згоди, то вони також повинні визнати, що вона може бути менш неповною або найменш неповною і так далі. Саме такі аргументи дозволяють Муфф скористатися поняттям

часткового консенсусу. Якщо прибрати це суперечливе припущення, стане можливою інтеграція між агонізмом і деліберацією, що і заповнить їх прогалини. Вони зможуть розглядатися в якості взаємодоповнюючих елементів єдиного проекту: агонізм буде розумітися як «теорія моменту відмінностей всередині ширшої деліберативної діалектики, яка прагне переміститися від більш до менш часткового консенсусу» [170, р. 151]. Щоб зрозуміти, чому наше знання є партикулярним, необхідно запитувати, щоб відрізнити один спосіб життя від іншого, розширювати рамки взаємодії, модифікуючи свої відповіді на реакції, які нам не вдалося передбачити. Це розширює розуміння сприяє розвитку взаємин між різними формами життя, розсуваючи рамки взаємодії.

Незважаючи на вимогу нормативної концепції, сам Габермас визнає, що в реальності консенсус не може стати заключним станом. Якби це здійснилося, то зробило би все подальше спілкування зайвим. Це означало б не тільки усунення всіх небажаних умов, але й кінець всієї комунікації. Раціональний консенсус є орієнтиром, але в реальності – завжди тимчасовим і партикулярним явищем, а не кінцевою точкою.

Слід зауважити, що між двома позиціями занадто фундаментальна різниця, щоб із легкістю синтезувати їх без викривлення основних термінів і положень. Дані підходи радикально відрізняються в розумінні умов можливості демократичної взаємодії: якщо у теорії Габермаса визнається неможливість повноцінного дотримання базових моральних інтуїцій, то теоретики агоністичного плюралізму дотримуються думки про неможливість існування подібних інтуїцій взагалі. Концепція Габермаса заснована на реконструкції універсальної норми комунікації, завдяки якій у публічній деліберативній практиці можна підвищити суспільну інклюзивність і рівність та визначити ступінь значущості існуючих норм. Для критиків, які зазнали впливу постструктуралізму, всі норми є хоча і теоретизованими, але випадковими, утвореними політичними інтересами. Внаслідок таких розбіжностей виникає різне розуміння природи і функцій публічної сфери і

політичної взаємодії. У першому випадку увага сконцентрована на необхідності орієнтації на ідеал раціональної деліберації, на скороченні негативних впливів соціокультурних нерівностей і досягненні згоди для виведення значущих норм, які могли б відповідати інтересам всіх. У другому випадку в центрі уваги опиняється формування контрдискурсів і необхідність підтримки перманентної суперечки, як умов протидії ідеологічному закриттю. Наявність перманентного змагання у суспільстві не означає існування демократії.

Якщо демократія розуміється, як політичний режим, який базується на колективному прийнятті рішень, то необхідна певна специфікація процедурних умов, для скорочення можливості досягнення згоди може шляхом символічної маніпуляції. Володіння більш повною інформацією в середовищі експертів не завжди може зробити штучно виведену норму значущою. Навіть якщо комусь вдається визначити рішення, що відповідають інтересам інших, це не дає йому права не питати дозволу у них на прийняття цих рішень і зобов'язувати їх. Основою легітимності є взаємна виправданість рішень і публічна деліберація має найбільший потенціал як спосіб її досягнення. Як зауважує К.Лафонт «тільки демократичне обговорення, внаслідок взаємної виправданості політичних рішень, може забезпечити найбільш оптимальні результати серед тих, хто може досягти вільної і обґрунтованої згоди своїх членів» [173, р. 23]. Пошук такої згоди має велике значення для легітимності та соціальної справедливості, оскільки означає, що «...принаймні, на нормативному рівні, що не можна вводити норми і виправдовувати інституційні домовленості, якщо це робиться на шкоду найбільш знедоленим і нелояльним» [20].

Насправді, незважаючи на значні методологічні розбіжності, критика Муффа може стати не негативним спростуванням, а зробити позитивний внесок у деліберативну теорію, що допоможе заповнити її прогалини. Вона може бути використана для вдосконалення деліберативної концепції демократії, що розуміється в термінах теорії комунікативної раціональності.

Постструктуралістська критика підштовхує до осмислення недоліків теоретизації виключень у деліберативній концепції і важливості підтримки політичної суперечки і боротьби. Припущення в теорії агональної демократії щодо «невикорінності конфлікту» повинні бути ретельно опрацьовані, інакше, можуть перешкоджати розумінню природи і компонентів конфлікту, тим самим посилюючи розбіжності в полікультурному суспільстві.

3.2. Проблема несумірності когнітивних основ культурних спільнот

Існують різні типи культурних відмінностей, найбільш вагомими з яких є фундаментальні переконання про природу реальності, відмінності щодо нормативних принципів, практик та епістемологічних установок, за допомогою яких виробляються і легітимізуються нормативні вимоги. На основі комплексу переконань, вірувань, цінностей здійснюється концептуалізація дійсності, формуються методи отримання інформації і критерії її достовірності. Усі ці компоненти активно взаємодіють один з одним, виробляючи загальне уявлення про природний, соціальний та духовний світ. Глибокі відмінності когнітивної бази спільноти формують різні уявлення про світ, що може перешкоджати взаєморозумінню, оскільки переконливі для всіх аргументи в таких випадках знайти може бути дуже складно. У цьому випадку когнітивна функція деліберативного процесу може підриватися.

Характерною рисою сучасної епохи є витіснення ідей про необхідність пошуку універсальних підстав раціональності, уявлень про існування безлічі світів, що не чують один одного, в основі яких лежать несумірні концептуальні каркаси. Визнання множинності основ раціональності призводить до визнання різноманіття її типів, а також несумірних концептуальних схем, що лежать в основі світоглядів і дискурсів.

Ідеї несумірності концептуальних каркасів або схем стали джерелом ірраціоналізму, релятивізму та інших напрямів, у рамках яких заперечується

можливість взаєморозуміння між представниками різних наукових або культурних традицій. Концептуальний каркас або концептуальну схему можна визначити як «сукупність переконань, цінностей та епістемічних процедур, які той, хто пізнає, використовує для концептуалізації світу, вони пов'язані один з одним і генерують, і перевіряють домагання знання» [224, р. 42]. Сама ідея концептуальної схеми йде від кантівського протиставлення чуттєвого досвіду і розумових понять. Подальша її трансформація призвела до абсолютно нових висновків щодо лінгвістичної сумірності, дискретності та об'єктивності наукового знання, а також можливості раціональної взаємодії між носіями різних концептуальних засад. Якщо існує безліч концептуальних каркасів, припустімо стільки, скільки мов у світі, то виникає питання щодо їх співвідношення, сумірності й істинності. Чи справді кожен концептуальний каркас або концептуальна схема можуть претендувати на реальне відображення дійсності або існують певні критерії, на підставі яких ми можемо їх порівнювати, зіставляти та визначати ступінь раціональності? Насправді, як буде показано, теорії несумірності концептуальних каркасів практично неможливо ні довести, ні спростувати внаслідок суперечливості самого поняття несумірності.

Прообраз того, що сьогодні прийнято називати «концептуальним каркасом» або «концептуальною схемою», можна знайти в «Критиці чистого розуму» І.Канта. Розглядаючи структуру людського пізнання, І. Кант виділяє як опосередковану ланку між основами пізнання, чуттєвістю й розумом особливу «трансцендентальну схему»: «Це допоміжне уявлення має бути чистим (не містити в собі нічого емпіричного) і тим не менше, з одного боку, *інтелектуальним*, а з іншого – *чуттєвим*. Саме такою є *трансцендентальна схема*» [47, с. 221]. Вона є не образом, а являє собою функцію розуму, та саме завдяки їй чуттєві дані перетворюються у поняття.

Пізніше, у ХХ ст., у рамках аналітичної філософії набули широкого розповсюдження такі схожі ідеї, як «концептуальна популяція» С. Тулміна, «парадигма» Т. Куна, фундаментальна теорія П. Фейєрабенда та ін. Саме

поняття «концептуальний каркас» у науковий обіг вводить Р. Карнап. У роботі «Емпіризм, семантика й онтологія» він визначає мову як основу концептуального каркасу, що використовується у науковому пізнанні.

Широкого розповсюдження ідея несумірності набула після роботи Т. Куна «Структура наукових революцій». На думку багатьох дослідників, саме ідеї видатних істориків і теоретиків філософії науки Т. Куна й П. Фейєрабенда про несумірність різних наукових парадигм із властивою їм раціональністю послугували поштовхом для активного розвитку різних форм релятивізму. Як П. Фейєрабенд, так і Т. Кун звернули увагу на відмінності у смисловому навантаженні понять і наукових припущень, а також критеріїв та оцінок у різних наукових парадигмах. Саме тому виникло питання про сумірність теорій, в основі яких знаходяться різні теоретичні каркаси. П. Фейєрабенд виступає проти поняття наукової об'єктивності і традиційних уявлень про лінійний розвиток. Людська історія характеризується різними особливостями сприйняття дійсності, якій притаманні тій чи іншій культурі або епосі. Про це свідчить його аналіз архаїчної культури: «В архаїчної людини...«мислення» було складене з різних подій, деякі з яких навіть не були «духовними» в нашому розумінні цього слова, а були присутні в тілі-маріонетці як додаткові елементи або вносилися в нього ззовні» [86, с. 399]. Така різниця в категоріальних засадах не дає можливості оцінювати концептуальну схему, тому що не існує універсальних критеріїв її оцінювання. Навіть логічні інструменти обмежені в своєму застосуванні.

Т. Кун уважав, що певні періоди науки характеризуються певними парадигмами раціональності, які несумірні за своєю природою. Наука не має лінійного розвитку: під час зміни наукової парадигми відбувається зміна норм, правил і значень понять. Наукова термінологія тісно пов'язана з певною парадигмою, терміни старої парадигми можуть набувати іншого значення в нових умовах. Т. Кун приходить до висновку, що вчені, котрі дотримуються різних наукових парадигм, живуть у різних світах: «Те, що

здавалося вченому качкою до революції, після революції виявлялося кроликом. *Той, хто спершу бачив зовнішню стінку коробки, дивлячись на неї зверху, пізніше бачив її внутрішню сторону, якщо дивився знизу* [58, с. 151]. Хоча, не дивлячись на такі висновки, сам Т.Кун згодом оскаржував звинувачення його в релятивізмі.

Р. Бернстайн стверджує, що, уважно вивчаючи теорію Т. Куна, можна помітити, що сам зміст поняття «несумірність» у ній відрізняється від загальноприйнятого. Сам Т. Кун говорить про це так: «Більшість читачів мого тексту припустили, що, коли я говорив про теорії як несумірні, я мав на увазі, що вони не можуть бути зіставлені. Але «несумірність» – це термін, запозичений із математики, і він не має такого підтексту» [Цит. по: 114, р. 80]. Під час використання терміна «несумірність» Т. Кун лише має на увазі відсутність спільної мови для точного порівняння, але ні в якому разі не пропонує це поняття як новий метод осмислення навколишньої дійсності. Проблеми взаємодії між представниками різних наукових парадигм можуть бути пов'язані з розбіжностями засобів, проблем і стандартів, але це не означає, що бар'єри між ними нездоланні, як помилково вважають критики його теорії. Саме тому робляться неправильні висновки про неможливість порівняння різних парадигм і теорій. Неправильне прочитання Т. Куна призводить до звинувачень його в релятивізмі, хоча ми можемо знайти масу підтверджень у роботах самого автора, що свідчать про зворотне. У своєму обґрунтуванні Р. Бернстайн і сам не раз підкреслює наявність перетинів між конкуруючими парадигмами, адже «якщо б не було такого збігу, раціональне обговорення та аргументація між прихильниками конкуруючих парадигм були б неможливі» [114, р. 85].

Що ж стосується П. Фейєрабенда, то, обґрунтовуючи ідею несумірності, він узагалі не дає чіткого визначення поняття. Р. Бернстайн усе ж знаходить в «антропологічному методі» паралелі з герменевтикою, а також докази визнання автором можливості досягнення світобачення, що відрізняється від власного. Маємо зауважити, що позиція самого Фейєрабенда доволі

радикальна: в рамках своєї теорії «анархічної епістемології» він узагалі заперечує будь-які можливості порівняння.

На думку Р. Бернстайна, несумірність мов або традицій не тягне за собою релятивізм або перспективізм. Це поняття також не можна зводити до логічної непорівнянності. Існують різні способи порівняння мов і їх раціональної оцінки, у тому числі ефективними є герменевтичні методи. Існування конкуруючих несумірних традицій завжди накладає певну універсальну відповідальність на представників різних традицій – «відповідальність, яку не варто плутати з байдужою поверховою терпимістю, де не докладено жодних зусиль, щоб зрозуміти й залучити несумірну інакшість Іншого» [116, р. 93].

У галузі мовознавства подібні припущення щодо мови як матриці сприйняття вперше були викладені В. Гумбольдтом, який пов'язав цілісну категоріальну структуру з мовою. До цього протягом історії питання ставилося швидше про спосіб перекладу, а не його можливість. Лише у епоху Відродження, почалися суперечки щодо можливостей повноцінної передачі поезії, художньої прози та філософських творів іншою мовою. У ХХ ст. поняття концептуального каркасу також стало пов'язуватися з мовою, яка лежить в його основі. Проблема несумірності тепер асоціювалася з проблемою неможливості перекладу. Під сумнівом опинилася й можливість цілісного розуміння через відсутність єдиної системи координат і все тієї ж несумірності концептуальних засад.

Однією з найпопулярніших є теорія лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа. Мова в ній представлена не просто як посередник, а як структура, що регулює пізнавальну діяльність, а також задає основи світобачення і культурних традицій. Вивчення мови індіанців хопі привело Б. Уорфа до висновку про її радикальну відмінність від усіх європейських мов. У ній виражено цілковито інше сприйняття часу (як клубка, а не прямої), відмінне від традиційного вживання часових дієслів, спрямованості і тривалості, відсутні відмінності між внутрішнім і навколишнім світом (тому

не існує слів для артикуляції суб'єктивних переживань). Більше того, мислити про будь-який предмет мовою хопі означає не просто абстрактно уявляти його образ, а ментально взаємодіяти з ним. На підставі проведеного дослідження Б. Уорф дійшов висновку: «Наш лінгвістично детермінований розумовий світ не тільки співвідноситься з нашими культурними ідеалами й установками, а й залучає навіть наші власні підсвідомі дії у сферу свого впливу та надає їм деякі типові риси» [85, с. 193]. Ще більш радикальну позицію зайняв Е. Сепір: «Дві різні мови ніколи не бувають настільки схожими, щоб їх можна було вважати засобом вираження однієї й тієї самої соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, – це різні світи, а зовсім не один і той самий світ із різними навішаними на нього ярликами» [82, с. 261].

Таким чином, різні мови як змістотворчі системи задають певні моделі пізнання й організовують досвід по-різному через відмінність категоріальних систем і таким чином конструюють різні світи, в яких живуть його носії. Звичайно ж, такі висновки на перший погляд свідчать про абсолютну неможливість перекладу мови хопі будь-якою європейською мовою. Але гіпотеза лінгвістичної відносності вкрай проблематична: той факт, що подібні відмінності вдалося висловити англійською мовою, вже говорить про те, що заява про неможливість адекватного перекладу є необґрунтованою. Завжди існують труднощі, але це не означає, що вони можуть бути перебільшені до лінгвістичної відносності. Якщо ми приймаємо положення про те, що здатні мислити лише в межах певного концептуального або мовного каркасу, то це означає, що ми можемо сприйняти тільки ту інформацію, яка вписується в його межі. Якби цілковиті невдачі в перекладі мали б місце, то швидше за все ми б про них не знали. Можливо, деякі терміни не мають відповідних еквівалентів в інших мовах, але це також не означає, що фонові лінгвістичні значення не можуть бути адекватно передані за допомогою інших висловлювань.

Поряд із теорією Сепіра-Уорфа не менш актуальною в рамках цієї проблеми є гіпотеза «онтологічної відносності» В. Куайна. У цій теорії акцент робиться передусім на онтологічній відносності концептуальних каркасів, а аргументи на користь несумірності ґрунтуються на уявленні про різне сприйняття світу, що укорінене в різних мовах. В. Куайн прояснює це положення на основі прикладу з індіанцем і кроликом. Якщо індіанець вказує на кролика, то залежно від культурних особливостей сприйняття кожен може тлумачити таку вказівку по-своєму: як цілісний об'єкт, чи його частину, або часові особливості. Осмислення правил опису предметів відбувається завжди певним чином. Сприйняття дійсності завжди зумовлене контекстуальними особливостями існування, інтерпретація впливає на осмислення навколишнього світу. Розуміння реальності укладено в межі певного контексту, який визначає інтерпретацію, а мовні правила демонструють певний зв'язок між мовою і світом. Ці правила співвідношень можуть значним чином відрізнятися в різних мовах і культурах. На основі цих висновків про взаємодію та співвідношення мовних каркасів В. Куайн виводить правило онтологічної відносності: всі теорії відносні й залежні від мовних особливостей і суб'єктивного сприйняття. Більше того, «немає сенсу говорити про те, що являють собою об'єкти теорії самі по собі, за межами обговорення питання про те, як саме інтерпретувати або переінтерпретувати одну теорію в іншу» [56]. Отже, еквівалентний переклад не доступний через відмінності в концептуальних схемах індивідів, які безпосередньо пов'язані з мовними відмінностями. Об'єктивні підстави для єдиних критеріїв перекладу відсутні, а пізнання і сприйняття обмежені через відмінності в концептуальних схемах.

Нищівна критика тези про несумірність була надана Дональдом Девідсоном у статті «Про ідею концептуальної схеми». Д. Девідсон вважає ідеї лінгвістичної та онтологічної відносності надуманими. Він називає це третьою догмою емпіризму, яка являє собою поділ на концептуальні схеми та емпіричний зміст. У двох попередніх догмах, перша з яких була

обґрунтована Карнапом, а друга – членами Віденського гуртка: по-перше, стверджувався поділ на аналітичні речення, які істинні в силу своєї лінгвістичної належності й синтетичні – істинні – в силу своєї фактичної відповідності; по-друге, істинність теорії визнавалася лише після емпіричної перевірки її відповідності дійсності. Як вважає Д. Девідсон, В. Куайн зміг позбутися цих двох догм, але ввів третю – догму схеми та змісту, що передбачає окреме існування світу й уявлень про нього. Такий погляд, згідно з яким навколишня дійсність і теорії про неї існують окремо, видається Д. Девідсону вельми суперечливим. Більше того, Д. Девідсон переконаний, що проблема взаємонеперекладності перебільшена. Коли відбувається інтерпретація мови, якщо ми поділяємо одну теорію істини, вона слугує основою нашого взаєморозуміння. В інших випадках інтерпретація та розуміння відбуваються на підставі теорії істини суб'єкта й відповідно до неї. Д. Девідсон визнає, що «істина пропозицій є відносною щодо мови, але вона є об'єктивною, наскільки це можливо. Відмовляючись від дуалізму схеми й реальності, ми не відкидаємо наші пропозиції й переконання, а відновлюємо безпосередній доступ до знайомих об'єктів, чийі «grimasi» роблять їх справжніми або помилковими» [43]. Ми не можемо говорити про можливість повного неуспіху перекладу. Що ж стосується часткового неуспіху перекладу, то з огляду на те, що мова може інтерпретуватися успішно тільки тоді, якщо зрозумілі переконання мовця, знання внутрішніх засад співрозмовника дасть цілісне розуміння значення. Осмислена розбіжність можлива тільки в тому разі, якщо існує певна згода, фундаментом якої є наше переконання в істинності висловлювань співрозмовника. Цей принцип довіри є засобом, що оптимізує згоду. За допомогою нього ми маємо змогу інтерпретувати слова та внутрішні інтенції мовця.

Д. Девідсон вбачає парадокс в основі концептуального релятивізму: відмінність має сенс, якщо є загальна координувальна система, але це суперечить самому положенню про несумірність. Осмисленої підстави для того, щоб сказати, що схеми різні, не існує. Сама можливість помислити

відмінність у концептуальних схемах вже передбачає той факт, що наша власна схема є фундаментом для фіксування відмінностей. В дійсності «ми не можемо опинитися в становищі, в якому ми були б здатні вирішити, що інші мають поняття або переконання, які радикально відрізняються від наших власних» [43]. Володіння мовою і концептуальна схема нерозривно пов'язані, більше того, мова невіддільна від свідомості, тому ми не маємо змоги відкинути нашу власну схему для знаходження нейтральної позиції задля ефективного порівняння концептуальних схем. Не можна стверджувати відмінність між концептуальними схемами так само, як і неможна стверджувати всезагальну єдність концептуальної схеми: «Оскільки ми не можемо обґрунтовано стверджувати, що схеми різні, тому ми не можемо вважати, що схема є однією й тією самою» [43].

Як і у випадку конфліктної невикорінності, навряд чи можна визначити несумірність концептуальних каркасів, оскільки якби подібна невідповідність контекстуальних меж мала місце, навряд чи було б можливо про це знати, не будучи здатним усвідомити, у чому вона полягає. Стверджувати, що межі існують можна лише в тому випадку, якби б існували загальні незалежні критерії, що дозволяють провести лінії розмежування таких рамок, порівняти їх і встановити різницю між ними. Концепції, схожі з концепціями Р. Рорті та Ж. Ф. Ліотара слідом за Бенхабіб можна віднести до рамкового релятивізму [20]. Загальним для них є визнання існування певних критеріїв обґрунтування у різних областях, але вони є «рамочно відносними», тобто властивими певній етнічній традиції або мовній грі, що не дозволяє вивести універсальні критерії їх оцінки. Зокрема, Ліотар, наполягаючи на «громадянській війні в сфері мови», антагонізмі дискурсів, не доводить це, а просто стверджує. Як і у випадку з концептуальними каркасами, Рорті відкидає принципову несумірність, але заперечує можливість виходу за межі власної культури. Він також наголошує на переважанні етноцентризму в момент спроби розуміння інших культурних груп. Таке уявлення про процес розуміння культури, яка радикально відрізняється, як такий, що здійснюється

виключно на підставі власних концептуальних засад, дуже поширене. Розуміння культурний цінностей і переконань відбувається на підставі вже наявних вірувань, а будь-яка оцінка здійснюється на засадах власних стандартів. Якщо осягнення інших культур відбувається за допомогою сформованого когнітивного каркаса, то таке пізнання завжди обмежене його рамками. Той, хто пізнає, знаходиться в концептуальній «клітці». Виходячи з даного положення, можна зробити висновок: повноцінне розуміння можливе тільки в тих культурних групах, які мають схожі фундаментальні переконання.

В основі таких припущень лежить уявлення про розуміння як перекладу нових термінів в терміни, які вже відомі. Таке положення ставить під сумнів можливість продуктивного міжкультурного діалогу і взаєморозуміння, оскільки означає взаємодію за допомогою обмеженого набору вже наявних елементів. Насправді, розуміння інших культур також відбувається за допомогою «фаміліризації». Валадез позначає нею процес, за допомогою якого ми вивчаємо інші культурні групи і «поступово досягаємо все більшого і більшого ознайомлення зі способами використання слів в їх мові, з діапазоном ситуацій, в яких вони їх використовують, із видами заяв, які вони роблять і т.д.» [224, р. 91].⁴ Цей процес завжди починається з перекладу нових термінів в уже знайомі, проте не обмежується лише використанням уже наявних понять, а характеризується перетворенням світогляду в цілому, осягненням абсолютно нових положень, що не мають аналогів. Таке розширення концептуального горизонту, доповнення свого світогляду елементами нової культури, відкриває можливість «думати на їх мові» і «бачити світ їхніми очима». Це не просто переклад, а особлива трансформація когнітивних, афективних і моральних підстав.

---

⁴ У якості прикладу Валадез описує життя людини з племені Банту, який в юнацькому віці покинув рідні краї з метою отримання освіти в Англії. Стати професіоналом у сфері сучасної фізики йому допоміг не простий переклад сучасних фізичних термінів в уже наявні, оскільки в мові Банту навряд чи можна знайти подібні поняття. Це відбулося за допомогою приросту нового знання в наявні засади шляхом «фаміліризації» та обумовило зміни не тільки в лінгвістичній площині, а й у світоглядній, що послужило розширенню концептуальних горизонтів.

Універсальність людського досвіду проявляється в мові, перш за все, у правилах фразування, можливості переходити від навчання до зваблення або реклами, як показує така практика, навряд чи всюди має місце радикальна несумісність. За допомогою мови, шляхом комунікативної взаємодії може бути визначений сам масштаб неперекладності. Дискусія допомагає встановити розбіжності та збіги в поглядах. Переваги методу критичної дискусії у вирішенні надуманих і перебільшених проблем несумірності концептуальних схем і проблем перекладу показує і К. Поппер. На думку Поппера, необхідно кинути виклик релятивізму, адже прогрес виробництва озброєнь поставив долю людства в залежність від досягнень взаєморозуміння мирним шляхом.

В основі ірраціональних підходів на зразок релятивізму лежить «міф концептуального каркаса», згідно з яким у разі, якщо учасники комунікації не поділяють загальний концептуальний каркас, раціональна взаємодія не можлива через відсутність спільних підстав для дискусії. Для більш детального обґрунтування критики концептуального релятивізму Поппер розрізняє поняття несумірності і несумісності. Саме несумірність означає відсутність загальної логічної підстави, а тому і необхідних передумов плідних критичних дискурсів. Як правило, має місце саме несумісність, що означає наявність об'єднуючих засад, на підставі яких раціональне обговорення стає можливим. Прихильники помилкової думки, як підкреслює Поппер, розбиваються на два табори – тих, хто наполягає на істинності деякої заданої системи, і прихильників релятивізму, що заперечують можливість існування такої системи і дотримуються положення про несумірність концептуальних каркасів, а також неможливості раціональної дискусії. Помилковий метод веде до догматизму і розвитку релятивістських поглядів про несумірність, а правильний метод критичної дискусії шляхом порівняння наслідків теорій (або концептуальних каркасів) служить вдосконаленню наших оцінок і способів. Саме тому одним із найважливіших винаходів Західної цивілізації є критична дискусія, яка, на думку Поппера,

була основним джерелом прогресу науки. Як вважає Поппер, «концептуальні каркаси, подібно до мов, можуть виступати як бар'єри; але чужий концептуальний каркас, так само як чужа мова, не є абсолютним бар'єром...прорив мовного бар'єру – нелегке, але вкрай вдячне заняття» [77, с. 592]. Неважливо, криється наш каркас у конвенціональній мові або людській природі, що обмежує наше повноцінне сприйняття навколишнього світу, «метод критичної дискусії надає нам можливість перевершити не тільки набуті під впливом культури, а й вроджені концептуальні каркаси [77, с. 589-590].

Таким чином, неможливо з точністю стверджувати: чи існує одна або декілька концептуальних схем, але незаперечним фактом є *наявність можливості розширення розуміння інших завдяки існуючій когнітивній гнучкості*. Більше того, в епоху глобалізації, закритих спільнот стає все менше, люди опиняються в «калейдоскопі культур», відкриваються нові горизонти для знайомства з відмінними формами життя. Лінії розподілу не обов'язково перемежуються з етнічною приналежністю, до того ж вони рухливі як ніколи раніше, кожен може належати до кількох спільнот, в тому числі і до кількох мовних спільнот.

3.3. Емпіричні дослідження деліберативних практик

У рамках емпіричного повороту в дослідженні деліберативної демократії були знайдені відповіді на нормативну критику шляхом аналізу різних варіантів деліберативних форумів і міні-публік, починаючи від імітацій громадських рад, закінчуючи громадянськими асамблеями. Дослідження міні-публік визначалися як «найбільш перспективні фактичні конструктивні спроби», які сприяли розвитку деліберативної демократії [147, р. 339]. Багато досліджень підтвердили ефективність деліберації і продемонстрували, як громадські форуми можуть розвивати громадянські чесноти, сприяти соціальному навчанню і розвитку ідентичності.

Безпосередня комунікація є найбільш значущим чинником, який впливає на розвиток кооперації [191]. Думка меншості дійсно може впливати на думку більшості. Можливість озвучити думку підвищує впевненість у тому, що процес був чесним, а підсумок у цьому випадку найчастіше буде вважатися легітимним, незважаючи на ступінь змістовної згоди учасників з ним [222]. Деліберативний процес робить учасників більш обізнаними, підвищує відкритість до компромісу, формує більш послідовні погляди [148, р. 180]. Участь у громадському форумі підвищує довіру до учасників і стимулює громадянську залученість в інші типи соціальної активності. Як показали К.Ландвер і К. Холзінгер на прикладі порівняння парламентських дискусій і громадянських конференцій щодо імпорту ембріональних клітин у Німеччину у 2002 р, громадський деліберативний потенціал може значно перевищувати потенціал урядових структур. Тільки 16% з усіх мовних висловлювань у парламенті мали діалогічний характер. Очевидно, причиною тому є процедурні обмеження, суворе регламентація виступів учасників і попередня їх підготовка. У громадському форумі 56% мовних висловлювань мали діалогічний характер [174, р. 373]. Дж. Рейковські, досліджуючи 20 міні-публік, груп батьків дітей шкільного віку, що дебатували з проблем секс-освіти в школах, також прийшов до висновку, що дискусія звичайних громадян, всупереч думці критиків, може відповідати деліберативним стандартам. Когнітивні компетенції не впливали на деліберативну функціональність: деліберативні стандарти успішно підтримувалися учасниками з відносно низьким рівнем освіти [202, р. 341]. Участь у деліберативній процедурі також накладала відбиток на ставлення учасників до конфронтаційних стратегій, що стало індикатором посилення демократичних орієнтацій.

Складними випадками міжкультурної комунікації є взаємодія груп із відмінними нормативними базами або когнітивними методами. Такі випадки потребують особливого розгляду для прояснення можливих порушень когнітивної, інклюзивної та етичної функцій деліберативного процесу.

У 1996 г. Департаментом індієських і північних справ Канади була опублікована доповідь під назвою «Спільне управління природними ресурсами з першими націями: методичні рекомендації по досягненню домовленостей та їх ефективності», який був підготовлений Індієським федеративним коледжем у Саскачевані. Основна увага у доповіді приділяється проблемам спільного управління природними ресурсами із місцевими племенами. Вказується, що «рішення керівництва були засновані на даних або «наукових» знаннях...Ця база знань не враховувала декілька факторів:...відносини між тваринами та землею, репродуктивні цикли...і цінність дерев для діяльності, відмінної від лісозаготовчої. Подібні знання також не враховували наслідки дій для традиційного аборигенського образу життя, таких як пастки і капкани» [127]. Ціллю доповіді був не опис теоретичної основи для ідеального обговорення, а впровадження конкретних рекомендацій для реальних переговорів між зацікавленими сторонами з радикально відмінними поглядами, практиками та цінностями.

У доповіді наголошується на кількох рекомендаціях, що представляють особливий інтерес для вивчення функціонування деліберативної демократії в умовах плюралізму. Встановлено, що комунікація ефективна, якщо вона підкреслює спільний інтерес учасників обговорення, а не сконцентрована навколо відмінностей фундаментальних переконань. У процесі взаємодії груп із радикально відмінними установками та уявленнями щодо навколишньої реальності, фокусування на поглядах щодо цієї реальності та концентрація учасників на своїх відмінностях у припущеннях щодо навколишнього світу часто призводить до глухого кута у комунікації, а розбіжності набувають неделіберативної форми. Визначення спільного інтересу створює базу для подальших переговорів. Він може полягати в даному випадку, наприклад, в тому що навколишнє середовище має бути захищеним за будь-яких обставин, ресурси будуть збережені для майбутніх поколінь, тварини не постраждають.

По-друге, рекомендується розробка компромісів, які враховували б побажання та потреби всіх учасників. Залучені сторони повинні бути впевненими, що ефективні компроміси у спільному управлінні можливі навіть не дивлячись на глибинні відмінності у розумінні навколишньої дійсності. Така домовленість буде заснована не на подібності вірувань або поглядів, а на інтересах, потребах та розсудливості, і не передбачає суворої необхідності відсторонення від своїх уявлень. Хоча, цілком можливо, що сторони можуть змінити свої погляди після форуму, але все-таки вони не повинні припускати, що досягнення компромісу в ході обговорення можливо тільки в разі відмови від фундаментальних поглядів або первинної позиції.

По-третє, у доповіді робиться акцент на важливості взаєморозуміння. Відзначено, що стійкі партнерські відносини ґрунтуються на урахуванні різноманітних інтересів залучених сторін та визнанні різних баз знань, на які вони спираються у розумінні того, яким чином повинні використовуватися природні ресурси. Учасники взаємодії повинні ознайомитися з думками та інтересами інших та прагнути почути і зрозуміти погляди один одного. Представники неаборигенної культури потребують вивчення уявлень щодо землекористування, духовних аспектів, управління спільнотою представників аборигенних культур. У той час, як аборигени, які вже мають досвід взаємодії з органами державної влади, володіють певним уявленням про цінності та практики сучасного суспільства, але також повинні намагатися розширити власне розуміння. Таким чином, представники держави та промислового сектору, як і аборигени, повинні визнавати існування різних концепцій ресурсів та їх розвитку.

Не дивлячись на безпідставність положення про несумірність, на початку взаємодії когнітивна функція деліберативного процесу може бути порушена внаслідок відсутності єдиної підстави для пошуку аргументів прийнятних для всіх з однієї і тієї ж причини через різницю у нормативній та когнітивній базі учасників. За наявності радикальних відмінностей представників різних культурних груп на нормативному рівні, тобто в умовах

відсутності згоди щодо цінностей, що лежать в основі процесу прийняття рішень та на епістемічному рівні – відмінності когнітивних методів учасників деліберації, може бути досягнута домовленість щодо потреб або інтересів. Залучені сторони можуть мати загальну зацікавленість у збереженні лісів, чистих питних джерел або тваринних видів тощо, але, наприклад, якщо енвайронменталісти будуть зацікавлені в підтримці видового різноманіття, то представники аборигенної культури – у збереженні своїх традиційних устоїв. Завдяки знаходженню спільних цілей, потреб або інтересів буде виконуватися етична функція дискурсу, комунікативна взаємодія набуде форми деліберативної розбіжності. Така взаємодія заснована на взаємоповазі та пошуку чесних умов кооперації, але в той же час учасники можуть продовжуватися «різнитися в основоположних моральних принципах, навіть якщо вони шукають рішення, яке взаємовиправдано» [152, р. 73].

Мережева форма організації публічної сфери може сприяти створенню дискурсів певного змісту, полегшуючи міжкультурну взаємодію. Це можна продемонструвати на прикладі мережі екологічної безпеки, яку описує Д. Шлоссберг [210]. Вона виникла завдяки діям місцевих активістів і включала людей із різних расових і класових прошарків, а в деяких випадках із груп ворожих одна одній у повсякденних умовах. Спільно вони визначили зміст публічного дискурсу, позначивши питання навколишнього середовища в якості об'єднуючої проблеми. Розвиваючи співробітництво в добровільних проектах, що становлять спільний інтерес, представники різних культурних груп розвивають такі громадянські чесноти, як можливість розуміти інтереси і потреби один одного, готовність до обговорення і компромісу, взаємність і солідарність.

Спільний інтерес чи спільна проблема виступають каталізатором взаємодії. У міжкультурній комунікативній взаємодії двох груп, що мали досвід протистояння, сербів і босняків, об'єднуючою стала спільна проблема (бездомних тварин і сміття на міських вулицях). Перший учасник прив'язав особистий досвід до загального інтересу, завдяки чому дискусія стала

продуктивною, незважаючи на колишню міжкультурну напругу між двома групами. У дискусії були присутні не тільки особисті історії, а й жарти, завдяки чому вдалося перевершити руйнівні наслідки для комунікації внаслідок етнічного розколу. Особиста думка не була висловлена лише в 37% випадків [213, р. 80]. Хоча процес деліберації був повільним і багато історій не узагальнювалось, все ж таки завдяки наративним оповіданням вдалося створити невимушену атмосферу.

Зауваження теоретиків демократії відмінності обґрунтовані, інклюзивна і етична функції деліберативного процесу можуть бути реалізовані, якщо присутні різні форми артикуляції. Вони важливі не тільки тому, що протидіють вилученню тих, кому не близька раціональна форма аргументації, а й для створення психологічного комфорту учасників в ході обговорення. У реальних практиках деліберації в публічній сфері, учасники нерідко використовують особисті історії для підкріплення своїх аргументів. Виходячи з даних 28 експериментів, аналізу 1027 мовленнєвих актів, у 41% випадків аргументація доповнена наративними оповідями. В інших випадках можна зробити висновок, що найбільш ефективними стали коментарі, в яких особиста історія була пов'язана з суспільним інтересом [213, р. 75]. На прикладі дискусій экс-комбатантів, сторін конфлікту в Колумбії, було продемонстровано, що оповідання, які стосуються особистого досвіду, можуть мати вирішальне значення для учасників, які брали участь у відкритому протистоянні і дотримуються різних поглядів. Особисті історії в даному випадку стали поштовхом для комунікативної взаємодії опонентів.

Друга рекомендація, на наш погляд, вказує на важливість розуміння деліберативного процесу залученими сторонами як кооперативної спільної активності. Рекомендація по розробці компромісів, які б включали інтереси і потреби всіх сторін обговорення відображає важливість підтримки інклюзивної функції деліберативного процесу за допомогою відчуття сторонами свого впливу на процес обговорення, завдяки чому вони будуть зацікавлені в продовженні процесу навіть у разі, якщо не завжди повністю

задоволені результатом. В умовах радикальних культурних відмінностей це стає одним із небагатьох механізмів підтримки діалогу між групами.

Нормативною моделлю для такої взаємодії може бути «моральний компроміс» Бохмана. Критикуючи Ролза за надмірний універсалізм концепції публічного розуму, перехресного консенсусу і неспроможність «методу уникнення» вирішити проблеми, пов'язані з культурними відмінностями, він вважає, що концепція Габермаса більш відповідає реаліям мультикультурного суспільства. Хоча, незважаючи на свої переваги, зокрема, необмеженість в тематиці, динамічність та вимогу загальної інклюзивності, такий підхід також не позбавлений недоліків. Реалізація вимог неупередженості та нейтральності, на думку Бохмана, не можлива в разі жорсткої різниці фундаментальних переконань учасників процесу. Саме тому необхідно розцінювати деліберативний процес не як теоретичний дискурс, а як спільну діяльність, спрямовану на вирішення конкретних проблем. Бохман вводить поняття морального компромісу, відповідно до якого сторони повинні змінювати не свої фундаментальні погляди, але «конфліктуючі інтерпретації» моделі взаємодії, в яку кожен повинен включати моральні цінності і стандарти інших. Для учасників мотивацією продовження процесу виступає впевненість, що погляди кожного враховуються усіма [118, р. 33]. Увага до думки інших призводить до зміни власних позицій. Нова «концептуальна схема», як результат деліберації, буде включати в себе різні форми обґрунтувань, відкриваючи можливість чесного порівняння конкуруючих перспектив. Незважаючи на всі переваги, пропозиція Бохмана буде спрацьовувати не завжди і не годиться для особливо гострих випадків. Проте вона дієва в багатьох міжкультурних суперечках, більш того, відображає сутність деліберативної моделі, яка полягає також і в пошуках найбільш прийнятних шляхів кооперації при врахуванні вимог рівності та відкритості.

В практичному сенсі консенсус у деліберативній демократії є метою, до якої прагнуть сторони дискурсу. Але визначати консенсус як сувору мету

небажано, оскільки це може створювати тиск і стратегічний конформізм. Скоріше консенсус слід розглядати як непряму мету деліберативної процесу, як бажаний «побічний» продукт процесу. Якщо орієнтиром виступає вимога досягнення згоди, то існує стимул враховувати аргументи інших. У такому форматі дана вимога буде сприяти координації та прогресу, більшій упевненості, що дискурсивний процес був чесним і всебічним, а також сприяти більшій відкритості по відношенню до поглядів інших [167, р. 253]. У деліберативному процесі культурно однорідних груп дотримання дискурсивних вимог дійсно може призводити до досягнення згоди з одних і тих же причин. На основі свого Індексу якості дискурсу (DQI), Дж. Стайнер також дослідив 20 випадків з політичної практики обговорення, 10 з яких характеризувалися високим рівнем деліберативності. Дослідження показало, що в 10 випадках з високими показниками Індексу якості дискурсу, консенсус був досягнутий в 9. В інших 10 випадках до консенсусу привели лише кілька деліберативних процесів [214, р. 138-64]. Стайнеру також вдалося показати, що в культурно неоднорідних групах, яким необхідно було виробити певні рекомендації щодо мовного питання, деліберативний процес був вище і ефективніше, якщо необхідно було досягти одностайності. Дослідження деліберативних практик у батьківських комітетах в ірландському районі Ома, який відомий глибоким розколом між католиками і протестантами, також показало, що незважаючи на розбіжності в фундаментальних переконаннях, в умовах необхідності вироблення рішень, учасники обговорення змогли досягти певних угод по шкільним програмам, різним видам співпраці між школами, збільшенню кількості шкіл, що мають формально інтегрований статус і ін. [207].

У суспільстві з розвиненою демократичною культурою підсумком деліберативних процесів можуть стати робочі угоди, які Е. Еріксон визначає як ті, що базуються на «публічному використанні розуму, який на основі існуючих множинних ціннісних систем, справляється зі створенням кооперативної схеми, яка забезпечує дотримання і підтримку» [140, р. 17].

Згода акторів, які можуть бути і не переконані до кінця, створює об'єднуючу структуру загальних зобов'язань, які в подальшому можуть бути переглянуті в майбутньому, але в даний момент потребують поваги.

Третя рекомендація доповіді стосується необхідності розуміння та вивчення залученими сторонами світорозуміння один одного. Це сприяє розвитку суспільної обізнаності, а також уможливлює знаходження зрозумілих для всіх аргументів, що відіграє ключову роль для когнітивної функції деліберативного процесу. Таке розуміння також сприяє підтримці етичної функції та деліберативного характеру розбіжностей – вкрай важливої умови в складних випадках взаємодії форм життя, які не належать до одного і того ж «часового горизонту досвіду». Визнання права на існування відмінних точок зору є показником дотримання вимоги рівності. У мультикультурному суспільстві є великим досягненням вже той факт, що учасники взаємодії визнають один одного в якості рівних суб'єктів. Якщо цього вдається досягти, то «інша сторона олюднена. Можна не погодитися з іншим, але визнати, що інший також має точку зору» [213, р. 151]. Радикальне відкидання позиції іншого означає зупинку деліберативного процесу і являє собою «неделіберативну розбіжність». У разі неделіберативних розбіжностей сторони не намагаються знайти чесні умови кооперації і взаємоприйнятні аргументи.

База знань корінних народів, як правило, практична і прихована, втілена і вкорінена в місцевих контекстах. У суспільствах сучасного типу наукова база знань абстрактна, аналітична і не прив'язана до контексту. Ці культурні особливості є центральними для ідентичності груп корінних жителів. Не дивлячись на дотримання вимоги рівності та уважність до аргументів інших, з огляду на глибину і важливість деяких культурних особливостей, навряд чи специфічні структурні компоненти ідентичності можуть бути залишені в ході обговорення.

Показовим прикладом деліберативної взаємодії груп з відмінностями в нормативній базі є приклад форуму, описаного Дж. Форестером і

М. Хаджесом. Близько 70 учасників брали участь у серії щотижневих зустрічей для вироблення певних рекомендацій в області політики профілактики ВІЛ-інфекцій. В обговоренні брали участь представники спільноти сексуальних меншин, а також християнської громади, відомі своїм неприйняттям кампаній по боротьбі за права гей-спільноти. На пропозицію представників останніх перевести питання з морального виміру в сферу охорони здоров'я, прихильники релігійних поглядів підкреслили: «якщо це не моральне питання, то люди будуть продовжувати вести себе такими способами, які піддають їх небезпеці» [164, р. 1021]. Всі учасники мали спільні інтереси: зниження ризиків для здоров'я, зменшення страждання і смертності. Це не дивно, адже згідно із дослідженнями в галузі соціальної психології на абстрактному рівні існує загальна згода щодо базових цінностей, індивіди різняться лише в їх пріоритеті цінностей і уявленнях щодо їх застосування в певних обставинах. Необхідність досягти згоди в області практичних рекомендацій сприяла продуктивності обговорення і діалог все ж завершився угодою щодо певного ряду конкретних рекомендацій для уряду. Але таких дискусій було мало для трансформації ціннісних орієнтирів і переконань учасників. Це ледь здійсненне завдання у разі, якщо такі переконання вбудовані в ідентичність. Як вказує Дж. Макі, навіть якщо деліберация дійсно може призводити до трансформації поглядів і зміни установок, це може і не проявлятися в ході певного форуму, але через деякий час в іншому місці і з іншими учасниками [180]. Дійсно, рефлексія є процесом, результати якого можна спостерігати з часом, ставлення до проблемних питань може змінюватися не відразу. Це стосується і макродискурсів. Хустки молодих ісламських жінок стали символічним маркером і причиною їх виключення зі світських турецьких університетів. Після початку ХХІ століття це питання було переосмислене в силу нових уявлень про освіту як основного права людини і як потреби кожного.

Розуміння інших культур не завжди передбачає повне заміщення поглядів, установок або цінностей, але допомагає досягти послідовності в

сприйнятті різних їх компонентів. Це може сприяти важливим перетворенням не тільки в суспільних уявленнях, а й у правовій системі. Як відомо, у Канаді дозволено використовувати не тільки раціональні аргументи, а й усні оповіді в судах в якості офіційних аргументів претензій на власність з боку тубільних племен. Зокрема показовим є випадок, коли Верховний суд Канади визнав усні розповіді індіанців племені гіткссан (Кіспіокс, Британська Колумбія) в якості офіційного свідчення, яке підтверджує їх право на землі в цьому регіоні. Із точки зору всіх громадян Канади було справедливо і правильно визнати зв'язок індіанців гіткссан з їх землею [20]. Це також яскравий приклад того, що усні наративи можуть виступати в якості вагомого обґрунтування.

Незважаючи на те, що різні групи по-різному можуть оцінювати підсумки процедури, вони можуть бути зацікавлені в збереженні самих процедур для можливості активної участі в демократичному процесі. Прихильність дискурсивному змагання буде існувати внаслідок зацікавленості в підтримці рівних можливостей участі в демократичних процесах прийняття рішень.

3.4. Соціальна стереотипізація як причина дискурсивних нерівностей

Поняття соціально-економічної рівності не є достатнім для прояснення можливих нерівностей в ході дискурсу. Особливості пізнання накладають відбиток на дискурсивні процеси, викликаючи приховані форми нерівностей і порушуючи когнітивну, інклюзивну і етичну функції деліберативного процесу. Приховані форми дискурсивних нерівностей можуть бути причиною автоматичного викривлення вхідної інформації, знецінення вагомості аргументів учасників дискурсу, необґрунтованих негативних емоційних відгуків на аргументи груп, що займають непривілейовану позицію і проявлятися у неформальному виключенні певних груп із

деліберативного процесу при формальній їх включеності та відсутності взаємоповаги в процесі дискурсу.

Внаслідок обмеженості когнітивних здібностей індивіда відсутня можливість критично переробляти великі потоки інформації. З метою спрощення розуміння реальності використовується засіб психічної асиміляції, своєрідна система координат, яка накладається на дійсність. Базовим когнітивним процесом у діяльності свідомості виступає категоризація, завдяки якій світ здобуває впорядковану структуру. Категоризацією називається «віднесення будь-якого об'єкта до тієї чи іншої групи за однією або декількома ознаками, спільними для даного об'єкта та інших об'єктів, що входять до складу відповідної групи» [73, с. 168]. Така система формується за допомогою зовнішніх джерел (культури) і особистого досвіду. Категоризація дозволяє робити індуктивні розумові висновки, за допомогою яких можна виявити будь-які неявні характеристики об'єкта для вибору правильної стратегії дій.⁵

Основи класичної теорії категоризації були закладені за часів Платона і Арістотеля. Категорії розумілися як рівні між собою, із чітко визначеними межами, як дескрипції усього класу предметів. Пізніше класична теорія категоризації піддалася критиці внаслідок прозрінь Л.Вітгенштайна, який констатував невизначеність і розмитість категоріальних меж. Складні мережі схожості не можна охарактеризувати краще, «ніж назвавши їх «сімейними подібностями», бо так само накладаються і переплітаються подібності, що існують у членів однієї сім'ї...» [32, с. 111]. Компромісним підходом між класичною теорією категоризації і поглядами Вітгенштайна стала теорія прототипів. Прототип є елементом поняття і являє собою абстрактну модель, яка відображає типові властивості об'єкта. Під прототипом ми зазвичай розуміємо найбільш прозорий випадок категоріального членства [204].

---

⁵ Так, наприклад, при появі змії, відбувається не тільки оцінка її зовнішніх параметрів, але і визначаються можливі наслідки неправильних дій по відношенню до даного об'єкту.

Прототипові конструкції швидше метафізичні структури, ніж просто об'єкт, їх можна представити як абстрактну сукупність найбільш характерних ознак понять. Чим ближче член категорії до прототипового образу, тим кращим прикладом він є, тобто чим вище рейтинг прототиповості, «тим більше суміжних ознак він має з іншими членами його категорії, і тим менше з членами контрастних категорій» [204]. Це з одного боку суб'єктивне явище, а з іншого – окреслене в рамках самої культури. У процесі еволюції мови та зміни вживання термінів прототипи можуть змінюватися. Для різних культур властиві абсолютно різні прототипи: наприклад, для жителів регіону Східної Європи, на відміну від жителів більш південної місцевості, для категорії фруктів прототипом стане яблуко, а не апельсин.

У соціальному світі також існує необхідність в узагальненні, яка служить полегшенню взаємодії з представниками різних культур. У суспільних процесах має місце соціальна категоризація, у ході якої відбувається наділення групи в цілому або окремих її представників певними властивостями, які здаються відповідними подібним категоріям. Якщо прототип ґрунтується на феноменологічному знанні або знанні, отриманому із безпосередньої взаємодії з об'єктом, то в основі стереотипу лежать знання, отримані шляхом мовної взаємодії, тобто стереотип є когнітивно-мовним феноменом. Більше того, на відміну від прототипу, стереотип – це результат групового досвіду, він формується без безпосереднього багаторазового сприйняття об'єкта та включає емоційний компонент. Терміном «стереотип» позначали монолітну друковану форму для великих тиражів, яка дозволяла економити часові ресурси. На початку XX ст. У. Ліппман виявив шаблонність у процесі людської взаємодії з метою спрощення комунікації та вперше використав термін «стереотип» у тому значенні, в якому він вживається сьогодні, тобто в якості позначення «соціальної стенографії».

У теорії прототипів вважається, що враження при взаємодії формується шляхом порівняння об'єкта з категоріальним прототипом. На наш погляд більш детально процес створення соціальних стереотипів обґрунтовується в

рамках моделі асоціативних мереж. Відповідно до теорії асоціативних мереж, інформація зберігається в дискретних ментальних структурах, своєрідних вузлах. Кожен із них корелює з одним концептом – місцем, об'єктом, оцінкою, афектом і т.д. Ці вузли взаємопов'язані між собою узами, які формують значущі асоціації між концептами, що містяться в них [190, р. 29-30]. Структура соціального світу відображається у зв'язках між вузлами, різними групами і характеристиками. Стереотипи відображають зв'язок двох або декількох концептуальних вузлів у ментальних репрезентаціях людини. Стереотип виникає від активації вузла, тобто збудження одного вузла йде по з'єднаннях і задіє інші вузли, в залежності від досвіду. Ментальні уявлення складаються з набору асоціацій між груповими лейблами, наприклад, група «італійці» зв'язана з вузлом «романтики», «англійці» – з «педанти» і т.д. Зрушення відбувається швидше, якщо зв'язки міцні, що викликає автоматичні асоціації між парними поняттями. Процес стереотипізації імпліцитний, але його наслідком є когнітивні і поведінкові реакції.

Як правило, нестача знань про соціальну групу компенсується шляхом стереотипізації. Даний механізм дозволяє сформувати певні очікування щодо поведінки іншого і подолати ситуацію невизначеності. Подібна організація сприйняття інформації є невід'ємною функцією, але не завжди сприяє адекватному судженню. Процес стереотипізації дійсно допомагає мінімізувати тимчасові витрати на пізнавальну діяльність, але в той же час призводить до ігнорування унікальних якостей об'єкта. Як вважає В. Агеєв, «якщо спектр дії цього механізму невиправдано розширюється і переноситься з групової площини...в міжособистісну, то він підміняє собою або витісняє більш гнучкі, тонкі міжособистісні механізми сприйняття» [2, с. 98]. Стереотип абсолютно нейтральний за своєю природою, але в разі придбання негативного емоційного забарвлення, може стати упередженням. Упередження являють собою комплекс установок і об'єднують почуття, поведінкові мотиви і знання. Вони можуть підтримувати позитивну

самооцінку, соціальний статус або навіть раціоналізувати соціальну нерівність.⁶

Як підкреслюють Т. Петтігрю і Р. Міртенс, давні упередження знайшли себе у формі прихованих забобонів [194, р. 57]. Саме тому це явище все частіше позначають терміном «сучасний расизм». Сучасні упередження рідко виражаються усвідомлено, але проявляються у певних моделях поведінки. Зникнення явного упередження не сприяє знищенню автоматичних реакцій: учасники з низькими показниками виражених упереджень мають таку ж саму автоматичну реакцію, як і учасники із високими показниками, але на відміну від останніх намагаються позбутися зв'язаних з цим почуттів і думок. Упередження частіше засновані на тлумаченні відмінностей, аніж на актуально існуючих відмінностях.

В ході емпіричних досліджень було встановлено, що позитивні визначення, як правило, асоціюються з членами груп високого статусу або домінантних груп, у той час як негативні – з групами низького статусу [106, р. 138]. Швидкість реакції буде швидше, коли позитивні визначення співвідноситися з членами домінантної групи і, навпаки, негативні – з представниками меншин. Когнітивна функція деліберативного процесу буде підриватися, якщо позитивні характеристики, такі як компетентність, авторитетність пов'язані з певними групами. Аргументи, які надходять від спільнот, що знаходяться в непривілейованому положенні можуть бути знецінені, їх вагомість – знижена. Через такі асоціації також порушується інклюзивна функція: певні характеристики автоматично підвищують або занижують статус і інтереси груп, що в другому випадку може стати причиною неформального виключення їх представників. Це підтверджують і дослідження дискурсивних процесів серед присяжних. Внутрішні асоціації

---

⁶ Наприклад, в XIX ст. імперська експансія виправдовувалася за допомогою негативних характеристик колоніальних груп, як «нижчих», чим і пояснювався їх підлеглий статус.

також є причиною відсутності рівності серед учасників, що перешкоджає розвитку взаємної поваги, підживляючи етичну функцію.

Ще одним ефектом є асиметрія в оцінці подібності. Менш репрезентативні приклади сприймаються як більшою мірою схожі на репрезентативні приклади. Так в експериментах американці оцінювали Мексику як більш схожу на Сполучені Штати, ніж навпаки [59, с. 65]. Це може вплинути на інклюзивну і етичну функцію деліберативного процесу: відмінність між домінуючою групою і меншістю може несвідомо ігноруватися представниками домінантної групи або може бути присутнім очікування, що члени менш домінантної групи візьмуть лінгвістичні патерни домінантної групи і стануть більш схожими на неї. Все це буде перешкоджати взаєморозумінню, включенню різних аргументів і форм вираження в дискурсивний процес, розвитку толерантності.

Порушення нормативних умов дискурсу може також відбуватися внаслідок особливостей мислення і поведінки при оцінці або прогнозі в умовах невизначеності, які підпорядковані певним психологічним закономірностям. Оцінюючи невизначену подію або значення, люди покладаються на евристичні принципи, які спрощують мисленнєві операції, що може призводити до оціночних помилок. Процес А призведе до події Б, якщо А нагадує Б. Це когнітивне викривлення називається ілюзією валідності: люди будуть впевнені в тому, що людина є бібліотекарем, якщо його опис збігається з їхнім уявленням про бібліотекаря, навіть якщо він застарів. Ця необґрунтована впевненість є наслідком вдалого збігу результату і вхідної інформації. Одним із когнітивних викривлень також є помилка кон'юнкції: незважаючи на те, що ймовірність того, що трапиться А і Б одночасно набагато нижчі, ніж трапиться одне з них, проте якщо кон'юнкція вже знайома, то люди будуть помилково припускати, що має місце саме вона, а не одна з її частин, що в багатьох випадках набагато ймовірніше [223].

Аргументи груп, що знаходяться в непривілейованому положенні про існуючу несправедливість або докази невинності, можуть бути знецінені

внаслідок несвідомих висновків щодо їх відповідальності за поточне положення, якщо в минулому це мало місце. З цим також пов'язана фундаментальна помилка атрибуції, згідно з якою, пояснюючи поведінку інших, людина схильна недооцінювати вплив ситуації і переоцінювати ступінь впливу особистісних особливостей цих інших. Фундаментальна помилка атрибуції накладає відбиток на установки по відношенню до бідних і безробітних. Дослідження підтвердили, що люди середнього класу часто вважають, що ті, хто опинився в не вигідному становищі, несе за це відповідальність внаслідок своїх особистісних характеристик [117, р. 299]. У результаті дослідження в мультикультурних країнах було встановлено, що ті, хто приписує непривілейованість положення деяких груп особистим диспозиціям їх членів, займають політичну позицію, що не передбачає співчуття до таких людей. Це також пов'язано з соціально-психологічним феноменом справедливого світу, когнітивним викривленням, яке виражається в переконаності, що люди отримують те, що вони заслуговують відповідно до своїх вчинків. Цей механізм психологічного захисту створює ілюзію «правильності» того, що відбувається та служить раціоналізації реальності, що не тільки може підривати когнітивну, інклюзивну та етичну функції деліберативного процесу, а й блокувати саму його можливість.

Більш глибокі причини дискурсивних нерівностей можна виявити у структурі соціального сприйняття, що має еволюційні аспекти. Під час кожної взаємодії у людини, як соціальної істоти, відбувається автоматична оцінка позитивності/негативності намірів інших, а також наявності можливості діяти відповідно до цих намірів. Соціальне пізнання має два універсальних виміри: сердечності (дружелюбність, чуйність, щирість) і компетентності (інтелект, ефективність, майстерність) [141, р. 77]. Саме ці два універсальних когнітивних аспекти визначають 82% варіацій сприйняття соціальної взаємодії і характеристик іншого під час спонтанної інтерпретації поведінки та формуванні враження. Таким способом передбачаються емоції і поведінка, а також легітимізується антипатія. Сердечність визначає

позитивність чи негативність враження, а компетентність – ступінь цього враження, наскільки воно позитивне чи негативне. Симпатія залежить від теплоти, а повага – від компетентності. Слід також підкреслити, що сердечність має перевагу перед компетентністю і має більше значення в афективних реакціях, адже розуміння намірів іншого (позитивних або негативних) має першорядне значення для виживання. Чим вище рейтинг даних вимірів, тим більш позитивні емоції виникають при взаємодії, що більше він відрізняється, тим більше амбівалентними стануть поведінкові реакції. Стереотипи та упередження створюються, коли під час сприйняття соціальних груп вони оцінюються високо в одному вимірі і низько в іншому.⁷

Автоматичні емоційні реакції можуть підривати інклюзивну функцію, оскільки позитивні і негативні відчуття від взаємодії визначатимуть, хто включений в обговорення. Емоційні відгуки також обумовлюють інтерпретацію вхідної інформації, що позначається на когнітивній функції. Культурні групи, які сприймаються висококомпетентними, але з низьким рівнем сердечності, можуть бути почуті і формально включені в процес, але неформально виключені, їх аргументи можуть знецінюватися через негативні почуття, які вони викликають у більшості. Групи, які перебувають низько на обох вимірах, можуть взагалі не відчувати впливу на хід обговорення або бути виключеними, почуття презирства й огиди будуть перешкоджати підтримці рівності та розвитку взаємної поваги.

Стереотипизація сильніше в умовах, коли недостатньо прямого досвіду між групами, коли знання про групу формується не в процесі безпосереднього контакту, а культурної соціалізації. На враження від групи

---

⁷ Наприклад, в США, високо оцінюються сердечність і компетентність у груп середнього класу, християн, гетеросексуалів і ін. [141, р. 80]. Найменший рівень сердечності і компетентності, відповідно до суспільних уявлень, у бідному прошарку білих і чорних, тих, хто отримує соціальну допомогу, бездомних, наркозалежних та нелегалів. Високий рівень сердечності, але низький компетентності виявлено у людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями або розумовими вадами та навпаки – у заможних людей, євреїв, азіатів, жінок-фахівців і фахівців-представників меншин. Більш того, саме останні групи викликають заздрість і образу: вони мають цінні здібності, але їхні наміри сумнівні. Такі показники на сьогоднішній день існують в 19 країнах. В кожному суспільстві низько оцінюється сердечність і компетентність бідних людей, сердечність – багатих, компетентність – літніх. Для деяких груп, зокрема жінок з традиційними гендерними ролями, пріоритет сердечності сильніше, ніж для чоловіків.

впливає поведінка її неординарних членів, що є помилкою базової оцінки. У цьому випадку концентрація на окремій особистості може стати причиною негативного спотворення сприйняття спільноти в цілому. Глобальні узагальнення будуть робитися на жменьці фактів, на чому наголошував ще Г. Оллпорт. Політика мультикультуралізму, як було показано в першому розділі, ненавмисно заохочує суспільну сегрегацію, що є причиною поширення в суспільстві невинуватених уявлень про замкнуті групи. Це посилює соціальну нерівність і ускладнює повноцінне демократичне включення груп у політичний процес. Сепарація або асиміляція спільнот як вирішення питань дискримінації, на думку багатьох дослідників в галузі соціальної психології, не є ні бажаною, ні реалістичною [122, р. 467].

Експериментально доведена теорія контакту дозволяє продемонструвати, як безпосередня взаємодія, на чому заснована деліберативна модель демократії, допомагає подолати приховані дискурсивні нерівності.⁸

Зі зниженням стереотипів в ході взаємодії пов'язані три психологічних механізми: отримання знання про протилежні групи, зниження тривожності, емпатія. Недолік знання компенсується стереотипами, завдяки чому відкривається можливість для вибору правильної стратегії дій. Тривожність викликає когнітивне викривлення, впливає на поведінку і оцінку членів інших груп, тому її рівень обернено пропорційний адекватності сприйняття інформації. Емпатія також сприяє дестереотіпізації і виражається в співпереживанні або умінні поставити себе на місце іншого.

Вперше гіпотеза контакту була запропонована Г. Оллпортом у роботі «Природа упередження» у 1954 р. Відповідно до теорії контакту, взаємодія між групами при сприятливих умовах є основним механізмом протидії стереотипам і упередженням. Після індивідуалізації членів іншої групи, вони більше не сприймаються як недиференційовані представники цілісної

---

⁸ Мета-дослідження теорії контакту, що включає 713 прикладів в 515 дослідженнях, підтвердило ефективність міжгрупового контакту в зниженні упереджень в різних типах груп [195, р. 751-783].

категорії.⁹ Відповідно до гіпотези вторинного переносу, наявність друзів в іншій етнічній групі є стимулом генералізації ефекту контакту на всю групу, а також перешкодою для виникнення упереджень по відношенню до всіх інших культурно відрізняючихся груп.¹⁰

Контакт сприяє персоніфікації, а також робить позитивний вплив на сприйняття даної групи в цілому за певних умов. Ці умови включають у себе, перш за все, будь-які спільні цілі більшості і меншості, структурування груп категоризації на іншому рівні, тобто об'єднання декількох груп в одну за допомогою спільної мети.¹¹ Це також, як було зазначено у попередньому підрозділі, має вирішальне значення для всіх складних випадків міжкультурної взаємодії. Як було продемонстровано на прикладі екологічної мережі, розвиток об'єднуючих інтересів уможливорює мережева структура публічної сфери. Іншою умовою є рівність позицій під час взаємодії в рамках ситуації, що склалася. Зрозуміло, як визнається і в теорії деліберативної демократії, дотримуватися вимоги рівності складно в умовах жорсткої суспільної стратифікації, але мається на увазі, що взаємодія не повинна бути побудована на таких радикальних розділеннях як «господар-слуга».

Доведено, що наскрізна комунікація зі спільними цілями в нейтральному просторі сприятиме розвитку рівності груп, викоріненню дискримінації в політичній сфері та ліквідації автоматичних спотворень інформації, яка надходить від меншин. У політичній сфері групи можуть ділитися іншим чином і переслідувати різні цілі, але у цьому випадку аргументи, що надходять від них, будуть сприйняті без викривлень.

---

⁹ Існує думка, що якщо нова інформація не вписується в старі категорії, то упередження може зберегтися за допомогою виділення нової категорії – нетипового прикладу, який не поліпшить уявлення про групу в цілому [122, р. 478]. Згідно з дослідженням Т. Петтігрю і Л. Тропп, в 1351 випадків 1164 показали, що безпосередній контакт сприяє зміні ставлення до всієї групи в цілому, і лише в 152 випадках – тільки до одиничного представника [196].

¹⁰ Дослідження Н. Таш та ін. показало, що ставлення до різних етнічних груп залежить від наявності контактів з одиничними представниками цих груп [218, р. 282-302].

¹¹ Чудовим прикладом дієвості спільних цілей у розвитку міжкультурних комунікацій є спортивна команда чи армійський загін. Д. Чу і Д. Гріффі в дослідженні відношення до етнічних груп у молодих людей, що займаються колективними видами спорту в мультикультурних групах, показали, що це сприяє більш позитивному ставленню до цих груп, в порівнянні зі ставленням тих, хто не залучений в подібну діяльність [125, р. 323-333].

Ослабленню стереотипів сприяє не тільки пряма взаємодія, а розширений і уявний контакти. Відповідно до теорії розширеного контакту, сформульованої С.Райтом, знання члена групи про контакт іншого члена з представником чужої групи впливає на процеси стереотипізації [229, р. 73]. Це відбувається у результаті зниження тривожності за наяви необхідності відповідати внутрішньогруповим нормам, а також інтеріоризації зовнішньої групи, тобто сприйняття своєї і чужої спільноти в якості єдиного цілого (тісно пов'язані між собою люди сприймаються як ціле). У мультикультурному суспільстві сприяння такій наскрізній комунікації вкрай важливе і має враховуватися в системі освіти та будь-яких інформаційних джерелах. Такий контакт може бути представлений у вигляді оповіді у підручниках, ЗМІ або у кінематографі.¹² Уявний контакт є внутрішнім уявленням контакту, що викликає такі ж реакції і наслідки як і реальна взаємодія [219, р. 6-9]. Ментальні образи стимулюють аналогічні реальному досвіду емоційні і мотиваційні реакції. Таке уявлення впливає не тільки на експліцитні, а й імпліцитні упередження, що відіграє важливу роль для подолання описаних нами тенденцій прихованого расизму. Це також важливо для правильної побудови інституційного дизайну в цілому, системи освіти, підручників, тренінгів, соціальних програм і соціальної реклами.¹³ Правильні стратегії використання уявного контакту дають можливість підготувати групи до продуктивної комунікативної взаємодії, оскільки він дієвий навіть тоді, коли реальний контакт малоімовірний, що характерно для суспільств із міжетнічними конфліктами. Уявний контакт може не мати такого сильного або довготривалого ефекту, як безпосередній контакт, однак він може посилити позитивний ефект від подальшої прямої взаємодії.

---

¹² Подібні методи можуть ефективно вплинути на дестереотіпізацію. К. Ліббайнд і А. Макалістер показали це на прикладі підлітків фінських шкіл, у яких змінювалося ставлення до мігрантів після прочитання історії про дружбу представника своєї групи з представником мігрантської спільноти [176, р. 765].

¹³ Н. Дасгупта і С. Асгарі виявили, що той, хто ознайомлений з біографіями відомих жінок-лідерів, згодом з більшою ймовірністю пов'язують жінок з лідерськими якостями [132, р. 643].

Особливу роль відіграють інституційні умови що становить третю сприятливу умову для зниження стереотипів та упереджень. У цьому сенсі нормативні вимоги деліберативної демократії, визнані на інституційному рівні, також можуть мати позитивний вплив. В суспільстві повинен існувати правильний нормативний контекст: вкрай важливо, чи сприяє існуюче законодавство викоріненню сегрегації і розумінню спільності інтересів поміж різних соціальних груп. Інституційний порядок повинен мати такі норми, відповідно до яких контакт не тільки дозволяється, а й схвалюється. Гарним прикладом є програма десегрегації в американських школах у 70-х рр. XX ст., яка продемонструвала значну ефективність у зниженні громадських упереджень щодо чорних і сприяла формуванню більш позитивному ставленню до цієї групи в цілому [178, р. 415-424].

Інституційний контекст також може сприяти розвитку третьої важливої умови зниження стереотипів, емпатії.

Як довели А. Мірон і Н. Бренскомб, інтерпретація досвіду членів чужої групи, відбувається особливим способом. Відомо, що внутрішньогруповий фаворитизм і дискримінація по відношенню до членів інших груп – невід’ємні явища в груповій взаємодії. Негативний досвід члена чужої групи повинен бути підтверджений більшою кількістю доказів, ніж подібний досвід члена своєї групи. Це має значний вплив на деліберативний процес, адже стурбованість несправедливістю завжди сильніше в разі, якщо суб’єкт належить до своєї групи. М. Таранту, С. Дезлі і Т.Коттому вдалося виявити, що саме внутрішньо групові норми задають емоційний досвід емпатії щодо представників інших груп [217, р. 427-446]. Самокатегоризація себе як члена певної спільноти створює мотивацію відповідності ustalеним нормам, що дозволяє також затвердити свою соціальну ідентичність і прихильність групі. Внутрішньогрупові засади задають всі моделі поведінки у тому числі і відповідають за відношення до інших груп, тому нерівність внаслідок групового фаворитизму можна подолати шляхом активізації внутрішньогрупової норми, що предписує емпатію по відношенню до іншої

групи. Норма емпатії означає переконання членів групи в наявності такої внутрішньої характеристики своєї групи, як співпереживання до представників інших спільнот. Це стимулює процеси, завдяки яким емпатія може бути на тому ж рівні по відношенню до інших груп, як і до своїх членів, що приводить до більш позитивного ставлення до інших спільнот в цілому. В цьому сенсі взрошення деліберативної позиції у суспільстві беззаперечно буде мати позитивний вплив на міжкультурну взаємодію.

На думку багатьох дослідників, знаючи про існуючі стереотипи, люди можуть вплинути на свої внутрішні реакції, тим самим знизивши їх вплив і пом'якшити їх наслідки [190, р. 26]. Як показали результати дослідження М. Джікік і ін., усвідомленість завжди стимулює зниження ефекту автоматичної поведінки, активованого стереотипом [133, р. 107]. Ефект усвідомленості відбувається за допомогою розмивання початкового стереотипу через активацію інших характеристик. Після автоматичної соціальної категоризації завжди залишається місце для більш осмисленої обробки інформації, що надійшла ззовні. Коли існують тимчасові обмеження, суб'єкти не зацікавлені у винесенні правильних суджень на підставі додаткової інформації. Сприйняття додаткової інформації також залежить від мотивації докладати додаткові пізнавальні зусилля. За умови достатньої кількості нової інформації і мотивації звернути на цю інформацію увагу, суб'єкти можуть вплинути на зміну категоріальних апріорних переконань, а також сприймати інших як індивідів, а не представників категорії [190, р. 34]. Визначити приховані виключення допоможуть публічні відкриті дискусії, які з'ясуять, яким чином мова, яка використовується учасниками або неявні установки сприяють збереженню групових нерівностей, завдяки чому з'явиться можливість їм перешкоджати.

3.5. Інтернет-комунікації та структурно-функціональні трансформації публічної сфери

У своїй роботі «Структурна трансформація публічної сфери» Ю. Габермас був стурбований впливом системи на громадську думку за допомогою маніпуляцій у ЗМІ, що є перешкодою вільного розвитку раціонально-критичного потенціалу комунікації в життєвому світі.

Телебачення, радіо, друковані видання функціонують як «централізовані фільтри публічної комунікації», які виробляють зміст в обмеженій кількості організаційних центрів, а потім поширюють на необмежену кількість споживачів інформації. З одного боку, вони виконують важливу функцію фокусування змісту і форми, але така функціональна структура є несприятливою для активного залучення критичного потенціалу публічної сфери. Асиметрична природа мас-медіа з легкістю перетворює аудиторію в масу споживачів, поділяючи суспільство на вузьке коло експертів, що визначають перелік проблем і пасивну більшість.

Завдяки новим технологіям відбулося значне розширення комунікативних можливостей у публічній сфері. Поширення Інтернету змінило гру легітимації між державою і суспільством, відкрилися нові можливості для більшого включення, демократизації і розвитку нових форм впливу громадськості. У результаті таких модифікацій відбувається розширення розмаїття тем і збільшення кількості учасників взаємодій, що сприяє розвитку плюралізму. Для когнітивної функції деліберативного процесу позитивний потенціал Інтернету полягає в його впливі на зростання громадської обізнаності, для інклюзивної – в розвитку нових комунікативних майданчиків та нових можливостей для участі в публічному обговоренні, для етичної – в рівності учасників віртуальної комунікації. Незважаючи на всі переваги, такий вид комунікативної взаємодії також має свої недоліки.

На початку 2000-х рр. багато досліджень підтвердили розширення перспектив для критичного потенціалу громадськості, деякі дослідники

представляли його у якості «цифрової Агори» [203, р. 14]. Надзвичайно натхненно сприйняли нові зміни і теоретики агоністичної публічної сфери, розглядаючи нові можливості як двигун розвитку агональної публічної сфери та зміцнення контр-публік. Завдяки новим можливостям розвитку деліберативних просторів маргінальних дискурсів дійсно ускладнилося опозиційне різноманіття, і тим самим посилюватися боротьба зі значеннями і практиками домінантного дискурсу.

Розуміння віртуального простору в якості нового фундаменту для комунікативної раціональності зустріло багато критики з боку постмодерністів. Зокрема, М. Постер, назвав дану модель «застарілою» для «гіперреальності», оскільки демократичні практики повинні аналізуватися на підставі нового розуміння суб'єктивності. Модерністський раціональний суб'єкт децентрований в онлайн-комунікації, а також відірваний від матеріального зафіксованого контексту, через що саме поняття раціональності опиняється під питанням. Електронні медіа сприяють «узагальненій дестабілізації суб'єкта», світ симулякрів стає єдиною реальністю учасників, в якій індивідуальна раціональність підринається [199, р. 58].

Особистість більше не стягує світ зовні, але діє в межах апарату як точка в ланцюзі, через що унітарний суб'єкт, що знає себе і свій навколишній світ, розчиняється. Відбувається «розформування» суб'єкта в результаті розчинення відчуття простору і часу. Подібна дематеріалізація сприяє встановленню нових відносин між індивідами і значеннями. Ідентичність у мережі також розмита та має множинний характер, що перешкоджає розумінню мотивів і бажань. Вона безтілесна та не підпорядкована «силі кращого аргументу» і правилам домагань значущості.

Насправді, необхідно розмежовувати сайти автентичної фантазії і реальної автентичності, тобто інтенцію до перформансу від місць з інтенцією «просто бути». У той час як постмодерністи концентруються на першому явищі, раціонально-критична дискусія реалізується у другому. Радикального

розмивання суб'єктивності не відбувається, оскільки віртуальна взаємодія все одно залишається вкоріненою в матеріальному контексті: «Тіла дають про себе знати через запалені спини і стислі пальці, психічні стани опосередковують віртуальний досвід, економічні труднощі обмежують участь, і закон таїться за кібер-інтерацією будь-то в плані спостереження за дитячою порнографією або кібертероризмом» [131, р. 89]. Реальні ідентичності проглядаються за стилем написання, хобі та захопленнями, а анонімність навіть, навпаки, дає можливість кожному розкритися повніше, ніж в реальному житті. До того ж із самого початку публічна сфера не обов'язково потребувала фактичної міжособистісної взаємодії, адже навіть у буржуазній публічній сфері посередниками виступали друковані ЗМІ.

Щодо фактичних процесів політичної деліберативної дослідження показують суперечливі висновки. З'являється більше можливостей для самовираження, але в той же час присутнє політичне розфокусування. «Персональні» медіа вносять набагато більше різноманітності, ніж конвергенції, пропонуючи досить великий вибір, який у реальному житті не доступний. Це тягне за собою поляризацію дебатів, ізоляцію груп за інтересами і формує хаотичні, фрагментовані дискурси, що «може привести до «балканізації» або існування паралельних спільнот: ізольованих груп, які культивують інтровертність, іноді екстремальні погляди» [200, р. 74]. Як показав Е. Лауренс, читачі політичних сайтів часто звертаються до блогів, які відповідають їх переконанням [175, р. 142]. Перш за все, це стосується політичних новин. У результаті цієї своєрідної інформативної «фільтрації» виникають, за вдалим висловом К. Санстейна, ізольовані «деліберативні анклав» [216, р. 177]. Такого ж скептичного погляду дотримується прихильник концепції «сильної демократії» Б. Барбер. Нові медіа, на його думку, не грають особливої ролі, оскільки присутня в них поляризація, надмірна спрощеність, інформативна плутанина, сепаратизм та надзвичайна сегментарність віднімають можливості повноцінної комунікації. Це підриває основу сильної демократії [107].

А.Раучфлайш і М. Ковік будують дослідження на балансі теоретичної аргументації та емпіричних даних, що спираються на порівняльний аналіз різних країн. Вони виділяють чотири генералізовані функції Інтернету як публічної сфери: побудова ідентичності, формування порядку денного, контроль і критицизм, деліберація. Дослідження показало, що вплив Інтернету на формування ідентичності посередній, оскільки залежить від його наявності і користування. Найбільш високі показники у можливості формування порядку денного, що характерно і для недемократичних режимів. Дуже яскравим прикладом є Китай: ЗМІ, що фінансуються державою, стають більш сприйнятливими до потоків віртуальної комунікації, що в свою чергу викликає відповідь від політичних еліт. Що ж стосується критики і контролю, то Інтернет хоча і не може створити інституційних умов, але значно розширює існуючі процеси. Яскравим прикладом у даній сфері є електронний уряд, послуги які роблять доступ до урядової інформації простіше і сприяють прозорості. Це підвищує довіру громадян до уряду та знижує рівень корупції. Хоча зворотній зв'язок із громадськістю спрощується, ця функція також дає середні показники, тому що повністю залежить від відповідного устрою інституційних рамок. Що ж стосується обговорення, то нові віртуальні можливості комунікації не грають особливої ролі. Ідеальна мовна ситуація залишається важкодоступною як в реальному, так і у віртуальному житті [201, р. 3-5].

Існують різні думки щодо можливостей деліберативної демократії у веб-просторі: «соціологічно-прагматична» (Т.Гітлін), «політико-теоретична» (М.Деллі Карпіні), «структурно-політико-реформістська» (С. Одугбемі) та «симпатико-практична» (Дж. Макміллан). На думку Гітліна, культура демократії може бути створена не за допомогою технологій, а тільки за допомогою тих, хто зацікавлений в культурі демократії. Як вважає Д. Карпіні, Інтернет може сприяти продуктивності деліберації і виступати в якості майданчика для дискурсу. С. Одугбемі акцентує увагу на важливості розвитку реального публічного дискурсу і нових медіа в країнах, що

розвиваються. Досить оптимістично налаштований Дж. Макміллан: він відзначає зростання обізнаності, завдяки феномену «випадкової журналістики», тобто відкрити для кожного можливість вираження персональної думки і досвіду. Таким чином, на думку експертів, Інтернет може якщо не формувати, то направлятися демократичними практиками, завдяки новим шляхам вираження власної позиції. Інтернет також може стати публічною сферою в країнах, де традиційні медіа перебувають під жорстким державним контролем [163, pp. 471-475]. Такої ж думки дотримується і сам Габермас, на думку якого, потенціал Інтернету в демократичній сфері реалізується тільки в специфічному контексті: «він може підірвати цензуру авторитарних режимів, які намагаються контролювати і пригнічувати громадську думку» [158, p. 423].

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що і такі можливості вкрай ускладнені. Корпоративне управління онлайн-комунікаціями, приватизація Інтернет контенту, соціальних медіа та медіа-порталів, програмного забезпечення, доступ до бази даних і їх продаж для цільової реклами, співпраця між великими медіа-компаніями і спецслужбами, небажання великих Інтернет компаній здійснювати регулювання відповідно до суспільних норм щодо захисту даних і т. д., все це призводить до формування контрольованих веб-ресурсів, які забезпечують не тільки економічні, але і політичні інтереси і віртуальний простір стає новим полем протистояння поряд із силовим. Це відкриває нові шляхи для маніпуляцій громадською думкою, інформаційних атак, пропаганди, дезінформації та підриває деліберативну функціональність у віртуальному просторі. Саме в цьому яскраво виражена, використовуючи термін Габермаса, рефеодалізація, але тепер уже віртуальної публічної сфери.

Щоб подолати дихотомію оптимізму-скептицизму щодо можливостей Інтернету в розвитку деліберативної демократії необхідно вказати на ті структурні передумови, завдяки яким Інтернет зможе грати позитивну роль у процесах деліберації.

Хансон і Хогеа аналізують коментарі веб-ресурсів новин у посткомуністичній Румунії [163, р. 478-9]. Значний відсоток коментарів на сайтах, що не передбачали модерацію і реєстраційні характеризувалися невічливістю і нечемністю, вони відсилали, як правило, до суб'єктивного досвіду, а не об'єктивних фактів. За свідченням Н. Швідея, це нерідке явище, оскільки саме анонімність повідомлень відкриває можливість вільно вступати в словесну перепалку і висувати взаємні образи. Незважаючи на загальну доступність віртуального дискурсу, кілька учасників були орієнтовані на дискваліфікацію всіх інших. Необхідно зауважити, що наявність маніпуляцій у таких відкритих обговореннях нерідко є свідченням системного втручання у комунікацію на мікрорівні, цілеспрямованою програмою модифікації бесіди необхідним чином. Потрібні ефекти досягаються шляхом постановки інструментальних комунікаційних завдань. Маніпуляції відбуваються не тільки на макрорівні централізованих ЗМІ, а й опускаються на рівень міжперсональної онлайн-комунікації.¹⁴ Інколи буває дуже складно відрізнити інструментальне втручання системи та вираження реального невдоволення. Нерідко помилково маніпулятором іменується той, хто має непопулярну думку, яка не схвалюється в домінантному дискурсі. Більш того, за свідченням С. Сіндорфа, такі звинувачення можуть бути використані для того, щоб змусити замовкнути незгодних, завдяки чому домінантний дискурс ще глибше укоріниться в суспільстві [212, р. 195]. У зв'язку з такою невизначеністю, деліберативні функції можуть бути порушені і в одному і іншому випадку. У першому варіанті, дискусія спотворюється

---

¹⁴ Завдяки імітації активної участі у віртуальному обговоренні частим явищем стає комунікативна імітація. Розрізняють в даному напрямку тролінг (в інструментальному його розумінні), SERM, «політичні боти». Тролінг передбачає провокацію конфліктів між учасниками і всілякі провокаційні повідомлення та коментарі, а SERM спрямований на згладжування негативних відгуків про бренд, політичний режим або персону. Іншим варіантом комунікативної імітації є «політичні боти» - автоматизоване програмне забезпечення, розроблене для інформаційного вкидання з метою виклику необхідних реакцій з боку публіки. «Політичні боти» також використовуються для підвищення рейтингу політичних акторів, інформативного викривлення та спрямовані на демобілізацію громадських асоціацій, опозиції, нав'язування необхідних проурядових повідомлень. Під час політичних криз чи конфліктів або передвиборної гонки, вони заповнюють веб-ресурси спамом для створення перешкод громадським активістам [228].

через втручання системи, у другому – через спроби перешкодити такому втручанню контраргументи не сприйматимуться у якості розумних доводів.

Структура веб-сайтів має важливе значення для дискусії: це може збільшити або зменшити деліберативну ефективність. На відміну від описаних веб-ресурсів, реалізації деліберативних функцій буде сприяти правильна модерація віртуальних демократичних майданчиків. Хорошим прикладом є сайт американської організації МувОн, діяльність якої стартувала в 1998 р.¹⁵ Основною метою віртуальної платформи є надання можливості простим громадянам поєднувати зусилля для вирішення важливих питань і подальшого впливу на політичну систему. Віртуальний майданчик модерується членами організації, формальне членство не обов'язкове, схвалюється вираження спонтанних думок. Стандарти громадянського дискурсу підтримуються і контролюються, відбувається обмін думками, питаннями, пропонуються теми для розгляду, у разі необхідності використовується метод голосування. Така модель була експортована по всьому світу з метою підвищення громадянського активізму за допомогою нових Інтернет-можливостей.

Таким чином, Інтернет і свобода вираження не є достатніми умовами для деліберативної демократії, залишається вірним твердження Гітліна про провідну роль зацікавлених людей. Незаперечним є лише той факт, що Інтернет може розглядатися в якості функціонального доповнення до міжособистісної комунікації та мас-медіа. Такі ж висновки робить і Габермас: «політична комунікація всередині національних публік, як здається в даний час, може скористатися перевагами онлайн дебатів тільки тоді, коли групи, які активні в мережі, мають відношення до реальних процесів, таких як виборчі компанії або поточні суперечки, наприклад, у спробі мобілізувати інтерес і підтримку членів» [155, р. 158]. Сприятливий вплив Інтернету на деліберативну функціональність у віртуальному просторі

---

¹⁵ Він відомий як MoveOn.org Political Action. Виступаючи спочатку як соціальний рух, він згодом перетворився в некомерційну організацію і комітет політичної дії.

можливий за допомогою створення правильно структурованих демократичних Інтернет-платформ. Віртуальний простір не може стати повноцінною публічною сферою, але може частково виконувати її функції і виступати в якості засобу посилення існуючих громадянських сил.

Висновки до третього розділу 3

1. Інклюзивна функція деліберативного процесу може бути порушена внаслідок пріоритету раціональної форми дискурсу в деліберативній моделі демократії. Групи, яким властиві специфічні естетико-афективні форми вираження, можуть бути виключені із деліберативного процесу внаслідок відмінної культури мовлення. Деліберативна демократія повинна бути доповнена нераціональними формами комунікації, привітаннями, риторикою і наративами. Естетико-афективні способи артикуляції також можуть провокувати нові форми нерівностей внаслідок різниці навичок їх вживання, тому сприятимуть пошуку справедливих рішень лише за умови пріоритету основних вимог деліберативної демократії. Недискурсивні способи артикуляції є методом вираження існуючої несправедливості і часом становлять єдину можливість ініціювання громадської дискусії. Інклюзивна функція деліберативного процесу буде виконуватися не тільки за умови наявності права на вираження свого інтересу, а й готовності суспільства його почути. Аудіальна взаємність є проявом також і етичної функції, індикатором визнання опонентами один одного як рівноправних суб'єктів комунікативної взаємодії і основною умовою її продуктивності.

2. Вимоги теорії деліберативної демократії вибудовані з урахуванням соціальних нерівностей. Влада розуміється як силове домінування і як функція організованої колективної діяльності (комунікативна влада). Позамовні медіуми влади не є іманентно притаманними сфері життєвого світу, їх втручання в комунікативну практику є причиною його соціальних патологій. Для деліберативного процесу антагоністичною є примусова влада:

загроза санкцій, застосування сили, брехня і приховані маніпуляції. Нормативна модель деліберативної демократії спрямована на протидію примусовій владі, що можливо за допомогою проведення правильної демократичної політики.

2. Серед постмодерністських альтернатив теорії деліберативної демократії найбільш значущою є концепція агоністичного плюралізму Ш. Муффа. Згідно з теорією агоністичного плюралізму, зважаючи на онтологічний характер антагонізму, основним завданням політики є його перетворення на агонізм, у межах якого можлива мирна боротьба. Це передбачає, що супротивники не розглядають один одного у якості ворогів, але визнають як носіїв легітимних поглядів, не дивлячись на впевненість щодо неможливості раціонального вирішення конфлікту. Внутрішні концептуальні протиріччя в теорії агоністичної демократії визначили утопічність цієї позиції. Припущення щодо онтологічного характеру антагонізму свідчить про есенціалізм, якого Муфф прагне уникнути. В обґрунтуванні антагонізму та невикорененості конфліктів не враховується, що визначити конфлікт, як і порівнювати відмінності, можливо тільки в разі наявності спільного символічного простору. Оскільки герменевтичний доступ до світу заснований на мові, то обговорення є конститутивною частиною конфлікту. Незрозумілими у теорії агоністичного плюралізму також залишаються умови трансформації антагонізму в агонізм. Відсутність чітких процедурних норм для протидії символічній маніпуляції робить дану модель неефективною в боротьбі з нерівністю в полікультурному суспільстві.

3. Концептуалізація навколишньої дійсності здійснюється на засаді фундаментальних переконань про природу реальності, нормативних принципів і епістемологічних методів, які можуть бути культурно специфічні. Це лягає в основу ідей про несумірність концептуальних каркасів або схем, що ставить під сумнів функціональність деліберативного процесу. Основним парадоксом концептуального релятивізму є суперечливість самого положення про несумірність: відмінність має сенс, тільки за умови наявності

єдиної координуючої схеми, що з точки зору самого концептуального релятивізму неможливо. Проблеми лінгвістичного перекладу і розуміння культурних смислів перебільшені і суперечливі. Осягнення інших культур може здійснюватися не тільки на основі перекладу нових смислів у наявні поняття, але й шляхом «фаміліризації», ознайомлення з новими термінами та культурними смислами, яке обумовлює зміни в лінгвістичній і світоглядній площинах та розширення наявних концептуальних горизонтів.

4. У складних випадках міжкультурної взаємодії учасників з радикально відмінними фундаментальними переконаннями когнітивна функція деліберативного процесу може бути порушена, оскільки пошук аргументів, прийнятних для всіх з одних і тих же причин, може бути ускладнений. Комунікація може бути ефективною, якщо обговорення спрямоване не на обґрунтування відмінностей, а на об'єднуючий фундамент, спільні цілі, потреби чи інтереси, завдяки чому буде виконуватися етична функція деліберативного процесу і комунікативна взаємодія буде підтримувати форму «деліберативної розбіжності». Разом із тим, ефективність міжкультурної комунікації залежить від інклюзивної функції деліберації, яка проявляється у відчутті залученими сторонами впливу на процес обговорення і одночасно виступає основою зацікавленості в продовженні процесу, незважаючи на можливу незадоволеність результатом. Саме тому в полікультурному суспільстві деліберативний процес повинен розумітися, перш за все, в якості кооперативної спільної активності. Консенсус є непрямою метою обговорення та бажаним «побічним» продуктом процесу. Якщо у взаємодії орієнтиром виступає вимога досягнення згоди, то присутній стимул враховувати аргументи інших. Партнерські відносини в умовах полікультурного суспільства ґрунтуються на визнанні різних баз знань учасників. Нормативною моделлю для деліберативної взаємодії в полікультурному суспільстві може стати «моральний компроміс», який не передбачає необхідності зміни сторонами своїх фундаментальних поглядів, але зобов'язує до включення моральних цінностей і стандартів інших, в

результаті чого виникає загальна «концептуальна схема», що вбирає в себе різні форми обґрунтувань.

5. Явні виключення в процесі деліберації, викликані соціально-економічною нерівністю, можуть бути скориговані дотриманням основних вимог деліберативної моделі демократії. Важливим, але не опрацьованим на сьогоднішній день питанням, є способи протидії неявним виключенням у дискурсивному процесі. Приховані форми дискурсивних нерівностей можуть виникати навіть при формальному включенні груп у дискурсивний процес внаслідок процесів соціальної стереотипізації та еволюційних аспектів соціального пізнання. Стереотипи виступають у якості когнітивних орієнтирів, що становлять основу для суджень та висновків. Структура соціального пізнання містить два універсальних когнітивних виміри, які обумовлюють більшість варіацій соціальної взаємодії – сердечності (автоматична оцінка позитивності/негативності намірів іншого) і компетентності (оцінка можливості іншого діяти у відповідності зі своїми намірами). Дані процеси впливають на інтерпретацію інформації, а також опосередковують автоматичні афективні реакції, що впливають на судження. Це може порушувати когнітивну, інклюзивну і етичну функції деліберативного процесу, обумовлюючи невірну інтерпретацію або систематичне знецінення аргументів груп, що займають непривілейоване положення в суспільстві, провокуючи їх неформальне виключення з процесу і вкорінюючи існуючу нерівність. Вплив соціальних стереотипів сильніше в умовах дефіциту знань про групу і лімітованої прямої взаємодії, тому політична стратегія на кшталт мультикультуралізму, яка сприяє суспільній сегрегації та розвитку викривлених уявлень про спільноти, ускладнює включення груп у демократичний процес. Основні методи дестереотипізації пов'язані з основними принципами деліберативної демократії. Безпосередня міжгрупова взаємодія при правильних умовах, а саме, спільних цілях, рівностатусності під час взаємодії, відповідного інституційного контексту, є способом редукції впливу стереотипів та упереджень. Це пов'язано із

заповненням прогалин у знаннях щодо інших груп, усуненням тривожності і розвитком емпатії. Послабленню стереотипів та упереджень також сприяє не тільки реальний, а й розширений контакт (знання про контакти інших членів своєї групи з членами зовнішніх груп) і уявний (уявлення позитивної взаємодії), що сприяють зниженню тривожності. Саме тому особливе значення має правильна мультикультурна освіта.

Нарівні з дискурсами в публічній сфері, особливу роль відіграє заохочення соціальної рівності інституційною системою. Нерівність, викликана груповим фаворитизмом, може бути згладжена шляхом активізації внутрішньогрупової норми емпатії стосовно членів інших груп. В такому контексті нормативні вимоги деліберативної демократії матимуть позитивний вплив на міжкультурну взаємодію та будуть сприяти підвищенню аудіальної взаємності.

6. Завдяки поширенню Інтернету та нових комунікативних майданчиків відбулося розширення можливостей для зростання критичного потенціалу громадськості. На відміну від асиметричної функціональної структури мас-медіа, нові технології дозволяють створити платформи для комунікативної взаємодії, що сприяють зростанню громадської обізнаності та задовольняють вимогам відкритості та рівності. Це створило нові можливості для більш повної реалізації когнітивної, інклюзивної та етичної функціональності деліберативного процесу.

Дослідження процесів деліберації у віртуальному просторі показали, що разом із зростанням доступності інформації, суспільної інклюзивності та ускладненням різноманіття дискурсів з'являється політичне розфокусування і поляризація дебатів, а також ізоляція груп за інтересами. Віртуальний простір створює нові шляхи для маніпуляцій громадською думкою, стає новим полем протистояння. Хоча досягнення ідеальної мовної ситуації не менш проблематичне, ніж у процесі безпосередньої комунікативної взаємодії, тим не менш, Інтернет сприяє активному формуванню порядку денного та розширенню можливостей критики і контролю з боку

громадськості. Інтернет не може стати повноцінною публічною сферою, але може бути використаний в якості її функціонального доповнення для більшої громадянської інклюзивності та підвищення суспільного активізму. Платформи віртуальної комунікації можуть спрощувати координацію і мобілізацію, а також збільшувати масштаби вже існуючих громадських асоціацій і соціальних рухів за умови правильної їх модерації та організації.

Основні положення даного розділу викладено у публікаціях автора [12; 14; 15; 17].

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено аналіз легітимаційних можливостей деліберативної демократії в полікультурному суспільстві, висвітлені складнощі імплементації деліберативної моделі та шляхи їх подолання. Висновки дисертаційного дослідження представлено в наступних положеннях:

1. Зміна основних методологічних принципів легітимації соціально-політичного порядку в історичному контексті відбувалася в кілька етапів: дорефлексивний (міфологічний), релігійний, раціональний. У суспільстві додержавного періоду легітимаційним ресурсом було сакральне і пов'язані з ним ритуали, на основі яких була сформована перша нормативна система. Із розвитком релігійного світогляду джерелом легітимації політичного устрою стають заповіді, що мають трансцендентне походження. Перехід до раціонального типу легітимації ознаменований проблематизацією обґрунтування самих легітимаційних засад, основним фундаментом раціональної легітимації стають теорії природного права. У посттрадиційному суспільстві відсутнє переконання щодо безальтернативності норм, вони стають об'єктами аргументативної критики, передзана нормативна згода проблематизується і трансформується в аргументативно досягну. Нормативна значимість вкорінюється в інтерсуб'єктивному визнанні, легітимність норми залежить від її відповідності інтересам усіх, кого вона зачіпає. Нормативне ядро демократії було сформоване на підставі зв'язку формально-раціональної легітимації як процедури з ідеєю громадянського самозаконотворення, коли громадяни розглядаються як творці законів, яким вони підкоряються як їх адресати. Зафіксовано, що негативні тенденції абсолютизації цілорациональності в першій половині XX ст. виразилися в домінуванні технократичної легітимності, що сприяло відділенню етики від політики. У результаті поширення антинормативних концепцій демократії, сама демократія

втратила центральну ідею самовизначення, зводячись до виборчої процедури з наступним самоусуненням виборця, що стало причиною легітимаційної кризи.

2. Глобалізаційні процеси призвели до соціокультурних змін, перетворивши ряд держав у спільноти спільнот. З одного боку міжнародні інтеграційні процеси, нові наднаціональні інститути управління, глобальні економічні союзи і інтенсивне зростання міжкультурної комунікації завдяки новим технологічним інноваціям сприяють появі транснаціональної публічної сфери і стиранню міжкультурних кордонів. Разом із тим це призводить до зростання ціннісного плюралізму і різноманіття ідентичностей, посилення націоналізму і прагнення до збереження традиційних цінностей. Мультикультуралізм, як нова форма легітимаційної стратегії в умовах суспільного плюралізму, не сприяв гармонізації міжкультурних відносин. Хибна проблематизація культури є помилкою нормативних теорій мультикультуралізму, але разом із тим есенціалістське бачення культури спостерігається і в публічній сфері. Концептуалізація культури як внутрішньо однорідної стабільної цілісності або властивості етнічної групи є наслідком ігнорування протиріч, пов'язаних із груповим досвідом і складнощами людських взаємодій. Це приводить до висновку про тотожність індивідуальної суб'єктності у всіх представників культурної спільноти, а також до уявлення про визначення особистої самоідентифікації членів груп виключно культурною приналежністю. Цільові програми, спрямовані не на культурну взаємодію, а на заохочення культурної окремішності призводять до групового тиску, конформізму і «тиранії» культурної ідентичності. Наслідками стають громадська сегрегація, підтримка жорстких зовнішніх меж ідентичності, громадська замкнутість. Методологічний фундамент мультикультуралізму суперечить сутності культури, яка є контекстуальним проявом універсальних особливостей людини і являє собою внутрішньорозщеплену комплексну систему з мінливими межами, що складається з взаємопереплечених наративів і

практик. Усуненню сформованої «мозаїчним» мультикультуралізмом призми сприйняття культурних груп, як в'язнів своєї ідентичності, буде сприяти заохочення міжкультурної взаємодії в публічній сфері, залучення громадян до інститутів громадянського суспільства.

3. У результаті суспільних перетворень, а також нових комунікативних можливостей і способів колективного прийняття рішень, політичний процес все більше стає залежним від громадянської комунікативної практики. В умовах суспільного плюралізму нормативна модель деліберативної демократії, в рамках якої легітимаційна процедура вкорінюється в неформальній публічній сфері, є найбільш відповідною нормативною моделлю реалізації демократичної практики і водночас методологічною платформою для аналізу нового формату взаємин держави і суспільства.

Деліберативна модель демократії розуміється як синтез елементів ліберальної і республіканської моделей, що відрізняються в розумінні ролі демократичного процесу, концептах громадянина держави, понятті права та розумінні природи політичного процесу. Актуальність деліберативної демократії в умовах плюралізму обумовлюється її нормативним фундаментом, який становить не етична субстанція певної спільноти або абстрактні вимоги, а сфера дискурсивних правил, що спираються на нормативний зміст, запозичений із мовної комунікації. Нормативні вимоги дискурсу формують таку комунікативну ситуацію, в якій існують симетричні умови здійснення комунікативних актів для всіх учасників обговорення, завдяки чому долається скутість дискурсу соціальною нерівністю і суб'єктно-об'єктними відносинами. Відповідно до основного принципу дискурсивної етики, на значимість можуть претендувати ті норми, з якими могли б погодитися всі учасники практичного дискурсу. Процедурні умови етики дискурсу, що лежать в основі нормативної моделі демократії, виступають в якості регулятивного принципу громадянського дискурсу і служать критерієм обґрунтування значущості норм, ступінь легітимності яких

прямопропорційний ступеню відповідності деліберативного процесу ідеальним умовам, а також є методом виявлення соціальних виключень.

Нормативний ідеал деліберативної демократії характеризується наступними особливостями: практикою публічного дискурсивного обґрунтування прийнятих рішень, дискурсивно-етичною процедурою легітимації, рівністю учасників комунікативної взаємодії, відкритістю деліберативного процесу, багаторівневою системою комунікації. У полікультурному суспільстві деліберативна демократія повинна розумітися як кооперативний пошук прийнятних рішень, дієвість і легітимність якого буде обумовлюватися трьома функціями деліберативного процесу: *когнітивною* (обговорення служить формуванню більш обґрунтованих думок і рішень, завдяки зважуванню належним чином всіх аргументів), *інклюзивною* (обговорення повинно бути відкрито для необмеженої кількості аргументів, що означає потенційну можливість всіх груп мати комунікативний вплив на деліберативний процес), *етичною* (обговорення сприяє рівності і взаємній повазі, які вбудовані в методологічний фундамент дискурсу). Дані функції нерозривно пов'язані і являють собою нормативний базис деліберативної демократії.

4. На основі аналізу концептів публічності Х. Арендт, Р. Козеллека і Ю. Габермаса показано, що публічна сфера є позаісторичним феноменом і пов'язана з універсальною здатністю до комунікації. Публічна сфера, що представляє собою комплексну мережу перехресних дискурсів, служить «контекстом відкриття» проблем життєвого світу, які транслуються у вертикальну структуру уповноважених інститутів, перетворюючись у комплексний правовий код – закон. Організаційним субстратом публічної сфери виступає громадянське суспільство – сфера соціальної інтеракції, що складається з добровільних об'єднань, соціальних рухів і різних форм публічної комунікації. Громадянське суспільство відіграє ключову роль у трансформації інституційного устрою держави відповідно до мінливих внаслідок зростаючого різноманіття потреб життєвого світу завдяки своєму

критичному потенціалу, який існує за умови диференціації громадянського суспільства від держави і економіки. Громадянське суспільство створюється шляхом самообілізації і самоконструювання та одночасно діє як регулятивний ідеал, який одухотворює соціальні рухи.

5. Інклюзивна функція деліберативного процесу може порушуватися через пріоритет раціональної форми комунікативної взаємодії та виключення естетико-афективних форм артикуляції, які, як показують емпіричні дослідження дискурсивних практик, є невід'ємною частиною деліберативних форумів. Тому деліберативна модель демократії повинна бути доповнена нераціональними методами комунікації: вітанням, риторикою, наративами, за умови збереження основних її основних принципів. Системний підхід до дослідження деліберативної демократії дозволяє розглядати нераціональні методи комунікації та недискурсивні практики в якості важливих конститутивних компонентів деліберативного процесу, що можуть оцінюватися за допомогою стандартних деліберативних принципів. Інклюзивна функція деліберативного процесу полягає не тільки в формальному включенні до самого процесу і можливості артикулювання свого інтересу, а й в готовності інших його почути. Аудіальна взаємність є проявом і етичної функції деліберативного процесу та свідчить про визнання опонента в якості рівноправного суб'єкта.

6. Обґрунтовано, що положення про несумірність концептуальних схем є парадоксом концептуального релятивізму, оскільки відмінності в концептуальних каркасах мають сенс тільки за умови наявності єдиної координуючої схеми, що неможливо з точки зору самого концептуального релятивізму. Осягнення відмінних культурних смислів здійснюється не тільки на підставі перекладу нових понять у наявні, а й за допомогою «фаміліризації», створення нових категорій шляхом ознайомлення з лінгвістичними особливостями вживання нових термінів у мовах інших культурних груп, звідки вони запозичені.

7. На основі емпіричних досліджень дискурсивних практик у полікультурному суспільстві показано, що в складних випадках міжкультурної взаємодії когнітивна функція деліберативного процесу може порушуватися. Деліберація уможливлюється завдяки дотриманню етичної функції дискурсу для підтримки деліберативної форми розбіжності, завдяки спрямованості процедури на спільні цілі, потреби та інтереси та дотриманню інклюзивної функції за допомогою відчуття сторонами свого впливу на процес обговорення. Зважаючи на складність дискурсивної трансформації вбудованих в ідентичність переконань, деліберація має розумітися як кооперативна спільна активність та в складних випадках може відбуватися на засаді «морального компромісу», який передбачає включення різних форм обґрунтувань, моральних цінностей, стандартів і баз знань для створення загального фундаменту комунікативної взаємодії.

8. У результаті процесів соціальної стереотипізації і еволюційних аспектів соціального пізнання когнітивна, інклюзивна і етична функції деліберативного процесу можуть бути порушені. Когнітивні викривлення і афективні реакції через особливості соціального сприйняття можуть провокувати викривлення аргументів або невірну інтерпретацію інформації, знецінення аргументів і виключення певних соціальних груп із дискурсу при формальному включенні, а також перешкоджати розвитку взаємної поваги. Механізми дестереотипізації корелюють з основними принципами деліберативної демократії, які можуть розглядатися як ефективні способи протидії неявним виключенням. Найефективнішим методом є безпосередня міжгрупова взаємодія за умов спільних цілей, рівностатусності та відповідного інституційного контексту, що заохочує таку взаємодію. Не тільки наскрізна комунікація, а й розширений і уявний контакти є способами редукції упереджень, що має значення для побудування правильної мультикультурної освіти. Цілеспрямована активізація внутрішньогрупової норми емпатії щодо членів інших груп згладжує нерівність, викликану

груповим фаворитизмом, тому особливу роль грають правильні нормативні стандарти на інституціональному рівні, що має сприяти соціальній рівності.

9. На відміну від традиційних односпрямованих мас-медіа, Інтернет відкриває нові можливості для комунікації та може забезпечити більш тісний зв'язок між публічною і адміністративною системами за умови, якщо друга відкрита і чутлива до першої. Інтернет не в змозі повністю замінити публічну сферу, але може бути її рушійною силою і частково виконувати її функції. Деліберативна функціональність платформ віртуальної комунікації залежить від їх правильної модерації. Досягнення ідеальної мовної ситуації у віртуальному просторі не менш проблематичне, ніж у міжособистісній комунікації, проте Інтернет відіграє важливу роль у формуванні порядку денного і розвитку критичного потенціалу громадськості, сприяючи зміцненню існуючих громадських сил і соціальних рухів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврелий Августин Творения: В 4 т. Т.3: О Граде Божием. Книги I – XIII / Августин Аврелий. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ – Пресс, 1998. – 598 с.
2. Агеев В. С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В. С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С.95– 101.
3. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенційної моралі/ К.-О. Апель; пер. з нім. В. Куплін. – Київ: Дух і літера, 2009. – 430 с.
4. Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель. – К.: Український філософський фонд, 1999. – 74 с.
5. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель. // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 395– 412.
6. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 355– 371.
7. Апель К.-О. Спрямування англо-американського «комунітаризму» в світлі дискурсивної етики / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С .372– 394.
8. Арато А. Концепция о гражданском обществе: восхождение, упадок и воссоздание – и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис. – 1995. – №3. – С. 48– 57.
9. Арендт Х. Vita activa, или о деятельной жизни / Х. Арендт; пер. с нем. и англ. В. В. Биbihин. – СПб. : Алетейя, 2000. – 437 с.
10. Арістотель. Політика / Арістотель; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюк. – К.: Основи, 2000. – 239 с.

11. Батракина Е., Проценко Н. Делиберативная демократия и проблемы либеральной политики / Е. Батракина // Світогляд-Філософія-Релігія.– 2013.– № 4. – С.73–83.

12. Батракіна Є. Концептуальні суперечності в теорії агоністичної демократії Ш. Муфф / Є. Батракіна // Гілея. – 2016. – № 113 (10). – С. 176–179.

13. Батракіна Є. Криза «мозаїчного» мультикультуралізму та деліберативна модель демократії / Є. Батракіна // Грані. – 2016.– №3 (131). – С. 43–48.

14. Батракина Е. Несоизмеримость моральных и когнитивных основ сообществ как вызов делиберативной концепции легитимности / Е. Батракина // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Серія: філософія. Філософські перипетії). – 2012.–№ 1039. – С. 83–88.

15. Батракіна Є. Парадокс несумірності концептуальних каркасів / Є. Батракіна // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016.– № 14. – С. 10–13.

16. Батракина Е. Роль дискурсов в разрешении социально-политических проблем / Е. Батракина // Світогляд-Філософія-Релігія.– 2014. – № 6. – с. 5–14.

17. Батракіна Є. Соціальна стереотіпізація як причина дискурсивних нерівностей / Є. Батракіна // Вісник Львівського університету (Філософсько-політологічні студії) – 2017. – № 11. – С. 7–13.

18. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З.Бауман; пер. с англ. М.Л.Коробочкин. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004.– 188с.

19. Бауман З. Свобода / З. Бауман; пер. с англ. Г.М. Дашевский. – М.: Новое издательство, 2006. – 132с.

20. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру [Электронный ресурс] / С. Бенхабиб. – Режим доступа: https://doc-22401602_132653250?dl=b2ff36a6cc78f738b4

21. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс Традиция, 2000. – 383 с.

22. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. – М.: Прогресс Традиция, 2001. – 303 с.

23. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

24. Бессет Дж. М. Тихий голос разума. Делиберативная демократия и американская система государственной власти / Дж. М. Бессет; пер. с англ. Ю. Шпакова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 336 с.

25. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр; пер. с франц., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.

26. Бодрийяр, Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр; пер. Л. Любарской, Е. Марковской. – М.: Добросвет, 2000. – 259 с.

27. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

28. Бусова Н.А. Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н.А. Бусова // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 44–54.

29. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право / Н.А. Бусова. – Харьков: Изд-во «Прометей-Пресс», 2004. – 352 с.

30. Вебер М. Типы господства [Электронный ресурс] / М. Вебер. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php

31. Вевьерка М. Формирование различий / М. Вевьерка // Социс. – 2005. – № 12. – С.13– 24.
32. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть 1 / Л.Витгенштейн; пер. с нем. М.С. Козлова и Ю. А. Асеев. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с.
33. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму / Ю.Габермас. // Філософія освіти. – 2015. – № 1 (16). – С. 6 – 35
34. Габермас Ю. Єдність розуму в розмаїтті його голосів / Ю.Габермас // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 255 – 286.
35. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики / Ю.Габермас. // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 325 – 345.
36. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г.В. Гегель; пер. с нем. Б. Г. Столпнер, М.И. Левин. – М.: Мысль, 1990. – 527 с.
37. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гобс; пер. з англ. Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник. – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
38. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови [за ред. Кебуладзе, О. Кисельова]. – К.:2007. – 317 с.
39. Дарендорф Р. Мораль, институты и гражданское общество / Р. Дарендорф // Путь. Международный философский журнал, 1993. – № 3. – С. 179– 191.
40. Дворецкий И. Латинско-русский словарь 2-е изд., перераб. и доп. – М.: 1976. – 1096 с.
41. Добсон Э. Почему мы говорим о слушании? / Э. Добсон// Логос. – 2015. – №6. – С. 243– 263.
42. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Дж. Дьюи; пер. с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстова, Е. Н. Косилова. – М.: Идея – Пресс, 2002. – 160 с.

43. Дэвидсон Д. Об идее концептуальной схемы [Электронный ресурс] / Д. Дэвидсон. – Режим доступа: <http://www.kph.npu.edu.ua/e-book/clasik/data/davidson/schem.html>

44. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм; пер. з фр.: Г. Філіпчук, З. Борисюк. – Київ: Юніверс, 2002. – 423 с.

45. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія /А.М. Єрмоленко. – Київ: Лібра, 1999. – 487 с.

46. Калдер Г. Демократия и слушание / Г. Калдер // Логос. – 2015. – №6. – С. 227– 242.

47. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения в шести томах. Том 3 / И. Кант; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М.:«Мысль», 1964. – 799 с.

48. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Сочинения в шести томах. Том 4. Часть 2 / И. Кант; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М.: «Мысль», 1965. – С. 107 – 436.

49. Кант И. Критика практического разума. Собрание сочинений в восьми томах. Том 4 / И. Кант; пер. с нем. В.С. Соловьев, В.Л. Зубов, Н. М. Соколов.– М.: Чоро, 1994.– 575 с.

50. Карнап Р. Эмпиризм, семантика и онтология [Электронный ресурс] / Р. Карнап. – Режим доступа: http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1175752680&archive=1397803661&start_from=&u cat=5&

51. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ. А.Матвеева. – Екатеринбург: У– Фактория, 2004. – 328 с.

52. Кимлика У. Современная политическая философия / У. Кимлика; пер. с англ. С. Моисеев. – М.: Изд. дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 592 с.

53. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін; пер. з англ. – К.: К. І. С: Аналіт.-дослідн. центр «АНОД», 2000. – 192.

54. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Дж. Кин; пер. с англ. М.А. Абрамова. М: Прогресс – Традиция, 2001. – 400 с.

55. Коэн Дж. Л., Арато Э. М. Гражданское общество и политическая теория/ Дж.Л. Коэн, Э. М. Арато; пер. с англ. Мюрберг И.И., Седов Л.А., Спичкин В.А., Олейник В.Т., Штейнман М.А. – М.: Издательство Весь Мир, 2003. – 784 с.

56. Куайн В. Онтологическая относительность [Электронный ресурс] / В. Куайн. – Режим доступа: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/kuajn.html>

57. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: Теория разнообразия и свободы / Ч. Кукатас; пер. с англ. Н. Эдельман. – М.: Мысль, 2011. – 482 с.

58. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун; пер. с англ. И. З. Налетов. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.

59. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф; пер. с англ. И. Б. Шатуновский. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.

60. Лиотар Ж.- Ф. Состояние постмодерна / Ж.- Ф. Лиотар; пер. с фр. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.

61. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчунова. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

62. Локк Дж. Сочинения в трех томах. Том 3 / Дж. Локк; пер. с англ. и лат. Ю.М. Давидсон, Е.С. Лагутин, Ю.В. Семенов, Н.А. Федоров. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.

63. Луман Н. Социальные системы / Н. Луман Очерк общей теории; пер. с нем. И.Д. Газиев. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.

64. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / А. Макинтайр; пер. с англ. В. В.Целищев.— М.: Академический Проект, 2000. — 384 с.
65. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Джон Стюарт Міл; пер. з англ. Є. Мірошніченко, В. Єрмоленко, В. Триліс. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 11 — 128.
66. Многоликая глобализация / Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона; пер. с англ. В. В. Сапов, под ред. М. М. Лебедевой. — М.: Аспект Пресс, 2004.— 379 с.
67. Муфф Ш. Витгенштейн, политическая теория и демократия / Ш. Муфф // Логос. — 2003. — № 4— 5 (39). — С. 153—165.
68. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. — 2004.— № 2 (42) — С. 180— 197.
69. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. — № 6 (45). — 2004. — С. 141— 153.
70. Муфф Ш. Политика и политическое / Ш. Муфф // Политико— философский ежегодник. — 2008. — № 1. — С. 88— 102.
71. Муфф Ш. Пространства публичной полемики, демократическая политика и динамика настроений [Электронный ресурс] / Ш. Муфф. — Режим доступа: [http:// 2nd.moscowbiennale.ru/ru/muff_doklad1/](http://2nd.moscowbiennale.ru/ru/muff_doklad1/)
72. Назарчук А. Этика глобализирующегося общества [Электронный ресурс] / А. Назарчук. — Режим доступа: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/24499/>
73. Немов Р. С. Психологический словарь / Р.С. Немов. — М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. — 560 с.
74. Острогорский М. Я. Либерализм и тоталитаризм [Электронный ресурс] / М. Я. Острогорский. — Режим доступа: <http://sceptic-ratio.narod.ru/ku/lt-28.html>
75. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // THESIS. — 1993. — №2. — С. 94— 122.

76. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

77. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы / К. Поппер; пер. В. Н. Брюшинкин, А. Л. Никифоров. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.

78. Поцелуев С. От «антагонизма» к «агонизму»: к теории демократии Э. Лаклау и Ш. Муфф / С. Поцелуев // Политическая концептология. – 2011. – № 2 – С. 47– 79.

79. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз; пер. с англ. В. Целищев, В. Карпович, А. Шевченко. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. – 532с.

80. Рорти Р. Постмодернистский буржуазный либерализм // И. Джохадзе Неопрагматизм Ричарда Рорти. – М., 2001. – С. 199-210.

81. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты [Электронный ресурс] / Ж. Ж. Руссо. – Режим доступа: http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html

82. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; пер. с англ., под ред. и с пред. А. Е. Кибрик. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – 656 с.

83. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і політика визнання / Ч.Тейлор; пер. с англ. Р. Й. Димерец. – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.

84. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів / М. Тур. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.

85. Уорф Б. – Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. – Л. Уорф // М. Мюллер, Э. Сепир, Б.Л. Уорф, Л. Витгейнштейн и др. Языки как образ мира. Антология. – АСТ, Terra Fantastica, 2003. – С. 157 – 201.

86. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд; пер. с англ. и нем. А. Л. Никифоров. – М.: Прогресс, 1986. – 543 с.

87. Флиивберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества / Б. Флиивберг // Социологические исследования. – 2000. – № 2. – С. 127– 136.
88. Хабермас Ю. Вовлечение Другого: Очерки политической теории / Ю.Хабермас; пер. с нем. Ю. С. Медведев. – М.: Наука, 2001. – 417с.
89. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас; пер. с нем. А. Михайлов, В. Кононов. – М., 1995. – 256 с.
90. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Ю. Хабермас; пер. с нем. М.Б. Скуратов. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – 336 с.
91. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; пер.с нем., под ред. Д. В. Складнева. – СПб.: Наука, 2001. – 380 с.
92. Хабермас Ю. Отношения к миру и рациональные аспекты действия в четырех социологических понятиях действия/ Ю. Хабермас // Социологическое обозрение. – 2008. – Т. 7. № 1. – С. 3– 24.
93. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма / Ю.Хабермас; пер. с нем. Л.В. Воропай. – Москва, «Праксис», 2010. – 264с.
94. Хабермас Ю. Техника и наука как идеология / Ю. Хабермас; пер. с нем. М.Л. Хорьков. – М.: Праксис, 2007. – 208 с.
95. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас; пер. с нем. М. М. Беляев, К. В. Костин, Е. Л. Петренко, И. В. Розанов, Г. М. Северская. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.
96. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. – М: ООО Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
97. Шабо Дж. Introduction a la politique [Электронный ресурс] / Дж. Шабо. – Режим доступа: <http://www.democracy.ru/curious/democracy/legitimacy.html>

98. Шмитт К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса / К.Шмитт; пер. с нем. Д. В. Кузницын. – СПб.: «Владимир Даль», 2006.– 300 с.

99. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия [Электронный ресурс] / Й. Шумпетер. – Режим доступа: <http://sd-inform.org/upload/books/Theory%20of%20socialism/Democratic%20socialism/Schumpeter.%20Kapitalism,%20socialism%20i%20demokratija.pdf>

100. Abizadeh A. Does Collective Identity Presuppose an Other? On the Alleged Incoherence of Global Solidarity/ A. Abizadeh // American Political Science Review. – 2005. – № 99 (1). – P. 45– 60.

101. Alexander J. C. The Civil Sphere / J. C. Alexander. – New York: Oxford University Press, 2006. – 793 p.

102. Appiah K. A. The Ethics of Identity / K. A. Appiah. – Princeton University Press. – 2005. – 358 p.

103. Arendt H. Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution / H. Arendt. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. – 240 p.

104. Bachvarova M. Multicultural Accommodation and the Ideal of non-Domination / M. Bachvarova // Critical Review of International Social and Political Philosophy. – 2014. – № 17(6). – P. 652– 673.

105. Balibar E. Is There a NeoRacism? / Race, Nation, Class: Ambiguous Identities (E. Balibar, I. Wallerstein eds.). – London: Verso, 1991. – P. 17– 28.

106. Banaji M. R. & Hardin C. D. Automatic stereotyping/ M. R. Banaji & C.D. Hardin // Psychological Science. – 1996. – № 7(3). – P. 136–141.

107. Barber B Which Technology and Which Democracy? [Электронный ресурс] / B. Barber. – Режим доступа: <http://web.mit.edu/mit/articles/barber.html>

108. Barry B. Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism / B. Barry. – Cambridge: Polity Press, 2001. – 300 p.

109. Batrakina E. Conceptualization of the public sphere: H. Arendt, R. Koselleck, J. Habermas / E. Batrakina // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2016. – № 9-10. – P. 49-53.
110. Baumann G. *Contesting Culture: Discourses of Identity in Multi-Ethnic London* / G. Baumann. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 215 p.
111. Beetham D. *The Legitimation of Power* / D. Beetham. – Palgrave Macmillan, 1991. – 267 p.
112. Benhabib S. *Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy* // *Democracy and Difference* (S. Benhabib ed). – Princeton, 1996. – P. 67– 94.
113. Berlin I. *Freedom and its betrayal: six enemies of human liberty* / I. Berlin. – Princeton University Press, 2014. – 336 p.
114. Bernstein R. *Beyond objectivism and relativism: science, hermeneutics, and praxis* / R. Bernstein. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1983. – 320 p.
115. Bernstein R. *Dictatorship of Virtue: How the Battle Over Multiculturalism is Reshaping Our Schools, Our Country, and Our Lives* / R. Bernstein. – Vintage Books, 1995 – 379 p.
116. Bernstein R. *Incommensurability and Otherness Revisited* // *Culture and Modernity: East – West Philosophic Perspectives* (E. Deutsch ed.). – University of Hawaii Press, 1991. – P. 85 – 103.
117. Beauvois J.-L. & Dubois N. The norm of internality in the explanation of psychological events / J.-L. Beauvois & N. Dubois // *European Journal of Social Psychology*. – 1988. – № 18. – P. 299 – 316.
118. Bohman J. *Public Deliberation: Pluralism, Complexity, and Democracy* / J. Bohman.– MIT Press, 2000. – 317 p.
119. Bohman J. *The Coming of Age of Deliberative Democracy* / J. Bohman// *The Journal of Political Philosophy*. – 1998. – Vol. 6, № 4. – P. 400– 425.
120. Boyne R. and Rattansi A. *Postmodernism and Society* / R. Boyne and A. Rattansi (eds).– Basingstoke Macmillan Education Ltd, 1990.– 301 p.

121. Branscombe N. R. and Miron A. M. Interpreting the ingroup's negative actions towards another group: Emotional reactions to appraised harm / *The social life of emotions* (L. Z. Tiedens and C. W. Iach eds). – New York, N: Cambridge University Press, 2004. – P. 314 – 335.

122. Brewer M. B. and Gaertner S. L. Toward Reduction of Prejudice: Intergroup Contact and Social / *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes* (R. Brown and S. Gaertner eds). – Malden, MA, 2003. – P. 451– 472.

123. Brubaker R. *Ethnicity without Groups* / R. Brubaker. – Harvard University Press, 2004. – 283 p.

124. Calhoun C. Introduction: Habermas and the Public Sphere / *Habermas and the Public Sphere* (C. Calhoun eds). – Cambridge, MA: MIT Press, 1992. – P. 1–48.

125. Chu D., Griffey D. The contact theory of racial integration: The case of sport / D. Chu, D. Griffey // *Sociology of Sport Journal*. – 1985. – Vol. 2. № 4. – P. 323– 333.

126. Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy [Электронный ресурс] / J. Cohen. – Режим доступа: / <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/rarneson/JCOHENDELIBERATIVE%20DEM.pdf>

127. Co-managing natural resources with First Nations: guidelines to reaching agreements and making them work / prepared by the Saskatchewan Indian Federated College. – Режим доступа: / <http://publications.gc.ca/collections/Collection/R32-223-1996E.pdf>

128. Cowan J. K., Dembour M.-B., Wilson R. A. *Culture and Rights: Anthropological Perspectives* / J. K. Cowan, M.-B. Dembour, R. A. Wilson. – Cambridge University Press, 2001. – 258 p.

129. Crowder G. Chantal Mouffe's Agonistic Democracy / G. Crowder // Australasian Political Studies Association conference, 2006. – P. 1– 29.

130. Dahlberg L. The Habermasian Public Sphere and Exclusion: An Engagement with Poststructuralist-Influenced Critics / L. Dahlberg // *Communication Theory*. – 2013.–№ 24(1). – P. 1– 21.

131. Dahlberg L. The Habermasian public sphere encounters cyber- reality / L. Dahlberg // *Javnost – The Public*. – 2001.– Vol. 8, № 3.– P. 83– 96.

132. Dasgupta, N. and Asgari S. Seeing is believing: Exposure to counterstereotypic women leaders and its effects on the malleability of automatic gender stereotyping / N. Dasgupta and S. Asgari // *Journal of Experimental Social Psychology*. – 2004. – № 40. – P. 642– 658.

133. Djikic M. Langer E. J. and Stapleton S. F. Reducing stereotyping through mindfulness: Effects on automatic stereotype-activated behavior / M. Djikic, E. J.Langer, S. F. Stapleton // *Journal of Adult Development*. – 2008. – № 15. – P. 106– 111.

134. Doll W.E. Foundations for a Post– Modern Curriculum / W.E. Doll // *Journal of Curriculum Studies*. – 1989. – Vol. 21, № 3. – P. 243– 253.

135. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – New York: Harper, 1957. – 310 p.

136. Dryzek J. Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations / J. Dryzek. – Oxford University Press, 2002. – 195 p.

137. Dryzek J. Deliberative Global Politics: Discourse and Democracy in a Divided World / J. Dryzek. – Polity, 2006 . – 191p.

138. Elster J. The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory / Foundations of Social Choice Theory (J. Elster and Hylland eds.). – Cambridge University Press, 1986. – P. 103– 132.

139. Erman E. What is Wrong with Agonistic Pluralism?: Reflections on Conflict in Democratic Theory / E. Erman // *Philosophy and Social Criticism*, 2009. – Vol.35, № 9. – P. 1– 24.

140. Eriksen E Deliberation and the problem of democratic legitimacy in the EU / E. Eriksen // *Arena*. – 2006. – № 8. – P. 1-27.

141. Fiske S. T., Cuddy A. J. C. and Glick P. First Judge Warmth, Then Competence: Fundamental Social Dimensions/ S. T. Fiske., A. J. C. Cuddy and P. Glick // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2007. – P.77–83.

142. Fives A. Reasonable, Agonistic, or Good? The Character of a Democrat / A. Fives // *Philosophy & Social Criticism*. – 2009. – Vol. 35, №. 8. – P. 961–983.

143. Flynn J. Communicative Power in Habermas's Theory of Democracy / J. Flynn // *European Journal of Political Theory*. – 2004. – Vol. 3 № 4. – 433–454 p.

144. Fraser N., Honneth A. Redistribution or Recognition? A Political–Philosophical Exchange / N. Fraser, A. Honneth. – Verso Books: London, 2003. – 276 p.

145. Fraser N. Introduction Rethinking the Public Sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy / Habermas and the Public Sphere (C.Calhoun eds). – Cambridge, MA: MIT Press, 1992. – P. 109– 143.

146. Fraser N. Recognition without Ethics / N. Fraser // *Theory, Culture and Society*. – 2001. – Vol. 18 № 2– 3. – P. 21– 42

147. Fung A. Recipes for public spheres: Eight institutional design choices and their consequences / A. Fung // *Journal of Political Philosophy*. – 2003. – №.11(3). – P.338– 367.

148. Gastil J. Dillard JP. The aims, methods and effects of deliberative civic education through the national issues forums / J. Gastil, J. P. Dillard // *Communication Education*. – 1999. – Vol. 48, № 3. – P. 179-192.

149. Goodin R.E. Innovating Democracy: Democratic Theory and Practice After the Deliberative Turn / R. E. Goodin. – OUP Oxford, 2012. – 336 p.

150. Gramsci A. Selections From The Prison Notebooks of Antonio Gramsci / Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith eds. – London, ElecBook, 1999. – 846 p.

151. Gutmann A., Thompson D.F. Democracy and Disagreement / A. Gutmann, D. F. Thompson. – Harvard University Press, 1998. – 432 p.

152. Gutmann A., Thompson D.F. Why Deliberative Democracy? / A. Gutmann, D. F. Thompson. – Princeton University Press, 2004. – 217 p.
153. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy / J. Habermas. – Cambridge: The MIT Press, 1996. – 675 p.
154. Habermas J. Communication and the Evolution of Society / J. Habermas. – Boston: Beacon Press, 1979. – 239 p.
155. Habermas J. Europe. The Faltering Project / J. Habermas. – Cambridge: Polity, 2009. – 231 p.
156. Habermas J. Further Reflections on the Public Sphere / Habermas and the Public Sphere (C. Calhoun ed). – Cambridge, Mass: MIT, 1992. – P. 421– 461.
157. Habermas J. Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics / J. Habermas. – MIT Press, 1993. – 197 p.
158. Habermas J. Political communication in media society: does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research / J. Habermas // Communication Theory. – 2006. – № 16. – P. 411– 426.
159. Habermas, J. Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State / Multiculturalism (A. Gutman ed). – Princeton: Princeton University Press, 1994. – P.107– 148.
160. Habermas J. The Public Sphere: An Encyclopedic Article / J. Habermas // New German Critique. – 1974. – Vol. 3. – P. 49– 55.
161. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere / J. Habermas. – Cambridge: The MIT Press, 1991. – 301 p.
162. Hajer M., Wagenaar H. Introduction // Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society (M. Hajer and H. Wagenaar eds). – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 1– 30.
163. Hanson J., Hoge A. The Internet as the Public Sphere: Deliberative Democracy and Civic Engagement // E-Governance and Civic Engagement: Factors and Determinants of E- Democracy (A. Manoharan ed). – Idea Group Inc (IGI), 2011. – P. 467– 487.

164. Hughes M., Forester J., Weiser I. Facilitation statewide HIV AIDS policies and priorities in Colorado// The CONSENSUS building handbook: a comprehensive guide to reaching agreement (L. Susskind, S. McKearnan, J. Thomas Larne eds). – Thousand Oaks, Sage, CA, 1999. – P. 1011-1030.
165. Ivison D. Political Theory and the Rights of Indigenous Peoples / D. Ivison (ed). Cambridge University Press, 2000. – 323 p.
166. Kallen H. Culture and Democracy in the United States / H. Kallen. – Transaction Publishers, 1970. – 339 p.
167. Kameda T. Procedural influence in small-group decision making: Deliberation style and assigned decision rule/ T. Kameda // Journal of Personality and Social Psychology. – 1991. – № 61(2). – P. 245 – 256.
168. Kimlicka W. Multicultural Citizenship / W. Kimlicka. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 280 p.
169. Knops A. Debate: Agonism as Deliberation – On Mouffe’s Theory of Democracy / A. Knops // The Journal of Political Philosophy. – 2007. – Vol.15 №1. – P. 115– 126.
170. Knops A. Integrating agonism with deliberation – Realising the benefits / A. Knops // Filozofija I Društvo. – 2012. – Vol 23 (4). – P. 151– 169.
171. Koçan G. Models of Public Sphere in Political Philosophy / G. Koçan // Eurosphere Working Paper. – 2008. – № 2. – P. 1– 30.
172. Koselleck R. Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society / R. Koselleck. – Cambridge: MIT Press, 1988. – 204 p.
173. Lafont C. Is ideal of deliberative democracy coherent? / Deliberative Democracy and its Discontents. (S. Besson, J. L. Martí eds.). – Ashgate, 2006. – P. 3 – 26.
174. Landwehr C. and Holzinger K. Institutional Determinants of Deliberative Interaction / C. Landwehr and K. Holzinger // European Political Science Review. – 2010. – № 2. – P. 373–400.
175. Lawrence E., Sides J. and Farrell H. Self-Segregation or Deliberation? Blog Readership, Participation Polarization in American Politics / E. Lawrence,

J. Sides and H. Farrell // *Perspective in Graham Politics*. – 2010. – № 8 (1). – P. 141–157.

176. Liebkind K., McAlister A. L. Extended contact through peer modelling to promote tolerance in Finland / K. Liebkind, A. McAlister // *European Journal of Social Psychology*. – 1999. – Vol. 29. № 5–6. – P. 765–780.

177. List C., Dryzek J. Social Choice Theory and Deliberative Democracy: A Reconciliation / C. List, J. Dryzek // *British Journal of Political Science*. – 2003. – № 33 (1). – P. 1–28.

178. Longshore D. The impact of the Emergency School Aid Act on human relations in desegregated elementary schools / D. Longshore // *Educational Evaluation and Policy Analysis*. – 1983. – Vol. 5. № 4. – P. 415–424.

179. Lovett F. Cultural Accommodation and Domination / F. Lovett // *Political Theory*. – 2010. – № 38(2). – P. 243–267.

180. Mackie G. does democratic deliberation change minds? [Электронный ресурс] / G. Mackie. – Режим доступа: <http://pages.ucsd.edu/~gmackie/documents/DoesDemocraticDeliberation.pdf>

181. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S., Estlund D., Føllesdal A., Fung A., Lafont C., Manin B., Marti J. The Place of Self-Interest and the Role of Power in Deliberative Democracy/ J. Mansbridge, J. Bohman, S. Chambers, D. Estlund, A. Føllesdal, A. Fung, C. Lafont, B. Manin, J. Marti // *The Journal of Political Philosophy*. – 2010. – Vol. 18. № 1. – P. 1–37.

182. McCarthy T. The Critique of Impure Reason: Foucault and the Frankfurt School/ *Critique and Power: Recasting the Foucault/Habermas Debate* (M. Kelly ed). – Cambridge: MIT Press, 1994. – P. 243–282.

183. Mead J.G. *Mind, Self, and Society* / Charles W. Morris ed – University of Chicago Press, 1934. – 440 p.

184. Moore M. Internal Minorities and Indigenous Self-Determination / In *Minorities within Minorities: Equality, Rights and Diversity* (A. Eisenberg and J. Spinner-Halev eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 271–293.

185. Narayan U. Essence of Culture and a Sense of History: A Feminist Critique of Cultural Essentialism / U. Narayan // *Hypatia*. – 1998. – № 13(2). – P. 86 – 106.

186. Neblo M.A., Esterling K.M., Kennedy R.P., Lazer D.M.J., Sokhey A.E. Who Wants to Deliberate: And Why? / M. A. Neblo, K. M. Esterling, R. P. Kennedy, D. M.J. Lazer and Anand E. Sokhey // *American Political Science Review*. – 2010. – №104. – P. 566 –583.

187. NATO STRATCOM Internet Trolling as a Hybrid Warfare Tool: The Case of Latvia. – Riga: NATO Strategic.Communication Centre of Excellence, 2015. – 106 p.

188. O’Flynn I., *Deliberative Democracy and Divided Societies* / I. O’Flynn. – Edinburgh University Press, 2006. –181 p.

189. Okin, S.M. Reply / Is Multiculturalism Bad for Women? (J. Cohen, M.Howard and M. C. Nussbaum eds). – Princeton, NJ: Princeton University, 1999. – P.117–131.

190. Operario D. Fiske S. Stereotypes: Content, Structures, Processes, and Context // *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes* (R. Brown and S. Gaertner eds). – Malden, MA, 2003. – P. 22–44.

191. Ostrom E. A. behavioral approach to the rational choice theory of collective action ? [Электронный ресурс] / E. A. Ostrom. – Режим доступа: <http://10x10learning.com/wp-content/uploads/2016/05/Ostrom-A-Behavioural-Approach-to-Collective-choice.pdf>

192. Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory* / B. Parekh. – Harvard Univ. Press, 2002. – 400 p.

193. Parkinson J., Mansbridge J., *Deliberative systems: deliberative democracy at the large scale* / J. Parkinson and J. Mansbridge eds. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 193 p.

194. Pettigrew T. F. and Meertens R. W. Subtle and blatant prejudice in Western Europe / T. F. Pettigrew and R. W. Meertens // *European Journal of Social Psychology*. – 1995. – № 25. – P. 57–75.

195. Pettigrew T. F. and Tropp L. A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory/ T. F. Pettigrew, L. Tropp // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006. – № 90(5). – P. 751–783.
196. Pettigrew T. F. and Tropp L. R. When groups meet: The dynamics of intergroup contact / T. F. Pettigrew L. R. Tropp. – Psychology Press, 2013. – 320 p.
197. Phillips A. Multiculturalism without Culture / A. Phillips. – Princeton University Press, 2009. – 216 p.
198. Popper K. The Open Society and Its Enemies / K. Popper. – Routledge, 2012. – 800 p.
199. Poster M. The Second Media Age / M. Poster-Wiley, 1995. – 200 p.
200. Rasmussen T. The Internet Soapbox / T. Rasmussen. – Perspectives on a changing public sphere. – Universitetsforlaget, 2016. – 146 p.
201. Rauchfleisch, A. Kovic M. Social Media and generalized functions of the public sphere: Transformative potentials from a comparative perspective / A. Rauchfleisch, M. Kovic // Social Media + Society. – 2016. – Vol. 2 № 2. – P. 1–15.
202. Reykowski J. Deliberative Democracy and «Human Nature»: an Empirical Approach / J. Reykowski // Political Psychology, 2006. – Vol. 27, №. 3. – P. 323–346.
203. Rheingold H. The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier / H. Rheingold. – Harper Perrenial, 1993. – 480 p.
204. Rosch E. H. Principles of Categorization [Электронный ресурс] / E. H. Rosch. – Режим доступа: http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4610/9778_083247.pdf
205. Ross M. H. The Political Psychology of Competing Narratives: September 11 and Beyond / Understanding September 11 (C. Calhoun, P. Price and A. Timmer eds.) // Journal of Personality and Social Psychology. – New York, NY: The New Press. – 2002. – P. 303–320.

206. Russell B. History of Western Philosophy / B. Russell. – Simon and Schuster, 2008. — 928 p.

207. Russel D. Luskin R. O’Flynn I. Fishkin J. Deliberating across Deep Divides [Электронный ресурс] / D. Russel, R. Luskin, I. O’Flynn, J. Fishkin. – Режим доступа: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.296.7022&rep=rep1&type=pdf>

208. Sandel M. J. Liberalism and the Limits of Justice / M. J. Sandel. – Cambridge University Press, 1998. – 231 p.

209. Sanders L. Against Deliberation / L. Sanders // Political Theory. – 1997. – Vol. 25. №. 3. – P. 347–376.

210. Schlosberg D. Environmental Justice and the New Pluralism: the Challenge of Difference for Environmentalism [Электронный ресурс] / D. Schlosberg – Режим доступа: <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/0199256411.001.0001/acprof-9780199256419>

211. Sholle D. Authority on the Left: Critical Pedagogy, Postmodernism and Vital Strategies / D. Sholle // Cultural Studies. – 1992. – Vol. 6. № 2. – P. 271–289.

212. Sindorf S. Symbolic violence in the online field: Calls for ‘civility’ in online discussion / S. Sindorf // The Fibreculture Journal. – 2013. – № 22. – P. 194–215.

213. Steiner J. The foundations of deliberative democracy: empirical research and Normative implications / J. Steiner. – Cambridge University Press, 2012. – 277 p.

214. Steiner J. Deliberative Politics in Action: Analyzing Parliamentary Discourse / J. Steiner. – Cambridge University Press, 2004. – 199 p.

215. Stevenson H. and Dryzek, J. Democratizing Global Climate Governance [Электронный ресурс] / H.Stevenson and J. Dryzek. – Режим доступа:

http://www.eisanet.org/bebruga/eisa/files/events/warsaw2013/Dryzek_Stevenson_Democratizing%20Global%20Climate%20Governance.pdf

216. Sunstein C. The Law of Group Polarization / C. Sunstein // The Journal of Political Philosophy. – 2002. – № 10 (2). – P. 175–195.

217. Taguieff P.-A. The Force of Prejudice: On Racism and Its Doubles / P.A.Taguieff. – University of Minnesota Press, 2001. – 410 p.

218. Tarrant M., Dazeley S. and Cottom T. Social categorization and empathy for outgroup members / M. Tarrant, S. Dazeley and T. Cottom // British Journal of Social Psychology. – 2009. – № 48. – P. 427–446.

219. Tausch N., Hewstone M., Kenworthy J., Psaltis C., Schmid K., Popan J., Cairns E., Hughes J. Secondary transfer effects of intergroup contact: Alternative accounts and underlying processes / N. Tausch, M. Hewstone, J. Kenworthy, C.Psaltis, K. Schmid, J. Popan, E. Cairns, J. Hughes // Journal of Personality and Social Psychology. – 2010. – № 99(2). – P. 282– 302.

220. Turner R. N., and Crisp R. J. Imagining intergroup contact reduces implicit prejudice / R. N. Turner and R. J. Crisp // British Journal of Social Psychology. – 2010. – № 49(1). – P. 1–14.

221. Thornton B. Melting Pots and Salad Bowls [Электронный ресурс] / B. Thornton. – Режим доступа: <https://www.hoover.org/research/melting-pots-and-salad-bowls>

222. Tyler T.R. Blader S. Cooperation in groups: procedural justice, social identity, and behavioral engagement [Электронный ресурс] / T.R. Tyler, S. Blader – Режим доступа: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=9&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiQ0670yNLaAhVI46QKHRz1BpAQFghZMAg&url=http%3A%2F%2Fwww.ibrarian.net%2Fnavon%2Fpaper%2FThe_Group_Engagement_Model__Procedural_Justice__S.pdf%3Fpaperid%3D5025157&usg=AOvVaw3iKUWo8imRmsBpZtJ4N3By

223. Tversky A. & Kahneman D. Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment / A. Tversky & D. Kahneman – Режим

доступу:<https://pdfs.semanticscholar.org/a9f9/a4dc25479e550ce1e0ddcbaf00743ccafc29.pdf>

224. Valadez J. M. *Deliberative Democracy, Political Legitimacy, and Self-Determination in Multicultural Societies*/ J. M. Valadez. – Westview Press, 2001–400 p.

225. Vasilev G. On Mouffe's Agonism: Why It Is Not a Refutation of Consensus / G. Vasilev // *Democratic Theory*. – 2015. – Vol. 2. № 1. – P. 4 – 21.

226. Waldron J. *Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative* / J. Waldron // *University of Michigan Journal of Law Reform*. – 1995. – Vol. 25 (4). – P. 94 – 119.

227. Weintraub J. *The Theory and Politics of the Public / Private Distinction* // *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy* K. Kumar (ed). – University of Chicago Press, 1997. – P. 1– 42.

228. Woolley S. *Automating power: Social bot interference in global politics* [Электронный ресурс] / S. Woolley. – Режим доступа: <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/6161/5300>

229. Wright S. C. et al. *The extended contact effect: knowledge of cross-group friendships and prejudice*/ S. C. Wright et al. // *Journal of Personality and Social psychology*. – 1997. – Vol. 73. № 1. P. 73–90.

230. Young I. *Activist challenges to deliberative democracy* / I. Young // *Political Theory*. – 2001. – № 29(5). – P. 670– 690.

231. Young I. *Inclusion and Democracy* / I. Young. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 304 p.

232. Young I. *Justice and Politics of difference* / I. Young. – Princeton University Press, 1990. – 286 p.

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

1. Батракіна Е. Несоизмеримость моральных и когнитивных основ сообществ как вызов делиберативной концепции легитимности / Е. Батракіна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія: Філософія. Філософські перипетії. – 2012. – № 1039. – С. 83–88.
2. Проценко Н., Батракіна Е. Делиберативная демократия и проблемы либеральной политики / Н. Проценко, Е. Батракіна // Світогляд-Філософія-Релігія. – 2013. – № 4. – С.73–83.
3. Батракіна Е. Роль дискурсов в разрешении социально-политических проблем / Е. Батракіна // Світогляд-Філософія-Релігія. – 2014. – № 6. – С. 5–14.
4. Батракіна Є. Концептуальні суперечності в теорії агоністичної демократії Ш. Муфф / Є. Батракіна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2016. – № 113 (10). – С. 176– 179.
5. Батракіна Є. Криза «мозаїчного» мультикультуралізму та деліберативна модель демократії / Є. Батракіна // Грані. – 2016. – №3 (131). – С.43–48.
6. Батракіна Є. Парадокс несумірності концептуальних каркасів / Є. Батракіна // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – № 14. – С. 10–13.
7. Батракіна Є. Соціальна стереотіпізація як причина дискурсивних нерівностей / Є. Батракіна // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2017. – № 11. – С. 7–13.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях інших держав:

8. Batrakina E. Conceptualization of the public sphere: H. Arendt, R. Koselleck, J. Habermas / E. Batrakina // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2016. – № 9-10. – P. 49-53.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

17. Батракіна Є. Розбіжність інтерпретативних засад спільнот як перешкода для раціонального дискурсу / Є. Батракіна // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11-12 вересня 2015 р., м. Одеса. – Одеса, 2015. – С. 45–57.

18. Батракіна Є. Публічна сфера та альтернативні дискурси контрпублік / Є. Батракіна // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 вересня 2015 р., м. Львів. – Львів, 2015. – С. 9–11.

19. Батракіна Є. Політика мультикультуралізму в умовах зростаючого етнічного різноманіття / Є. Батракіна // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 16-17 вересня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 138–140.

20. Батракіна Є. Ідеї лібералізму та республіканізму в концепції деліберативної демократії Ю. Габермаса / Є. Батракіна // Дні науки філософського факультету: матеріали міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2016 р., м. Київ. – Київ, 2016. – С. 13–15.

21. Батракіна Є. Значення процесу стереотипізації в міжгрупових відносинах / Є. Батракіна // Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовтня 2015 р., м. Одеса. – Одеса, 2015. – С. 48–50.

22. Батракіна Є. Концептуальні суперечності в теорії Ш. Муффа / Є. Батракіна // Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури

міждисциплінарного перетину: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 11-12 листопада 2016 р., м. Одеса. – Одеса, 2016. – С. 100–104.

23. Батракіна Є. Інтернет та структурно-функціональні трансформації публічної сфери / Є. Батракіна // Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 грудня 2017 р., м. Київ. – Київ, 2017. – С. 15–19.

24. Батракіна Є. Феномен громадянської непокори / Є. Батракіна // Наукові засади об'єктивності і суб'єктності громадянського суспільства: матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 квітня 2017 р., м. Київ. – Київ, 2017. – С. 85–87.